

De Rijn van Arnhem tot zijn oorsprong

<https://hdl.handle.net/1874/235343>

Pelland's

DE RIJN

1.90

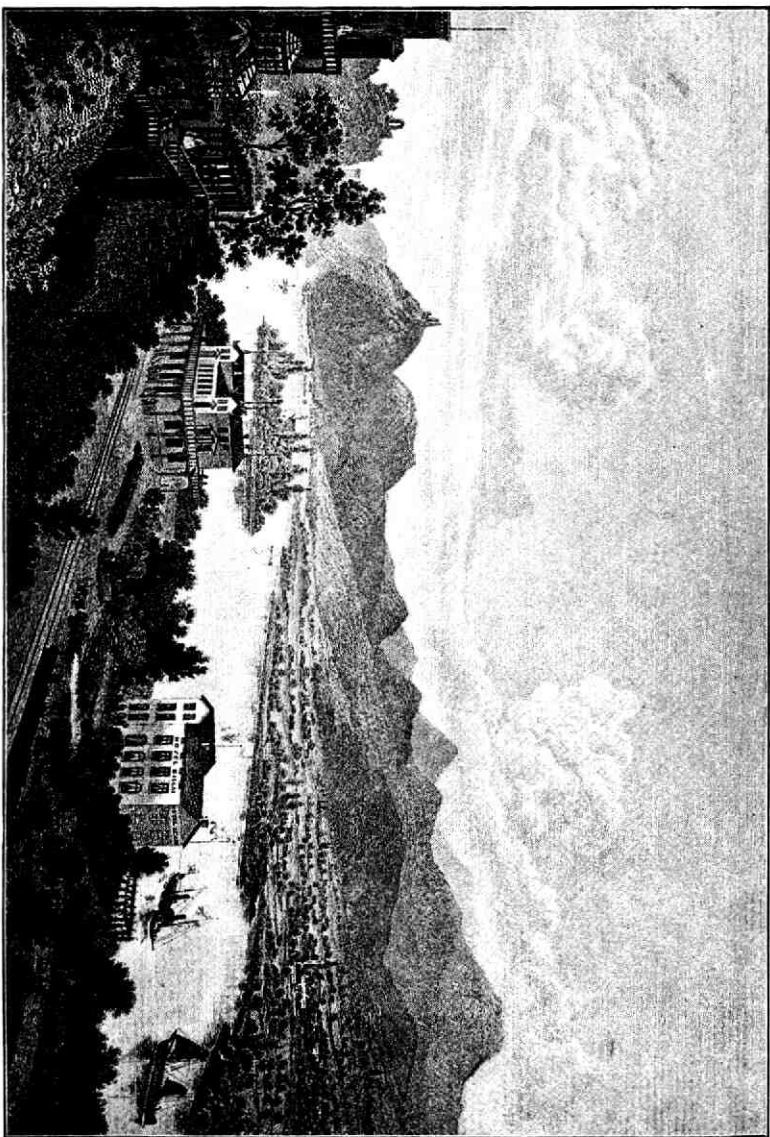
mm 12230

**S. oct.
6271**

DE RIJN.

Drachenfels, Rolandseck en Nonnenwerth.

S. 8. 6271.

DE RIJN

VAN

ARNHEM TOT ZIJN OORSPRONG.

MET GRAVUREN.

BIBLIOTHEEK, DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

ARNHEM. — J. VOLTELEN.

RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT

2448 053 9

DE RIJN.

HOOFDSTUK I.

Inleiding. — Emmerik. — Kleef. — Xanten. — Wezel — Ruhrort. —
De fabriek van Krupp te Essen. — Duisburg. — Krefeld.

Hoezeer de Nederlander van den echten stempel zijn geboortegrond ook moge liefhebben en hoe wars hij ook — om met zijn volkslied te spreken — van vreemde smetten zij, zoo verhinderen die gehechtheid en dat exclusivisme hem echter niet om het schoone, wat natuur en kunst in den vreemde bieden, gewoonlijk hooger te schatten dan hetgeen zijn eigen toch zoo rijk gezegende landouwen opleveren.

Of hieraan soms schuld zijn de guurheid en vochtigheid van ons klimaat, die aan De Génestet zijn vermakelijk protest in de pen gaven tegen de mogelijke onderstelling, als zoude de „gewijde grond der vaderen” op *zijn* verzoek aan de zee ontweekerd zijn?

Aan de beantwoording dier vraag willen wij ons niet wagen, maar wèl weten wij, dat, wanneer een Hollander het tooverwoord **Rijn** hoort noemen, onmiddellijk voor zijn verrukten blik een echt uitheemsch landschap verrijst, gestoffeerd met hemelhooge rotsen, half in puin gestorte middeleeuwsche burgtten, wijngaarden en vreedzame dorpjes, te midden waarvan de trotsche bergstroom zijn machtige golven voortstuwt.

Van zijn eigen Rijn en de zooal niet overweldigend schoone dan toch zeer fraaie gezichtspunten, welke deze hier en daar aanbiedt, herinnert hij zich enkel met eenig ongenoegen nog van de schoolbanken den ouden dreun, hoe de rivier bij Lobith in ons vaderland komt, om, na een moeitevollen ouden dag, verarmd en berooid, eindelijk bij Katwijk in de golven der Noordzee zijn graf te vinden. Bovendien draagt Borger's treur-zang, die ieder Hollandsche jongen van buiten kent, er zeker niet toe bij om van den diep gevallen „grootvorst van Europa's stroomen", en van bovengenoemd visschersdorp in het bijzonder, een blijmoedigen indruk bij hem achter te laten.

Na deze kleine voorafgaande beschouwing noodigen wij onze lezers uit om met ons het stoomjacht der verbeelding te bestijgen en daarmede den Rijn tot aan zijn oorsprong op te varen. Deze wijze van reizen biedt ontzaglijk veel voordeelen aan. In de eerste plaats kunnen wij overal, waar het bijzonder aangenaam of *gemüthlich* is, naar hartelust vertoeven en daarentegen, — al gaat de reis ook stroomopwaarts — waar ons dit wenschelijk voorkomt, een snelheid aannemen, waarbij die van den beruchtsten sneltrein slechts een slakken-gang is. Bovendien behoeven wij watervallen noch klippen te ontzien en zetten we ons vaarttuigje met het grootste gemak over alle onbevaarbare riviervakken heen.

Wanneer wij dus, na in het voorbijgaan slechts een vluchtigen blik op het bekoorlijke **Arnhem** geworpen te hebben, getrouw aan de echt Hollandsche gewoonte, ons haasten om over de grenzen te komen, is **Emmerik** het eerste stadje, dat zich op Duitsch grondgebied aan ons vertoont, en dan ook nog een echt Hollandsch karakter bezit. Evenals de meeste Rijnsteden heeft Emmerik een geschiedenis achter zich, want in de middeleeuwen telde het een groote bevolking, en was het een gewichtig lid van het Hanze-verbond.

Meer de aandacht verdient het aan de overzijde van Emmerik doch verder landwaarts in gelegen **Kleef**, waaraan voor

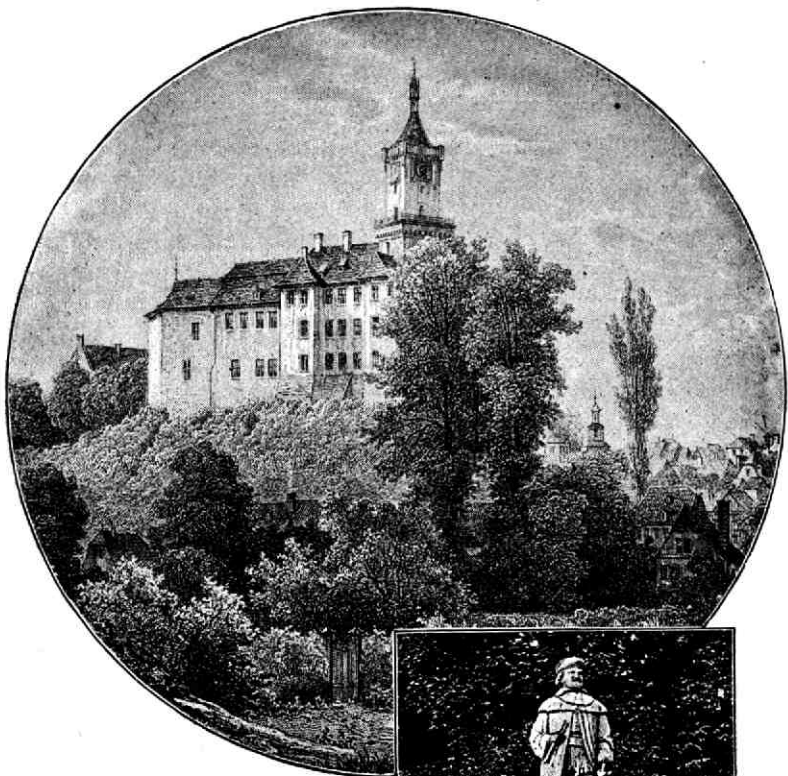
tal van Hollanders, die aldaar van het natuurschoon, zoo geheel afwijkend van hetgeen onze vlakke beemden te aanschouwen geven, hebben genoten, alleraangenaamste herinneringen verbonden zijn. De nabijheid van onze grenzen, waardoor, vooral in het heete jaargetijde, het onaangename van een reis tot een minimum wordt gereduceerd, en ook het rustige en goedkoope leven lokken vanzelf tot een bezoek aan de bekoorlijke Kleefsche bergen met hunne lommerrijke bosschen en fraaie dalen uit. Hier speelt de geheimzinnig schoone legende van den ridder Lohengrin, door dichter en componist — men denke slechts aan Wagner's opera van dien naam — om strijd vereeuwigd.

Te Nijmegen — zoo luidt de overlevering — hield Karel de Groote eens rechtspraak in een allerneteligste quaestie tusschen de hertogin-weduwe van Brabant en haren zwager, den hertog van Saksen, waarbij al de bezittingen der hertogin op het spel stonden. Toen nu de juridische argumenten van weerszijden uitgeput waren, en de groote vorst nog steeds in zijn oordeel weifelde, bood de hertog aan zijn goed recht met het zwaard tegen wien ook te verdedigen. Geen kampvechter kwam echter opdagen om het tegen den reusachtigen Sakser op te nemen, en reeds huilden de hertogin en hare liefvallige dochter Beatrix heur oogen rood, in de meening, dat alles verloren was, toen een sneeuw witte zwaan, een sierlijk bootje, met een slapenden ridder er in, achter zich aanvoerend, de Waal kwam afzwemmen en zijn last aan den oever deponeerde. De ridder, een jongeling van buitengewone schoonheid, die hierop ontwaakte, betrad onmiddellijk het strijdperk, en doorstak, na de gewone formaliteiten vervuld te hebben, den hertog met zijn zwaard, zoodat deze dood ter aarde stortte. Het pleit was dus beslist; de Zwanenridder begeleidde de beide vrouwen naar het slot te Kleef, hare gewone residentie, en werd weldra de gelukkige echtgenoot der liefvallige Beatrix, die hem echter vooraf had moeten beloven nooit of nimmer naar

zijn herkomst te zullen vragen. Jaren vloden henen en twee bloeiende knapen, het evenbeeld van hun edelen vader, waren de vrucht van een allergelukkigst huwelijk, toen ten slotte de vrouw haar Eva's natuur niet langer kon verlooehenen en in het nachtelijk uur de verboden vraag van haar lippen liet glijden. Den volgenden morgen reeds vertoonde zich de zwaan met het ranke vaartuigje, en de ongelukkige ridder, door een geheimzinnige kracht gedreven, voer, na voor het laatst zijn gade en kroost omhelsd te hebben, op dezelfde wijze als hij zich voor het eerst vertoond had, den Rijn af en keerde nimmer weder. Na weinige maanden ontfermde zich de dood over de troostelooze Beatrix.

Geheel in overeenstemming met al de wonderlijke sagen en sprookjes, waaraan de omstreken van Kleef zoo rijk zijn; is ook de natuur, die hier een voorpost van bergen en wouden geplaatst heeft, om, als het ware, een voorsmaak te leveren van het paradijs, dat zich eerst boven Bonn voor den toerist ontsluiten zal.

De stad zelf is in Hollandschen trant net en zindelijk gebouwd. In de Stifts-kerk, een in gothischen stijl uit baksteen opgetrokken gevaarte van kolossale afmetingen, treft men eenige grafmonumenten aan van graven en hertogen, die eenmaal over Kleef heerschappij voerden. Midden in de stad verheft zich op een steile hoogte het werkelijk schilderachtige *Residentie-slot* der voormalige hertogen met den 56 meter hohen *Zwanentoren*, op last van hertog Adolf I in 1439 gebouwd, op de plek, waar zich vroeger een door Caesar zelf opgerichte toren verhief, naar althans een oude inscriptie in den Zwanentoren vermeldt. Van dien toren omvat de blik den geheelen omtrek met zijne boschrijke heuvelen, vruchtbare dalen en frissche weilanden. Zuid- en westwaarts ziet men plantsoenen, die zich uren ver uitstrekken, met fonteinen, watervallen en vijvers, alsmede een gedenkteeken uit metaal voor den aanlegger er van, Johannes Maurits van Nassau-Siegen,

Residentie-slot.

die van 1650 tot 1679 stadhouder van het hertogdom Kleef was. Vóór het slot is in 1861, ter gedachtenis aan de inlijving van Kleef bij Brandenburg, een standbeeld voor den Brandenburgschen keurvorst *Johannes Sigismund* (1619 gest.) opgericht. De werkelijk nobele figuur is door den beroemden beeld-

Johannes Sigismund.

houwer Bayerle gemodelleerd. Als een oudheidkundige bijzonderheid verdient nog vermelding dat zich eertijds nabij Kleef de door keizer Trajanus gestichte legerplaats *Colonia Trajana* bevond.

Aan plaatsen, die ons de dagen van het grijs verleden in het geheugen terugroepen, ontbreekt het trouwens op dat gedeelte van den Rijn, waarlangs wij thans onze reis voortzetten, allerminst. Vooreerst toch ontmoeten wij **Xanten**, eens *Castra Vetera* en *Castra Ulpia*, de beroemde legerplaatsen, die aan de Romeinsche veldheeren als uitgangspunten dienden voor hunne krijgstochten tegen de woeste maar dappere Germaansche volksstammen. Hier was het dat Varus, aan het hoofd zijner schitterende legioenen, den Rijn overstak, op zijn rampzaligen tocht naar het Teutoburgerwoud. Van even ouden datum is het aan den overkant gelegen **Wezel**, een sterke vesting en tevens eene aanzienlijke fabriekstad. Ook hier hadden de Romeinen een versterkt kamp en tevens een burgt, waaruit in de negende eeuw het dorp **Lippismunde** ontstond, aldus genaamd naar de Lippe, die hier in den Rijn uitmondt. Een merkwaardig monument van oude bouwkunst is de Wezelsche *Willebrordus-kerk*, een fraai gothisch gebouw, dat in 1181 ingewijd, doch eerst ruim drie eeuwen later voltooid werd. Het stadhuis is eveneens in gothischen stijl opgetrokken en dagteekent reeds van 1396. Beide plaatsen, doch vooral het oude Xanten, zijn uit een archaeologisch oogpunt van onschatbare waarde; het aantal aldaar opgegraven Romeinsche oudheden is dan ook legio.

Een geheel ander karakter draagt het hooger op aan de samenvloeiing van Rijn en Ruhr gelegen **Ruhrort**, de stapelplaats van den kolenopbrengst uit het rijke Ruhr-bekken en tevens de grootste rivierhavenplaats van het vasteland van Europa. Zijn gezamenlijke havens hebben een lengte van $7\frac{1}{2}$ kilometer en bieden aan ongeveer 1200 vaartuigen gelegenheid om er de winterkwartieren te betrekken. Jaarlijks bezoeken 13. à 14000 schepen deze plaats, hoofdzakelijk om steenkolen in te laden.

Wanneer wij ons thans een klein uitstapje langs de Ruhr veroorloven, dan geschiedt dit niet om ons van de kolen-industrie in deze streken op de hoogte te gaan stellen, hoe belangrijk die industrie op zich zelf moge zijn. Ons eenige doel is een bezoek aan **Essen** en wel meer speciaal aan de wereldberoemde *gietstaalfabriek van Krupp*, die de mogendheden van grof geschut, van pantserplaten, vuurmonden en granaten, de spoorwegen van rails en andere uit staal vervaardigde benodigdheden voorziet. Wanneer wij hier spreken van een „bezoek brengen” is dit echter wel eenigszins euphemistisch, want de toegang tot de fabriek is aan vreemdelingen streng verboden. Zonder bijzondere vergunning moet men zich dan ook tevredenstellen met een blik op de talloze schoorsteenen, waaronder een, die den vorm en de afmetingen van een kolossalen vuurtoren heeft en bij den 1000 centenaars zwaren reuzenstoomhamer behoort.

In 1810 richtte Friedrich Krupp met 9 arbeiders een gietstaal-fabriek op. De eerste jaren zouden hieraan nog geene groote uitbreiding brengen; in 1832 toch was het aantal arbeiders slechts met één vermeerderd. Friedrich was toen reeds gestorven na een leven vol zorg en moeite; zijne uitvindingen hadden hem geen schatten doen verwerven, want het geluk was zijn ondernemingen niet gunstig geweest; zijn vermogen was achteruitgegaan, en het aantal concurrenten, dat langzamerhand kwam opdagen, toen de ijzer- en kolen-industrie zich uitbreidde, was zeer aanzienlijk.

Onder ongunstige omstandigheden dus nam zijn zoon Alfred, in 1826, de leiding der zaken op zich. Van dien tijd af breidde zich de werkzaamheid der fabriek meer en meer uit, nieuwe takken van nijverheid ontwikkelden zich en Alfred Krupp, die eenen scherp blik in de toekomst had, wist telkens nieuwe verbeteringen aan te brengen, die zijne fabrikaten verkieslijk maakten boven die zijner concurrenten. Steeds breidde zijne fabriek zich uit, het eene gebouw verhief zich naast het andere.

Mijnen in den omtrek werden in huur genomen of aangekocht, de deelen der fabriek werden door spoorwegen met smaller spoor en met gewoon spoor verbonden, waterwerken, op grooten afstand aan de Ruhr aangelegd, moesten de fabriek en de werktuigen van water voorzien, door middel van water werd de beweging van machines vereenvoudigd en werden allerlei besparingen van kracht aangebracht.

Thans is eene ruimte van omstreeks 500 hectaren ingenomen door verschillende fabrieksgebouwen, bureau's en magazijnen.

Zooals wij gezien hebben, bedroeg het getal fabriekarbeiders in 1832 nog niet meer dan 10; sedert nam het echter sterk toe en in 1862 was het reeds tot 2512 gestegen, welk cijfer in 1872 tot 10,394 en in 1887 tot nagenoeg 20,000 klom. In 1863 werd een aanvang gemaakt met het bouwen van 140 woningen voor arbeiders, en allengs groeide dit aantal aan; in 1871 werden twee nieuwe kolonies bijgebouwd, alle aan de grenzen van Essen gelegen. Het getal woningen was daarmede tot 500 gestegen, toen in 1872 en 1873 de toeneming van het aantal arbeiders nieuwe uitbreiding noodig maakte, en de kolonies Cronenberg met 1250 en Schederhof met 772 woningen gebouwd werden. Al deze woningen werden van waterleiding voorzien, waren ruim en luchtig, net geveerd, en het was eene eerste verplichting der bewoners voor reinheid en goed onderhoud van huis en hof te zorgen. In ongeveer 3200 woningen van verschillende grootte woont nu eene bevolking van omstreeks 16,000 zielen en overal waar men komt in de huizen is het rein en frisch, waaraan trouwens vanwege de directie der fabriek met groote zorg de hand gehouden wordt.

Voor zieken is een ziekenhuis en een huis voor besmettelijke zieken ingericht; de zieken kunnen daar of te huis verpleegd worden. Door een ziekenfonds blijven zij een gedeelte van hun loon trekken, ook zelfs bij ziekten van langeren duur, wanneer niet de arbeider zelf, maar leden van zijn gezin aan langdurige ziekte lijden, kunnen zij uit het in 1879 gestichte fonds hulp krijgen.

Door het oprichten van winkels, waar alle dagelijksche behoeften ongeveer tegen kostenden prijs verkrijgbaar zijn, van spaarkassen, enz., heeft vooral de in Juli 1887 overleden chef Alfred Krupp, aan wiens kloek beleid en helder doorzicht trouwens de fabriek hare Europeesche vermaardheid te danken heeft, al het mogelijke gedaan om den werkman een beter lot en uitzicht op een betere toekomst te geven.

Boven allen lof verheven is echter hetgeen deze eminente man voor het onderwijs der kinderen van zijne beambten en werklieden gedaan heeft. In 1877 stichtte hij te Essen een school, die ook uit een hygiënisch oogpunt aan alle mogelijke vereischten voldoet en tegenwoordig door omstreeks 1300 kinderen bezocht wordt. Ook hier is alles op grootsche schaal aangelegd. Een tuin van 45 aren is beplant met lindeboomen en grenst aan een schooltuin van 18 aren ten behoeve van 't onderwijs in de botanie, horticultuur, boomkwekerij, land- en akkerbouw. De onderwijzers hebben vrije woning een ruim inkomen en recht op pensioen.

Voor het onderwijs der toekomstige arbeidsvrouwen heeft Krupp mede gezorgd. Onder de leiding van eene directrice geven acht onderwijzeressen aan de meisjes les in alle mogelijke handwerken, alsmede in de behandeling der wasch. Slechts een kook-cursus ontbreekt nog.

In andere plaatsen, waar de firma Krupp hare metaalfabrieken heeft gevestigd, heeft zij aan de gemeenten kosteloos schoollokalen met onderwijzerswoningen verschaft. Zoo telt Altendorf vijf scholen met dertig klassen; Schederhof drie schoollokalen en Kronenberg twee.

Aan al deze inrichtingen van onderwijs legt de firma nog jaarlijks een som van meer dan f 60,000 ten koste.

Van Ruhrort naar Duisburg is slechts een stap. Eens was **Duisburg** een vrije rijksstad, waar de Duitsche Keizers tal van rijksdagen en conciliën hielden, en die door hen met vele privilegiën begiftigd werd. Door een zonderlinge gril der na-

tuur trok echter ten tijde van den dertigjarigen oorlog de Rijn zich op eens een half uur van de muren der stad westelijk terug, hetwelk zeer ten goede kwam aan den handel en scheepvaart van Ruhrort, dat tot nog toe slechts een onbeteekenend stadje was geweest.

Verder zuidwaarts ligt **Krefeld**, dat in 1831 slechts 13,000 en 35 jaren later reeds 90,000 inwoners telde, en de grootste Pruisische fabrieksplaats voor zijde en fluweel is. Deze producten, die, naar men beweert, in fijnheid en degelijkheid met de stoffen van Lyon wedijveren, worden grootendeels naar Amerika verzonden. Wollen en katoenen stoffen en wasdoek zijn ook belangrijke artikelen van fabricatie, en daarbij drijft men een belangrijken handel in koloniale waren. In de zeventiende en achttiende eeuwen werd de bevolking aanzienlijk vermeerderd door remonstranten en mennonieten, die wegens de geloofsvervolgingen uit Holland de wijk moesten nemen. In een der wandelparken vindt men een monument voor *C. Wilhelm*, den componist van de „Wacht am Rhein.”

HOOFDSTUK II.

Dusseldorp. — Neuss. — Aken. — Keulen.

Terwijl wij nog steeds de Rijn oevers, wier vlakke eentonigheid slechts hier en daar door een rij populieren aan den horizont afgebroken wordt, zoo snel mogelijk stroomopwaarts volgen, verrijst voor ons oog het schijnbaar ouderwetsch sombere en toch zoo bij uitstek levenslustige **Dusseldorp**, met zijn grauwe kaaimuren, zijne naargeestige gebouwen aan den oever en zijn nauwe, allesbehalve schilderachtige Rijnpoort. Zijn wij echter eenmaal die poort en een daarachter gelegen stil straatje doorgegaan, dan zien wij ons tot onze groote verrassing eensklaps verplaatst te midden van de woelige drukte op een der meest karakteristieke en schilderachtige marktplainen aan den Beneden-Rijn. Een twijfelachtige versiering van dit plein, dat overigens op een prachtig raadhuis mag bogen, is in deze omgeving het meer dan levensgroote, massieve ruitersstandbeeld van den kunstlievenden keurvorst *Johann Wilhelm*. Volgens een inscriptie op het voetstuk is het beeld in 1711 nog tijdens het leven van den vorst, die zooveel tot verfraaiing der stad heeft gedaan, door de burgerij opgericht, doch in werkelijkheid moet Johann Wilhelm zelf verreweg het meest in de kosten van zijne vereeuwiging hebben bijgedragen.

Aan de onthulling van dit standbeeld knoopt zich een leerrijke anecdote vast. Toen namelijk bij die plechtige gelegenheid de diepgetroffen keurvorst aan den vervaardiger, den

beroemden Gruppello, *coram populo*, de hand drukte, wekte dit openlijk bewijs van toegenegenheid den naijver der hovelingen niet weinig op. Zij waren wel zoo voorzichtig te erkennen dat het beeld van den vorst voortreffelijk was uitgevallen, hoewel volstrekt niet geflatteerd, maar het „peerd” had, fluissterde men, groote gebreken. De één wist iets op den hals, een ander op de pooten, een derde op de houding van den staart aan te merken. Het gevolg was dat de vorst, die op het stuk van kunst niet erg vast in zijn schoenen bleek te staan, in zijn eerste gunstige meening begon te wankelen en eindelijk aan den kunstenaar ronduit vertelde, wat men, natuurlijk achter diens rug, zooal te bedillen had. Gruppello wist raad; het beeld verdween weder onder zijn omhulsel, en eerst een maand later werd het andermaal ontbloot. Nu vonden allen het, in koor, even prachtig, doch Gruppello sprak, toen de vorst hem over zijn werk een compliment maakte: „Aan een gegoten standbeeld valt onmogelijk iets meer te verbeteren, zoodat er dan ook inderdaad niet het minste aan veranderd is. Zij, die het eerst berispten, vinden het nu overheerlijk; gij kunt hieruit afmeten, Vorst, hoeveel vertrouwen zulke raadgevers verdienen.” De hovelingen dropen hierop met beschaamde kaken af. Authentiek is het verhaal niet, maar: *si non e vero e bene trovato!*

Dusseldorp is heinde en ver het meest bekend als een hoofdzetel der kunsten. De reeds in 1767 door Karel Theodorus, keurvorst van de Palts, opgerichte *schilder-academie*, kwam in 1822 onder de leiding van Peter von Cornelius, in 1826 onder die van Wilhelm von Schadow en is sedert dien tijd steeds hooger gestegen, zoodat tegenwoordig jongelieden uit alle oorden der wereld er hunne kunstopleiding komen zoeken.

Nadat het slot, waarin vroeger de academie gevestigd was, door brand werd verwoest, bij welke ramp gelukkig de eenmaal zoo beroemde galerij van oude meesters gespaard bleef, werd in 1879 een nieuw *academie-gebouw* in renaissance-stijl

opgericht, dat zoowel om zijn schoone lijnen als door zijn kolossale afmetingen bijzonder de aandacht verdient.

De *Hoftuin*, een heerlijk park, dat de plaats der in 1802 gesloopte vestingwerken inneemt, mag met recht op den naam van lustoord aanspraak maken. Door de samenwerking van een aantal wakkere kunstenaars voor totalen ondergang behoed, toen de onverbiddelijke industrie in het begin dezer eeuw haar begeerige blikken zoowel op het allergunstigst gelegen terrein aan de *Dussel* als op de, een aanzienlijke handelswaarde vertegenwoordigende, overoude boomstammen ging vestigen, is diezelfde hof tuin in den loop der jaren steeds meer en meer de geliefkoosde plek van bijeenkomst voor Duitsche schilders en dichters geworden. Zoo vestigde zich aldaar in 1860 de Dusseldorpsche kunstenaarsvereniging „Malkasten” op breeden grondslag. Zij geeft er schitterende feesten, waarbij het artistieke element steeds op den voorgrond staat. Het getal openbare plaatsen van uitspanning is trouwens zeer groot, want de goede Dusseldorpers staan reeds sedert jaar en dag bekend als vroolijke, gezellige luitjes, die zich tot leus hadden aangenomen: „Geniet vandaag wat gij genieten kunt, en laat den hemel voor den dag van morgen zorgen.” De omstreken der stad kunnen overigens als een groote tuin van moeskruiden en boomvruchten beschouwd worden; aan romantische punten ontbreekt het daarbij, doch van den top van den *Grafenberg* heeft men in ieder geval een aangenaam vergezicht over Dusseldorp, Neuss en het geheele landschap.

De stad zelf vormt, wat haar ouderdom betreft, een opmerkenswaardig contrast met de andere steden van den Beneden-Rijn, daar zij eerst van de veertiende of vijftiende eeuw dateert, en zich dan ook op geen grootsch verleden kan beroemen. Zij is echter de bakermat van vele mannen van beteekenis. Wij noemen slechts *Peter von Cornelius*, den eminenten schilder, voor wien in 1870 aan den ingang van den Hof tuin een prachtig monument is verrezen en *Heinrich Heine*, den dich-

De Hofuin.

ter van het „Buch der Lieder”, die in een onaanzienlijk huis nabij de markt het eerste levenslicht aanschouwde. Ook voor dezen grooten Duitschen zanger is thans een standbeeld in de maak, dat weldra den Napoleonsberg in den Hoftuin zal versieren.

Ten slotte zij nog aangestipt, dat Dusseldorp in den laatsten tijd op het gebied van handel en nijverheid met reuzenschreden is vooruitgegaan en ruim 105,000 inwoners telt.

Wanneer wij thans voor een oogenblik den Rijnstroom verlaten om een uitstapje naar **Aken** te maken, treffen wij reeds dadelijk op onzen weg **Neuss** aan, in tegenoverstelling met Dusseldorp, een der oudste steden van Deutschland, doch die hare historische vermaardheid ontzettend duur heeft moeten betalen. Zij schijnt de kiem van haar ontstaan aan de Ubiërs te danken gehad te hebben, in het jaar 35 vóór Christus. Drusus bouwde er een burgt, die door de Batavieren verwoest werd. Na hare herbouwing ontving zij den naam van Novum Castrum of Novesium, waaruit allengs Neuss is afgeleid. Als men hier op de wallen staat en de omringende landstreek overziet, kan men zich een belangrijk gedeelte der geschiedenis voor den geest roepen. Hier zwermden de krijgsbenden van Markomannen, Alemannen en Franken rond en brachten dikwijls verwoesting over het plaatsje, dat altijd weder herbouwd werd. Tijdens de groote volksverhuizingen verdween de naam geheel en kwam eerst in 825 bij de oprichting van het stift St. Quirinus opnieuw te voorschijn. Aanhoudend bleef er bloed stroomen. In de nabijheid werd in 1206 door Philips van Zwaben de nederlaag toegebracht aan Otto IV, den zoon van Hendrik den Leeuw. Karel de Stoute, hertog van Bourgondië, belegerde de stad in 1474 48 weken lang, liet de wallen 56 malen tevergeefs bestormen en verloor daarbij 12,000 à 15,000 man. In 1586 nam Alexander Farnese, hertog van Parma, de stad in, en zijne Spaansche en Italiaansche soldaten joegen ieder-een over de kling, dien zij konden machtig worden; 300 man

der bezetting die zich op genade of ongenade hadden overgegeven, werden zonder erbarming nedergesabeld; 2000 lijken van inwoners bedekten de straten, en te midden dier ellende brak een brand uit, die een groot gedeelte der plaats in de asch legde.

Ondanks al die rampen is Neuss toch nog Neuss gebleven, en telt het thans reeds meer dan 20,000 inwoners. Ook de *St. Quirinuskerk*, een prachtige basiliek, waarvan de bouw in 1209 begonnen werd, heeft aan alle stormen weerstand geboden en is thans nog een der heerlijkste monumenten van gothischen bouwstijl.

Aken was, naar de historie meldt, reeds ten tijde van Pepijn bekend en later de geliefkoosde verblijfplaats van Karel den Groote, die hier in 814 stierf. Hij vestigde er eene hoogere school en eene bibliotheek onder toezicht van Alcuinus, en bouwde een paleis, eene hofkapel en eene badinrichting; deze gebouwen vormden gezamenlijk een geheel en waren door een muur omsloten. Het bad werd voorzien uit de warme Keizersbron, die krachtig uit diepe rotskloven te voorschijn komt en alle dergelijke bronnen van Europa in zwavelgehalte overtreft. Het paleis, dat de plaats der tegenwoordige markt met raadhuis omvatte, werd met vele kunstwerken van marmer en mozaïek opgeluisterd. Ook de hofkapel werd zoo prachtig mogelijk gemaakt en met metalen hekwerken en deuren voorzien; men spaarde er geen goud of zilver aan en het marmer kwam uit Rome en Ravenna. Zij werd de kern van de tegenwoordige domkerk en is het eenige bouwwerk, dat uit dien tijd is overgebleven.

Nadat de Groote Keizer, wiens naam ook nog in sommige van onze landstreken voortleeft, in 814 gestorven was, werd zijn lijk, met het keizerlijk ornaat getooid, in een gewelf op een marmeren zetel geplaatst, waar het rustig zitten bleef, totdat eerst in 1001 door Otto III en vervolgens in 1165 opnieuw door Frederik I het grafgewelf geopend werd. De laatste

liet het vorstelijk gebeente wegvoeren en thans duidt alleen een steen met het opschrift *Carolo Magno* de plaats aan, waar eenmaal Karel de Groote begraven is geweest. Wel vertoont men daarentegen nog den marmeren zetel, die later bij kroningen gebruikt werd. Het graf toch met zijne machtige herinneringen was oorzaak, dat Aken tot kroningsplaats der Duitse vorsten werd gekozen, zoodat dan ook van Lodewijk den Vrome tot Ferdinand I (814—1531) niet minder dan 37 vorsten in den ouden dom gezalfd zijn. Aan de periode van bloei, die hiervan het gevolg was, werd op eens een einde gemaakt door de verplaatsing der keizerskroningen naar Frankfort, terwijl, tot overmaat van ramp, Aken in 1656 door een hevigen brand, die 4000 huizen in de asch legde, geteisterd werd. Sedert dien tijd voerde de stad een kwijnend leven, terend op haar oude grootheid, totdat zij na het einde der Fransche overheersching als met een tooverslag tot nieuwen bloei ontwaakte. De hooge muren, diepe grachten en gewelfde poorten, waarbinnen zij beknelde was geweest, maakten plaats voor prachtige stratenrijen met schitterende winkels en overheerlijke wandelingen.

Behalve aan de ontwikkeling van zijn handel en industrie heeft Aken voor verreweg het grootste gedeelte den bloei, waarin het zich thans verheugen mag, te danken aan zijn beroemde geneeskrachtige *zwavelbronnen*. De voornaamste zijn: de *Keizersbron* (44° R.); de *Quirinusbron* (39,7° R.) en de *Rosen- en Cornelius-bron* (37,6° R.), waardoor verscheidene badbassins van water voorzien worden. Aan de *Elisa-bron*, aldus genoemd naar de gemalin van Frederik Wilhelm IV, laven zich tal van lijders, die door een dronk van het geneeskrachtige water heil trachten te vinden voor hunne wezenlijke of denkbeeldige kwalen. Het getal badgasten bedraagt dan ook jaarlijks niet minder dan om en bij de 8000.

Onmiddellijk aan Aken grenst het bekoorlijk gelegen **Burtscheid**, vroeger een echt landelijk dorpje en thans ongeveer

in dezelfde conditiën verkeerende als Nieuweramstel ten opzichte van Amsterdam. Het lagere gedeelte dier buitengemeente is zoo rijk met warme bronnen gezegend, dat niet alleen nagenoeg iedere woning haar eigen bron bezit, maar er zich zelfs een beek van warm water gevormd heeft, bij uitnemendheid geschikt om er eieren in te koken. De geheele omtrek is overigens rijk zoowel aan natuurschoon als aan zink-, lood-, ijzer- en steenkolenmijnen en daarom een bezoek overwaard.

Zeer aan te bevelen is bovendien een wandeling naar Frankenberg, eenmaal het slot van Karel den Groote, waaruit deze, omstuwde van zijne paladijnen, ter jacht toog, en waaraan de volgende onbeschrijfelijk weemoedige sage verbonden is: Na den dood van zijn derde gemalin, de liefvallige Fastrada, was het den Keizer onmogelijk van heur lijk te scheiden. Eerst toen een tooverring van de schoone doode verwijderd en in het meer nabij het slot geworpen was, hield die geheimzinnige invloed op. Doch thans voelde de Keizer zich met onweerstaanbaar geweld tot het meer aangetrokken. Hij liet dan ook aan den oever een burcht bouwen en placht daar dikwijls uren lang, in droefgeestige mijmering verzonken, aan het geopende venster op den stillen waterspiegel te staren.

Wanneer wij ons thans rechtstreeks naar Keulen wenden en het riviervak tusschen die stad en Dusseldorp onbesproken laten, dan geschiedt dit om de eenvoudige reden, die reeds eenmaal gegolden heeft, dat de oevers daar namelijk al zeer weinig opmerkenswaardigs bezitten.

Evenals Aken, is ook **Keulen** vooral merkwaardig om de rol, die het in de wereldgeschiedenis vervuld heeft. De stad dagteekent reeds van de heerschappij der Romeinen; zij is namelijk omstreeks het jaar 37 vóór Christus, op aansporing van Marcus Agrippa, door de Ubiërs gesticht, waarnaar zij Ubiorum Oppidum werd genoemd. Ongeveer in het jaar 50 na Christus onderging de bevolking eene groote vermeerdering door eene kolonie die hier werd geplaatst en ter eere van de

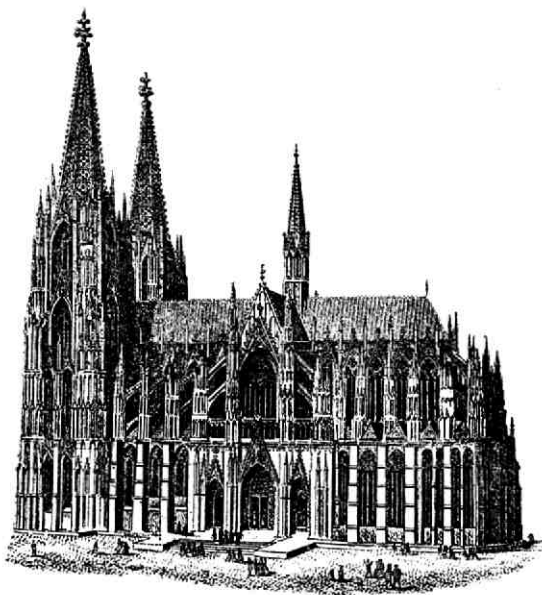
gemalin van keizer Claudius den naam van Colonia Agrippina ontving. De stad behield dien naam 'en werd de hoofdstad van Beneden-Germanië. Op de plaats van het tegenwoordige stadhuis heeft, naar men zegt, het huis der Romeinsche prefecten gestaan. Bij de verdeeling van het Frankische Rijk kwam de stad in 870 bij Duitschland. In het begin der dertiende eeuw werd zij in het Hanze-verbond en omtrent 50 jaar later in het Rijnsche Steden-verbond opgenomen. In 1212 ontving zij den rang van vrije rijksstad en handhaafde als zoodanig hare rechten tegen hare aartsbisschoppen, die daarom in 1262 na velerlei onlusten hunne residentie naar Brühl en nog later naar Bonn verlegden. Woest ging het er in die dagen op los, en menige bladzijde uit de geschiedenis van het toenmalige Keulen is volgeschreven met moord en doodslag. In de 14de eeuw ontbrandde er ook de niet minder felle strijd tusschen de voorname geslachten en de „gaffels” of gilden uit de burgers, tot het den laatsten eindelijk gelukte zich een aandeel in het stadsbestuur te veroveren. Ook de godsdienst speelde te Keulen altijd eene groote rol. In 1349 brak er eene zware vervolging tegen de joden los en velen van hen kwamen op den brandstapel, waarna de overigen in 1424 verbannen werden. In 1618 werden al de protestanten uit de stad gedreven, zoodat 1400 huizen ledig stonden; de vervolgdten begaven zich naar Mühlheim, Krefeld en Elberfeld. Sedert dien tijd verviel Keulen van de schitterende hoogte, die het gedurende de middeleeuwen had ingenomen, toen het een middelpunt voor den handel tusschen het Oosten en de kusten der Noordzee was. Augsburg was de transitostad tusschen Keulen en Venetië en regelde zijne munt naar de Keulsche. Keulen telde ten tijde van zijn bloei 150,000 inwoners en kon 30,000 weerbare mannen in het veld brengen. Er waren 80,000 weefgetouwen; men had koopvaardijvloeten in zee, hief hooge tolln op den Rijn en maakte aanspraak op het voorrecht dat alle goederen van buitenslands op Keulsche schepen verder moesten vervoerd worden. De groote kooplieden

stonden in een zoodanig aanzien, dat, als zij aan het keizerlijk hof verschenen, de edellieden plaats voor hen maakten met de woorden: „Daar komen de heeren van Keulen!”

Er was een tijd, dat de stad den naam van het Heilige Keulen verdiende, wegens het kolossaal groot aantal kerken, altaren, kapellen en kloosters, waarmede de stad als ware het bezaaid was. Men placht zelfs vroeger te zeggen, dat hier zoovele kerktorens waren als dagen in het jaar. De Franschen, die bij den vrede van Campo Formio in 1797 Keulen geheel in hunne macht kregen, hieven echter in 1802 al de kloosters en geestelijke gestichten op, zoodat er tegenwoordig slechts een 26-tal kerken en kapellen overig zijn. Nadat de stad onder Pruisisch gezag was gekomen, verhief zij zich weder en tegelijk steeg de bevolking, zoodat zij het nu tot ruim 160,000 inwoners gebracht heeft, zonder de bezetting, want Keulen is een vesting van den eersten rang en de voorstad Deutz, aan de overzijde van den Rijn gelegen, moet haar tot bruggehoofd dienen.

Wanneer men na het gebruikelijke tochtje langs den Rijn gemaakt te hebben, waarop ieder beschaafd Nederlander prijs stelt, zijn reisherinneringen raadpleegt, is het onmogelijk Keulen af te scheiden van *den Dom*, dat grootsche monument van gothischen bouwstijl, waarvan de weergade nergens ter wereld te vinden is. Eeuwen aan eeuwen zijn dan ook noodig geweest om het heerlijke bouwwerk, dat zulk een sprekend getuigenis aflegt van hetgeen menschelijke energie en volharding vermogen, tot stand te brengen. Uiterst merkwaardig is de stichtingsgeschiedenis, die wij in korte trekken zullen trachten weer te geven. Vóór 1248 bezat Keulen reeds een domkerk, die, vooral nadat Frederik Barbarossa in 1162 de bij de inneming van Milaan verkregene gebeenten der Drie Koningen aan den hem vergezellenden aartsbisschop van Keulen had geschonken, tal van bedevaartgangers was gaan trekken. In het begin der dertiende eeuw begon de kerk te vervallen en in 1248 werd

zij grootendeels door brand verwoest. Dientengevolge kwam het bereids door aartsbisschop Engelbert († 1225) opgevatte voornemen om eene grootsche en prachtige domkerk te bouwen, die aan de macht en den rijkdom van het aartsbisdom zou beantwoorden, onder den aartsbisschop Koenraad van

De Dom te Keulen.

Hochstaden in het genoemde jaar 1248 tot uitvoering. Daar een gedeelte van den ouden dom nog lang bleef staan, bepaalde men zich bij den nieuwen bouw aanvankelijk tot het koor, dat echter eerst in 1322 werd ingewijd en toen eene reeks prachtig geschilderde glazen ontving. In 1347 begon men aan den voorgevel en aan het groote schip. De oorspronkelijke teekeningen van deze meest indrukwekkende gedeelten van

het geheel werden in 1814 op den zolder van een logement te Darmstadt teruggevonden, waar zij sedert 1803 bij de verplaatsing van het archief van den dom waren blijven liggen. In 1437 werd de vestibule van den zuidelijken toren voltooid en de toren zelf tot eene hoogte van 170 voet gebracht, zoodat men er de klokken in kon ophangen. Sedert dien tijd bleef echter de bovenop geplaatste kraan, tot het ophijschen van bouwsteen, vier eeuwen achtereen werkeloos. De noordelijke toren kwam slechts tot het 27 voet hooge onderstel der pijlers. Na 1509, toen het laatste groote geschilderde venster werd ingezet, bleef de bouw geheel steken. In 1796 en 1797 diende de kerk tot een fourrage-magazijn voor de Franschen en snelde zij haar ondergang met snelle schreden te gemoet, want, daar er niets voor het onderhoud gedaan werd, begon de steen te verweeren en het ijzer te verroesten en los te laten. Voor de Pruisische koningen Frederik Wilhelm III en IV was de eer weggelegd het meesterwerk voor een volledigen ondergang te behoeden. De eerste liet in 1816, het gebouw onderzoeken en beval, naar aanleiding van dat onderzoek, *het bestaande te conserveeren*. Zeven jaren later maakte men een aanvang met de restauratie, die, eerst onder leiding van Ahlert en, na 1833, onder die van den energieke en in de kennis der gothiek doorkneeden Zwirner geschiedde. Zwirner was ook de eerste, die het denkbeeld opperde om het plan in zijn geheel te doen uitvoeren; zijne grootsche gedachte werd in geheel Duitschland met geestdrift begroet, zoodat dan ook den 4den September 1842 de eerste steen voor den verderen bouw kon worden gelegd. Sedert werd jaarlijks daaraan gemiddeld ruim f 180,000 besteed, waarvan de grootste helft door rijks-subsidie en het overige uit bijdragen van vereenigingen en particulieren, alsmede sedert 1863 uit de bekende „Dombouw-loterij” gevonden werd. Het totaal bedrag der van 1842—1880 verwerkte gelden beloopt ruim 11 millioen gulden, waarvoor echter ook het schitterende resultaat verkregen is, dat den 15 October 1880

de voltooiing van den Dom kon gevierd worden, hetgeen met groote plechtigheid in tegenwoordigheid van keizer Wilhelm en bijna alle Duitsche rijksvorsten geschiedde.

Wat den plattegrond aangaat, is de Keulsche dom een kruisvormige basiliek, waarvan de lengte 135,6 M., de breedte 61 M. bedraagt, terwijl het dwarsschip 86,25 M. lang is. De beide 156 M. hooge torens aan het westerfront zijn de hoogste van Europa. Het massief eentonige van het gebouw wordt door tal van ornamenten, als torentjes, zuilen, galerijen, dakraampjes, enz. gebroken. In een der torens hangt een klok van 500 centenaars zwaarte, de zoogenaamde „Keizersklok,” die in 1874 uit veroverd Fransch geschut vervaardigd werd. Het zuiderportaal van het dwarsschip is bijzonder rijk versierd; de prachtige beelden, door Schwanthaler geprojecteerd, zijn een geschenk van den tegenwoordigen Keizer. Het koor, dat reeds in 1322 voltooid werd, is reeds op zich zelf een merkwaardig monument van gothischen bouwstijl.

Het inwendige van den dom brengt op den toeschouwer een overweldigenden indruk teweeg, die zich met geen mogelijkheid laat beschrijven. Vooral het koor, dat door zeven kapellen omlijst wordt, treft wegens zijn grootschen eenvoud. De schatkamer bevat merkwaardige reliquieën, waaronder uitmunten die der *Drie Koningen*, welke in eene kostbare, met gouden en verguld zilveren platen bekleede kast bewaard worden. Behalve de reliquieën vindt men er prachtige misgewaden, monstransen, en kruisen van goud of zilver en met edelgesteenten bezaaid, en eindelijk het zoogenaamde „*Zwaard der gerechtigheid*,” dat de aartsbisschoppen van Keulen, bij plechtige gelegenheden, in hunne hoedanigheid van keurvorst gewoon waren te dragen.

Het zou ons te ver voeren, wanneer wij al de wonderen, die de Keulsche dom in zich sluit, zooals de kunstige antieke en moderne glasschilderingen, de majestueuze beelden, de oude praalgraven, enz. enz., de revue wilden laten passeeren.

Heeft men van dit alles naar hartelust genoten, zoo is de beklimming van een der torens ten zeerste aan te bevelen. Dan toch kan men zich eerst een eenigszins juist denkbeeld vormen van de grootschheid van dit eenige bouwwerk en geniet men tevens een verrukkelijk vergezicht over de stad met hare omgeving.

Hoewel het „heilige Keulen” nog tal van kerken bevat, die om de een of andere reden bezienswaardig zijn, worden zij echter zoodanig door den dom in de schaduw gesteld, dat wij er slechts enkelen van zullen aanstippen.

In de eerste plaats noemen wij de *St. Ursula-kerk* met een praalgesticht van wit en zwart marmer voor de H. Ursula, dat eerst uit 1659 dagteekent. Volgens de legende was Ursula eene schoone Britsche koningsdochter, die met 11,000 maagden, hare gezellinnen, op elf drieriems galeien den Rijn tot Bazel opvoer en van daar den pelgrimstocht te voet naar Rome voortzette. Op den terugkeer landde de heilige schare bij Keulen, doch werd daar onverhoeds door eene bende heidensche barbaren overvallen en uitgemoord. Dit droevige verhaal wordt hier in eene reeks van oude schilderwerken aanschouwelijk voorgesteld. — De *St.-Gereons-kerk* is een merkwaardige staalkaart der verschillende bouwstijlen, die elkander van de vierde tot de dertiende eeuw opgevolgd hebben. Bovendien staat zij, altijd weer volgens de legende, precies op de plaats, waar in het jaar 286, gedurende eene heftige vervolging der Christenen onder keizer Diocletianus, 468 Christelijke soldaten met hunne hoofdlieden Gereon en Gregorius den marteldood stierven.

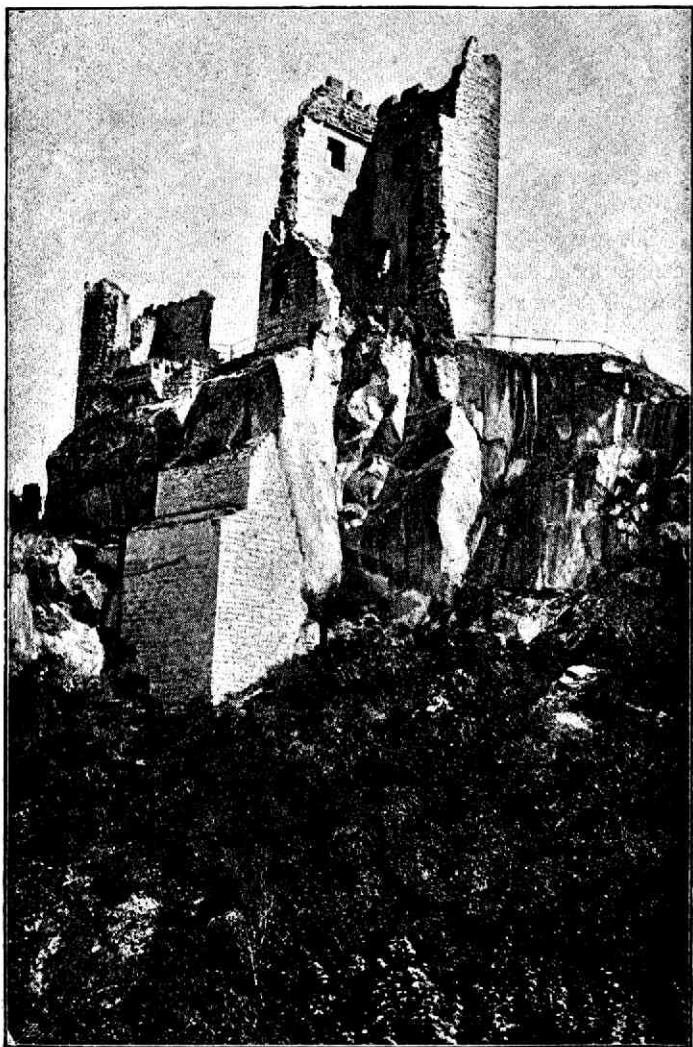
Het grootste en indrukwekkendste der niet kerkelijke gebouwen is ongetwijfeld de tot zeer wereldsche doeleinden omstreeks de helft der 15de eeuw gestichte *Gürzenich*, waarvan namelijk de bestemming was om, als „der Heeren Danshuis,” tot pracht- en feestzaal te dienen, wanneer de Raad het noodig oordeelde, ter eere van beminde gasten, een aan de waar-

digheid der stad passenden luister te vertoonen. Verschillende Duitsche Keizers werden hier gerecipieerd, doch in den loop der 17de eeuw geraakte de prachtige feestzaal langzamerhand in verval, zoodat zij eindelijk tot den rang van rommelkamer afdaalde. Eerst in 1857 werd zij, na eerst gerestaureerd te zijn, aan hare oorspronkelijke bestemming teruggegeven.

Het nabij den Gürzenich gelegen raadhuis is eveneens uit een architectonisch oogpunt zeer merkwaardig. De vermaarde bas-reliefs, waarmede het op 16 marmeren kolommen rustende portaal versierd is, hebben betrekking op de bekende sage van den *burgemeester Grijn*, die, door list in een leeuwenkuil gelokt, het roofdier met zijn goed zwaard doodde en heelhuids de gevaarlijke plek verliet.

Naast de *Minoriten-Kerk* staat het nieuwe museum, dat in 1861 voltooid is en doorgaans *Wallraf-Richartz-Museum* wordt genoemd. De heer Richartz, een burger van Keulen, bestreed de kosten van den bouw, die omtrent 200,000 thaler bedragen hebben. Men heeft hier de kunstnatenschap van den in 1824 gestorven professor Wallraf geplaatst, voornamelijk bestaande uit Romeinsche en middeleeuwsche oudheden, benevens schilderijen uit de Keulsche school en van Cranach, Holbein, Rubens en anderen.

Een aantrekkelijkheid van vrijwat jongeren datum is de in 1859 aangelegde *botanische tuin* van het genootschap „Flora,” met wintertuin en aquarium, een geliefkoosde plaats van bijeenkomst voor de Keulsche „beau-monde.” Van de belvédère heeft men een prachtig gezicht op Keulen en het Zevengebergte.

De ruïne de Drachenfels.

HOOFDSTUK III.

Bonn. — Drachenfels. — Godesberg. — Rolandseck. — Nonnenwerth. — Remagen. — Het Ahr-dal. — Heppingen. — Apollinaris-bron. — Neuenahr. — Ahrweiler. — Walporzheim. — Altenahr. — de Hohe Acht. — Andernach. — Neuwied. — Coblenz. — Ehrenbreitstein.

Geen wonder, dat wij, in het vooruitzicht van de pracht en heerlijkheid, welke ons, volgens allen die over den Rijn geschreven hebben aan gindsche zijde van **Bonn** wachten, slechts luttel aandacht over hebben voor de weinig schilderachtige streek, die ons nog van genoemde stad scheidt.

Met welgevallen rust ons oog echter op het liefelijke Bonn, de Deutsche Muzenstad bij uitnemendheid. Hoe sterk ook ons verlangen moge zijn om kennis te maken met de wonderen, die wij reeds aan den verren horizon, in een geheimzinnig blauwachtig waas gehuld, meenen waar te nemen, toch toeven wij gaarne in de stad, waar de kernachtige, echt Germaansche zanger Ernst Moritz Arndt, de vermaarde oudheidvorscher Simrock, A. W. Von Schlegel, Niebuhr en zoovele sommiteiten meer op het gebied des geestes een leerstoel innamen, en waar eenmaal de wieg stond van den onsterfelijken Beethoven.

De zuidzijde van de oude stad wordt bijna geheel ingenomen door het voormalige keurvorstelijk slot, waarin sedert 1818, het jaar harer oprichting, de universiteit gevestigd is. Zij bevat, behalve de gehoorzalen, een bibliotheek van meer dan 250,000 boekdeelen, een physisch kabinet, alsmede een museum van

vaderlandsche oudheden. Bezienswaardig vooral is de Aula met hare vier groote fresco-beelden, de faculteiten voorstellende, een heerlijk kunstwerk, dat onder de leiding van den beroemden Cornelius begonnen en door zijne beste leerlingen voltooid werd.

Tal van wijdvermaarde professoren verhoogden steeds den luister der bloeiende universiteit; tegenwoordig doen niet minder dan 100 hooggeleerden hun licht schijnen voor omstreeks 1300 studenten. Tot laatstgenoemden behoorde ook éénmaal de tegenwoordige Duitsche Keizer, en onder de „*spes patriae*” doet nog menig verhaaltje de ronde, waaruit blijkt, dat „Unser Fritz”, in zijn tijd een kreuz-fideel studioso geweest is.

Van de wijze, waarop de Bonner studenten getracht hebben een hunner hoogleeraren van het leelijke gebrek der ijdelheid te genezen, levert de *Rhein. Antiquar.* een alleraardigst verhaaltje: Prof. Aug. Wilh. Von Schlegel, de bekende hoogleeraar in de *aesthetica*, had de gewoonte zijn optreden in de college-zaal te doen voorafgaan door de driemaal herhaalde verschijning van een schitterenden livrei-bediende, die eerst de brandende waskaarsen, vervolgens een glas suikerwater en ten slotte, met een onbeschrijfelijk air van gewicht, de papieren van zijn heer en meester op den kathedor deponeerde. Was het levenslustige auditorium zodoende genoegzaam voorbereid, dan kwam eindelijk de groote man zelf voor den dag en besteeg met onnavolgbare gratie en waardigheid het spreekgestoelte, terwijl zijn onafscheidelijke bediende achter hem postvatte. Toen nu op een goeden keer baron Von Schlegel op de gewone arrogante wijze zijn entrée gemaakt had en juist bezig was zijn fraaie glacé-handschoenen met veel vertooning uit te trekken, werd de zaal eensklaps overstroomd door een geheel leger van studentenoppassers die in statigen optocht al de toehoorders van kaarsen voorzagen en onmiddellijk weder aftrokken. Eenige oogenblikken later kwam de geheele bent echter op-

nieuw, met denzelfden komischen ernst, naar binnen om thans den heeren studiosi hunne college-portefeuilles toe te reiken, achter wier zitplaatsen zij zich vervolgens eerbiedig in gelid schaarden. „Der Herr Professor” keek wel eenigszins vreemd op, maar bezat aplomb genoeg om met onverstoorbare kalmte zijn dictaat te gaan voorlezen.

Mag Keulen zich met recht verheffen op zijn onvergelykelijk schoonen dom, zoo bezit toch Bonn eveneens in zijn *Münsterkerk* een merkwaardig kunstgewrocht, dat in de twaalfde en dertiende eeuw moet zijn gesticht. Zij is, evenals de Keulsche dom, een kruisvormige basiliek, doch heeft vier kleine torens benevens een 94 M. hoogen toren in het kruispunt, die van een prachtig carillon voorzien is. Ook het inwendige der kerk, dat, helaas, in de talrijke oorlogen der vorige eeuwen, zeer veel van zijn oorspronkelijken glans verloren heeft, is nog altijd zeer belangwekkend. Voor het orgel verheft zich een standbeeld van de H. Helena, de moeder van Constantijn den Groote, die, volgens de traditie, op dezelfde plek een christenkerk zou hebben gesticht. Het plein voor de kerk is versierd met een prachtig metalen standbeeld voor Beethoven, door den beroemden beeldhouwer Hänel uit Dresden ontworpen.

Een der grootste aantrekkelikheden van Bonn is de Poppeldorfer-allee, een heerlijk schoone kastanjelaan, die ons, langs de met zeven torens gekroonde sterrenwacht, naar het Poppeldorfer slot voert, vroeger keurvorstelijke residentie, thans eigendom der universiteit. Het bevat een museum voor natuurlijke historie, een zoölogisch kabinet en een zeer rijken plantentuin.

Noordelijk van het slot verheft zich op den 400 voet hoogen Kruisberg een door keurvorst Ferdinand in 1627 gestichte kerk met een klooster daarnevens. In 1761 voegde zijn opvolger Clemens Augustus er de „heilige trap” uit Italiaansch marmer aan toe, een voorwerp van godvruchtige vereering, vooral in de stille week voor Paschen. Zij heeft 28 treden, die

alleen met de knieën aangeroord mogen worden, en is eene nabootsing van de „Scala santa” bij het Lateraan te Rome. Volgens de overlevering werd deze opgebouwd uit de 28 marmertrappen, die naar het voorportaal van het praetorium te Jeruzalem voerden, en door Christus bestegen werden toen hij voor Pilatus verscheen.

Op een hoogte, nabij de Coblenzer poort, de „alte Zoll” genaamd, die reeds om het uitzicht dat men van daar geniet, met recht beroemd is, vindt men het bronzen standbeeld van Duitschlands grooten patriot Ernst Moritz Arndt.

Hoe rijk overigens Bonn aan groote geesten op allerlei gebied geweest is, blijkt wel het best bij een bezoek aan het „oude kerkhof.” Wij noemen onder vele slechts de namen van Niebuhr, Robert Schumann, Dahlmann, Karl Simrock, Ernst Moritz Arndt, allen sterren van de eerste grootte. Dat het dankbaar nakroost hunne graven rijk getooid heeft, zal wel nauwelijks behoeven gezegd te worden. Indrukwekkend is op deze gewijde plek het gedenkteeken voor de strijders van 1870/1871, een prachtig uitgevoerde Minerva, die met zwaard en schild een stervenden krijgsman beschermt.

Ook uit een historisch oogpunt is Bonn een zeer merkwaardige stad. Naar men wil, zou zij door de Ubiërs gesticht zijn. Drusus bouwde hier een Romeinsche legerplaats, waarvan men bij Tacitus meermalen onder de benaming „*Castra Bonnensia*” melding gemaakt vindt. Het christendom vond er reeds spoedig ingang, met het natuurlijke gevolg dat onder Diocletianus en Maximianus tal van christenen te Bonn den marteldood stierven. Onder die martelaars bevond zich ook de H. Cassius, de latere schutspatroon van het beroemde Bonner stift. In 954 kwam Bonn aan het aartsbisdom Keulen. Bisschop Konrad von Hochstaden, de stichter van den Keulschen dom, voorzag de stad van muren en wallen, waarna zijn opvolgers beurtelings te Keulen en te Bonn resideerden. In den 80-jarigen, den 30-jarigen en in den Spaanschen successie-oorlog werd

de veste verscheidene malen belegerd, totdat in 1717, bij den vrede van Rastadt, de fortificatiën geslecht werden.

Ten slotte zij nog aangestipt, dat Bonn ruim 36,000 inwoners telt en een geliefkoosde verblijfplaats van Engelsche familiën is. Bovendien zorgt, evenals in alle mogelijke academiesteden, de „spes patriae” steeds voor meerdere levendigheid en afwisseling op de straten. Zelfs voor de blonde „misses”, die hier in gansche scharen rondzwermen, hebben echter deze uitingen van jeugdige dartelheid zelden „something shocking.”

Wanneer wij thans aan het liefelijke Bonn den rug toekeeren, dan kost ons dit afscheid minder moeite, dan anders wel het geval zou zijn, nu wij in het verschiet de toppen van het Zevengebergte zien verrijzen, om ons als ware het een voorsmaak te geven van de verrukkelijke panorama's, die wij thans tegemoet snellen.

Voorwaar, geen rivier ter wereld heeft van de natuur zooveel bekoorlijkheden ontvangen als de Rijn. Wel vindt men grootere en breedere stroomen, maar geen van hen, die hem nabijkomt in edele symetrie of wier oevers zulk een overvloed van bevallig afwisselende panorama's aanbieden. Nu eens voert ons de vaart door oude steden met monumentale kerkgebouwen of langs eerwaardige ruïnen, wier schoon gevormde boogvensters zoo dikwijls een voortreffelijke omlijsting verschaffen voor de heerlijkste vergezichten, — dan weder voorbij de vriendelijke, fraaie of wel deftige woonplaatsen van rijken of machtigen van vrij wat jongeren datum. Als een scherp contrast met deze laatste grijzen ons een oogenblik daarna weder de treurige overblijfselen der koen gebouwde roofoestenen tegen, waarin, eeuwen geleden, trotsche en vermetele ridders huisvestten, of glijden ons de indrukwekkende ruïnes van trotsche burchten, die eenmaal tot verblijf dienden van edele geslachten en machtige vorsten, in stille majesteit voorbij.

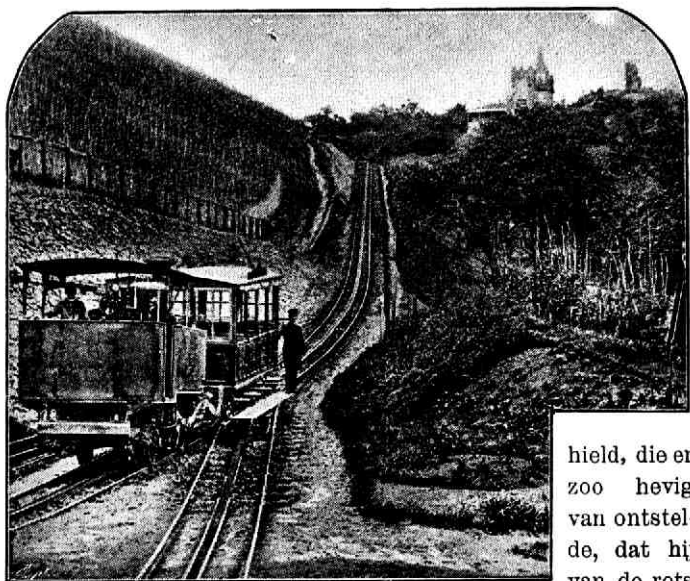
Verrukkelijk schoon en grootsch is vooral het panorama, dat zich van den **Drachenfels**, een der zeven bergtoppen van

het Zevengebergte, voor het verbaasde oog van den toeschouwer ontrolt. De burcht, wier ruïnen den top van den Drachenfels bekronen, werd in de twaalfde eeuw door een aartsbisschop van Keulen gebouwd, die er het Cassius-stift te Bonn mede beleende, hetwelk er burchtgraven plaatste. Hun laatste afstameling stierf in 1580, waarop de bezitting door een huwelijk in het geslacht der graven van Bassenheim kwam. In den Dertigjarigen Oorlog werd het kasteel geheel verwoest, zoodat alleen de toren van 70 voet hoogte bleef staan. In den loop dezer eeuw kocht het gilde der steenhouwers te Königswinter den berg en begon er met zulk een ijver steenen uit te graven dat een gedeelte van den ondermijnden ouden burchtmuur reeds in den afgrond gestort was, toen de regeering het oor leende aan de van alle zijden aangeheven klachten over deze vernieling van een sieraad der Rijn oevers en maatregelen tot behoud van de ruïne nam.

Waarheen men van den Drachenfels den blik ook wendt, allereigen ontmoet men de gewone stoffeering der Rijn streken: bergen en wijngaarden, velden en weiden, steden, dorpen en boederijen, buitenplaatsen en burchtruïnen, die in onafgebroken reeksen op elkander volgen. Men ziet Remagen en den Apollinarisberg, Rolandseck en Godesberg, Bonn en zelfs de spitsen der torens van Keulen. In 't zuidwesten wordt de horizon door het Eifelgebergte met de ruïnen Olbrück en Tomberg afgesloten. Ten zuidoosten doet zich onder de andere toppen van het Zevengebergte de Hemmerich het meest voor, die eenmaal, evenals de meer oostwaarts gelegene Rosenau, met een burcht gekroond was. Beneden aan den rand van het Zevengebergte liggen de plaatsjes Rhöndorf, Honnef en Rheinbreitbach, die allen gelegenheid geven tot de aangenaamste uitstapjes.

Dat wij ons hier op het gebied der mythen en legenden, bevinden, geheel in overeenstemming met de majestueuze natuur, die ons omringt, blijkt wel het best hieruit, dat aan den Drachenfels, of liever aan het zich daarop bevindende

drakenhol, een sage verbonden is, waarvan twee verschillende lezingen bestaan. Volgens de eerste namen de heidenen, die hier toen nog woonden, in den oorlog een schoon Christenmeisje gevangen, dat op raad der priesters tot voedsel voor den in het hol resideerenden draak bestemd werd. Zij was reeds aan een boom gebonden en het monster ijldde op haar los, toen zij een kruisje van hare borst nam en het den draak voor-

De tandrad-spoorweg naar den Drachenfels.

hield, die er zoo hevig van ontstelde, dat hij van de rots in den afgrond stort-

te en daarna niet meer gezien werd. Het volk, over dit wonder ontzet, ging tot het christendom over en liet zich doopen. Luidens de andere lezing was het een ridder Siegfried, die den draak doodde. Hij bestreek zich het geheele lichaam met „drakenbloed”, niet te verwarren met de wijnsoort van dien

naam, die op de helling van den Drachenfels wast. Dit bloed maakte hem onkwetsbaar, behalve onder de oksels, waar hij vergeten had zich in te wrijven. Toen hij zich later bij een put nederbukte, maakte een vijand gebruik van deze nalatigheid, om eene speer onder den arm van den held te werpen, die daardoor doodelijk gekwetst werd.

Geheel in de diepte, aan den voet van den berg, kronkelt de Rijn voort, die met vaartuigen bezaaid is en twee bekoorlijke eilandjes omvat, door wier groen de witte kleur van een paar kloosters heen schemert, hier Nonnenwerth, daar Grafenwerth.

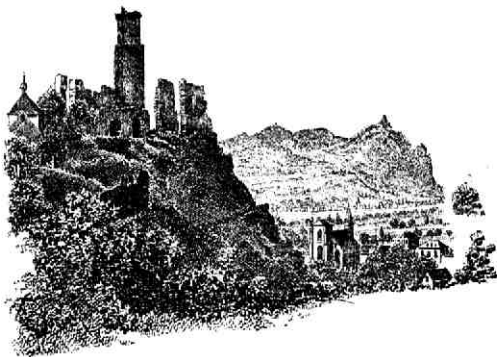
Een aantrekkelijkheid van lateren tijd is het grootsche, met tal van torens prijkende kasteel van baron Von Sarter, dat in 1883 voltooid werd. Het is in gothischen stijl, grootendeels van roode zandsteen, opgetrokken en inwendig door Duitsche artisten van grooten naam met muur- en glasschilderingen prachtig versierd.

Geen wonder dat een zoo rijk gezegende plek jaarlijks scharen van vreemdelingen trekt. De meesten maken voor de bestijging van den Drachenfels gebruik van de tandrad-spoorbaan, die in een bijna rechte lijn bergopwaarts gaat, en, de vlakke rijweg naar het station Köningswinter medegerekend, ongeveer 1520 M. lang is.

Wij nemen thans, hoewel ongaarne, afscheid van den Drachenfels en steken den stroom over, om den naburigen **Godesberg** te bezoeken. De burcht, die den top kroonde, is in de oorlogen verwoest, zoodat alleen de van gehouwen steenen opgetrokken toren is blijven staan. Van diens trans gezien heeft men links op den voorgrond het liefelijke Bonn en op den anderen oever den Finkenberg en den Ennert. Op den achtergrond verliest zich de Rijn als een dunne blauwe draad, die naar den dom van Keulen is getrokken. In 't zuiden en zuidoosten ziet men de toppen van het Zevengebergte en de ruïnen van Rolandseck, en daartusschen slingert zich de schoone stroom,

wiens oevers overal met menschelijke woningen als bezaaid zijn.

Aan den voet van den berg ligt het welvarende dorpje Godesberg, het geliefkoosde zomerverblijf der geld-aristocratie uit Keulen, Krefeld, Elberfeld enz., die hier prachtige villa's met heerlijke tuinen aangelegd heeft. Voor haar is de Godesberg hetzelfde wat Haarlem en zijn omstreken voor de welgestelde Amsterdammers

Godesberg.

zijn. Ook houdt het plaatsje er een koudwaterinrichting op na, die druk bezocht wordt.

Onze weg voert ons nu naar **Rolandseck** en **Remagen**. Rolandseck, eene hooge bazaltrots, heeft dit voordeel boven de andere bergtoppen, dat zij juist het middelpunt van het tafereel van Remagen tot Godesberg inneemt. De voormalige burcht, waarvan thans nog slechts een enkele boog is overgebleven, bestond reeds in de elfde eeuw en schijnt in de vijftiende verwoest te zijn. Aan den voet der rots ziet men in den Rijn het zooeven reeds genoemde eiland **Nonnenwerth** liggen, welks voormalig vrouwenklooster tegenwoordig een opvoedingsgesticht is. De sage heeft dit klooster en de burcht Rolandseck met elkander in verband gebracht. Toen Roland, de paladijn, met Karel den Groote naar Spanje was getrokken, kwam het gerucht in omloop dat hij in den slag bij Roncevaux gesneuveld was, en zijne ontroostbare gemalin Hillegonde nam den sluier aan en liet zich in het klooster Nonnenwerth opnemen. Roland herstelde echter van de zware wonden, die hij ontvangen had, en keerde

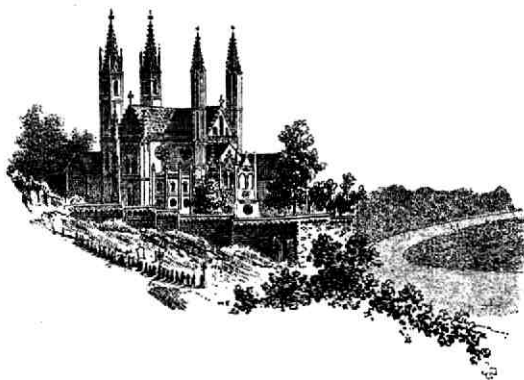
huiswaarts; maar wie schetst zijne smart, toen hij zijne geliefde vrouw miste en den stap vernam, dien zij gedaan had! Hij bouwde nu den burcht Rolandseck, om uit zijne cel altijd op den Rijn en het klooster neder te zien en naar het gezang der nonnen te luisteren; doch weldra stierf hij aan hartzeer.

Men begrijpt dat ook van deze schoone legende tal van andere meer of minder uiteenlopende lezingen bestaan. Wij herinneren slechts aan Schiller's allerongelukkigsten „Ritter Toggenburg”, den versmaden minnaar met zijn ongeneeslijke verliefdheid. Natuurlijk heeft echter de afbrekende critiek, die in de laatste jaren mode is geworden, reeds lang met onomstootelijke historische argumenten uitgemaakt dat Toggenburg nooit op Rolandseck voor eenig venster heeft gezeten. Wij zullen er ons echter het weemoedig genot, dat de lezing dier schoone ballade aan alle gevoelige harten schenkt, niet door laten bederven.

Remagen, een stadje van ruim 3,000 inwoners, dat als in een krans van boomgaarden en wijnbergen omsloten ligt, was reeds in de tweede eeuw onzer jaartelling eene Romeinsche nederzetting. In de onmiddellijke nabijheid verrijst de Apollinaris-berg, op wiens top in 1839 door Zwirner eene kerk in gothisch-romaanschen stijl gebouwd is, een waar kunstjuweel. Zij is uit tufsteen in kruisvorm opgetrokken, terwijl het bovenste gedeelte der beide westelijke torens van gietijzer vervaardigd is. De bezoeker staat verbaasd over de pracht der fresco's; de met sterren bezaaide donkerblauwe zoldering bootst het hemelgewelf na; kansel en orgel zijn fraai gebeeldhouwd en beschilderde vensters verspreiden een tooverachtig licht door de ruimte.

Het kleine gebouw verheft zich op een druk door bedevaartgangers bezochte plek. Door tusschenkomst van Barbarossa — aldus vermeldt namelijk de legende — was het hoofd van den H. Apollinaris, den zeer beminden bisschop van Ravenna in het bezit gekomen van den Keulschen aartsbisschop Reinald

von Dassel, die in 1164 deze reliquie, tegelijk met de beenderen der Drie Koningen naar Keulen wilde overvoeren. Bij Remagen bleef echter het vaartuig, door een geheimzinnige macht tegengehouden, midden in de diepe vaargeul onbeweeglijk stilliggen en kon niet eer in beweging gebracht worden vóórdát het heilige hoofd in de pas te Remagen gestichte kapel een rustplaats had gevonden.

De Apollinaris-kerk.

Bij Remagen opent zich het hoogst romantische dal, waar door de **Ahr** stroomt, een riviértje dat op den Eifel ontspringt en door een enge bedding den Rijn tegemoet snelt om zich ten slotte in de watermassa's van dien geduchten stroom te verliezen. Wij zouden inderdaad een grof verzuim plegen, dat wij bij onze tehuiskomst moeilijk konden verantwoorden, wanneer wij niet, op het voorbeeld van vele toeristen langs den Rijn, dit hoogst interessante zijriviértje althans tot Altenahr stroomopwaarts volgden. Van Remagen uit, ontmoeten wij dan het eerst het badplaatsje **Heppingen**, in welks nabijheid de Landskroon ligt, eene hooge bazaltrots met burchtruinen tusschen wijngaarden. Van dezen top heeft men een onmetelijk

vergezicht, dat bijna al de reeds genoemde schilderachtige punten langs den Rijn omvat.

Aan den voet van de rots ontspringen de om hun aangepaste mineralen vermaarde Heppinger- en Landskroner bronnen. Iets verder het dal in vindt men de **Apollinaris-bron**, wier wateren, door de zorgen van een Engelsche maatschappij (the Apollinaris Company limited) in werkelijkheid een cosmopolitische drank zijn geworden, die tot naar Amerika en Australië wordt verzonden. Niet minder dan 50,000 flesschen worden per dag gevuld, waarvan maandelijks 750,000 haar weg naar Amerika vinden. Het vervoer tot Londen geschiedt met eigen schepen. De bron is het eigendom van de familie Kreuzberg, die aan genoemde maatschappij het monopolie voor lange jaren heeft overgedragen.

Gelijk de Landskroon op den linkeroever der Ahr ligt, was de daartegenover op den rechteroever gelegene nog hoogere berg eenmaal met de burcht **Neuenahr** (Nieuwen-aar) gekroond. Zij strekte tot residentie der graven van der Are of van Hochstaden, die in de twaalfde en dertiende eeuwen op de beide Ahr-oevers uitgestrekte bezittingen tot voorbij het Laachermeer hadden. De warme bronnen van het plaatsje Neuenahr werden eerst in 1855 ontdekt.

Ook het stadje **Ahrweiler** is zeer liefelijk gelegen. Hier, en bij de dorpen **Walporzheim** en **Bodendorf** in den omtrek, groeit het gewas van den donkerrooden Ahr-wijn (*Ahr-bleichert*) het best en de oogst er van is dikwijls zeer aanzienlijk.

Was het tooneel tot nog toe alleen lieflijk en romantisch, voorbij Walporzheim begint het een verheven en indrukwekkend karakter aan te nemen. Daar toch opent zich een soort van rotspoort, die slechts op enkele plaatsen meer dan een kwartieruurs breed is, aan beide zijden donkere ruwe rots-wanden van omtrent 200 voet hoogte heeft en weder naar verscheidene dorpjes en ruïnen leidt.

Van een hooge rotspunt, bij Reimerzhoven, ziet men **Alten-**

Ahr, waarboven de bouwvallen van een oud slot uitsteken. Dit was de Altenahr, doorgaans kortweg de burcht Are genoemd, eenmaal ook het verblijf der reeds genoemde graven van der Are en van Hochstaden. Hij werd in 1715 op bevel van den keurvorst van Keulen verwoest, opdat vijandelijke benden in dien oorlogzuchtigen tijd er zich niet in zouden nestelen.

Hoewel de mode nu eenmaal wil, dat de geciviliseerde reiziger bij Altenahr zijn tocht door de romantische bergstreek zal afbreken, neemt dit niet weg dat het Ahr-gebied hoogerop nog menig bekoorlijk gezichtspunt oplevert. Wij noemen o. m. bij Adenau den „**Hohen Acht**” het hoogste punt van het Eifel-gebergte, van waar men bij helder weer zelfs den Keul-schen dom onderscheiden kan.

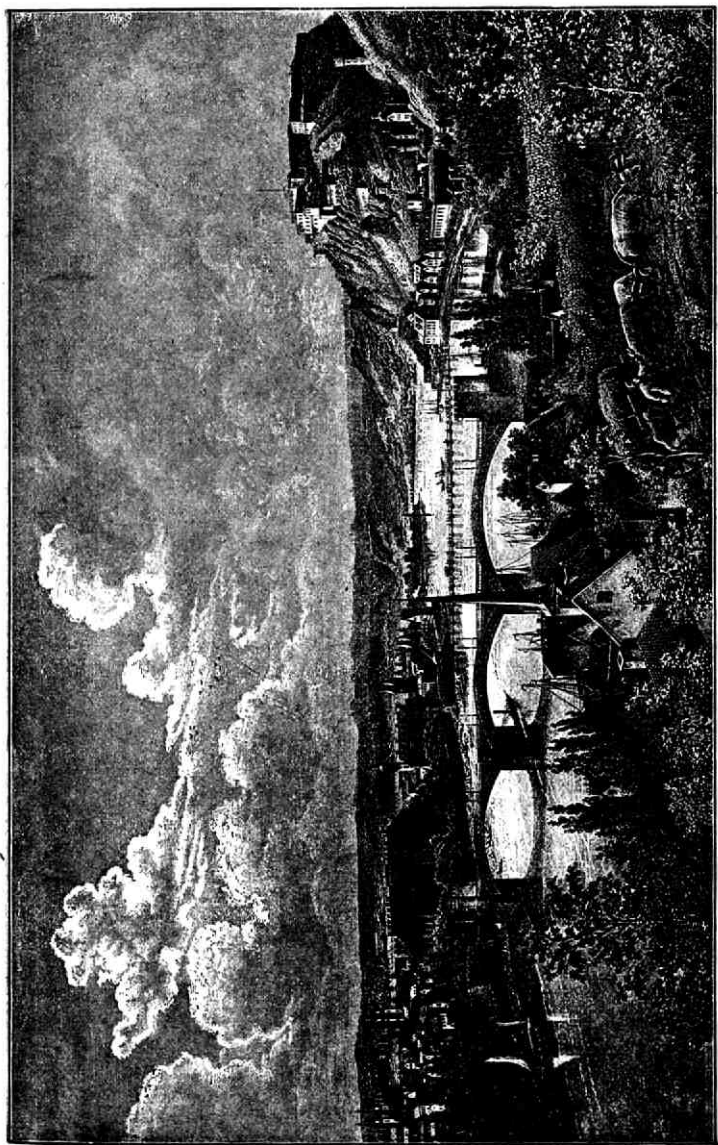
Van ons uitstapje teruggekeerd, zetten wij thans recht-streeks onzen tocht langs den Rijn over **Andernach** in zuid-oostelijke richting naar Coblenz voort. Andernach, het oude Amtunnacum der Romeinen, was eens een door Drusus ge-bouwd kasteel, de residentie van een praefect. De Frankische koningen hielden hier een koningshof, dat in 998 door keizer Otto III aan de Maria-kapel te Aken geschonken werd. In 1167 droeg keizer Frederik I het bewind over de stad aan den Keul-schen aartsbisschop Reinald von Dassele op. Overigens is Andernach, dat tegenwoordig bijna 6,000 inwoners telt, een eng gebouwd stadje, dat zich schilderachtig langs den Rijnsoever uitstrekt en nog grootendeels binnen middeleeuwsche muren opgesloten ligt.

Nog ontmoeten wij vóór Coblenz het nijvere, regelmatig gebouwde **Neuwied**. Het stadje, dat thans ruim 10,000 zielen huisvest, heeft zijn ontstaan te danken aan graaf Frederik van Wied-Neuwied, die in 1653 de talrijke zwervers ten gevolge van den 30-jarigen oorlog, zonder onderscheid van religie, uitnoo-digde zich te Neuwied te komen vestigen. Aan het beneden-einde der stad verheft zich het statige paleis der vorsten van Wied, terwijl het op eenigen afstand verwijderde vorstelijk

lustslot „Monrepos”, met zijne schoone parken en heerlijk uitzicht, alleszins een bezoek waardig is. In 1806 kwam Neuwied als heerlijkheid onder Nassau, waardoor het in 1815 aan Pruisen verviel. Onder de vorsten uit het Huis van Wied verdienen vooral melding prins Victor, die in 1812 den heldendood op het slagveld stierf, en prins Maximiliaan, die zich als natuurverscher in de geleerde wereld een goeden naam verwierf. De natuurschatten, door hem op zijn verre reizen verzameld, worden nog in het vorstelijk paleis bewaard.

Wij zijn thans tot **Coblentz** genaderd, een stad met ruim 30,000 inwoners, incluso 5000 man bezetting, aan de samenvloeiing van Rijn en Moezel gelegen en hoofdplaats der Pruisische Rijnprovincie. Hoewel ook de geschiedenis van Coblentz tot den tijd der Romeinen teruggevoerd wordt, krijgt de stad echter eerst in de veertiende eeuw beteekenis, als medelid van het Rijnsche Steden-verbond. In 1688 werd zij door een bombardement van de Franschen bijna geheel in de asch gelegd. Sedert 1786 resideerde er de keurvorst van Trier, doch in 1794 rukten er de Franschen binnen en bleven er tot 1814. Toen kwam de stad onder Pruisen, dat de fortificatiën in zoodanige mate versterkte en uitbreidde, dat Coblentz thans een zeer sterke plaats is, die echter door de oprichting der geweldige werken van Mainz en Keulen, Straatsburg en Metz, tot de tweede linie werd teruggebracht.

Het schoonste gedeelte der stad is ongetwijfeld de kade aan den Rijn, van het slot tot den zoogenaamden „Duitschen Hoek,” met de schipbrug naar Ehrenbreitstein. Hier vindt men ook het St.-Castor-plein en de St.-Castor-kerk, een merkwaardig voorbeeld van den laat-Romaanschen stijl, in 1208 ingewijd. Tegenover haar staat de Castors-fontein, in 1812 door den Franschen prefect ter gedachtenis aan den intocht van zijn keizer in Moskou opgericht en met het opschrift voorzien: *An 1812, mémorable par la campagne contre les Russes. Sous le préfectorat de Jules Doazan.* Toen later de Russische gene-

Coblentz.

raal St. Priest de stad in bezit nam, liet hij er onder zetten: *Vu et approuvé par nous, commandant russe de la ville de Coblenz. Le 1 janvier 1814.* Het aan dit plein gelegene gebouw van het generaal-kommando werd in 1791 bewoond door de uitgewekene Fransche prinsen en de latere koningen Lodewijk XVIII en Karel X. De voormalige aartsbisschoppelijke burcht is thans afgedaald tot een fabriek van verlakte blikwaren. Nabij dit gebouw vindt men de in 1344 door den keurvorst Boudewijn gebouwde, in 1440 vernieuwde en in 1884 verbreedde Moezel-brug. Zij heeft 14 bogen en verdient vooral een bezoek om het schoone uitzicht. Hoewel Coblenz tot in de 18de eeuw in werkelijkheid een stad aan de Moezel was, en de nauwe kromme straten uit dat tijdvak bewaard heeft, biedt dit stadsgedeelte overigens weinig bezienswaardigs aan.

Het koninklijk paleis, een lang gebouw, werd 1778—1786 gebouwd voor den laatsten keurvorst van Trier, Clemens Wenceslaus. In den Franschen tijd deed het dienst als hospitaal, kazerne enz. De Pruisische regeering liet het gebouw weder restaureeren en in 1845 tot een koninklijk verblijf inrichten. In het gedeelte gelijkvloers woont thans de opper-president der Rijnprovincie, terwijl de bovenvertrekken tot voorjaars- en herfstverblijf van keizerin Augusta dienen. Aan deze vorstin heeft Coblenz zijn heerlijk schoon aangelegd plantsoen langs den Rijn te danken, dat door den vreemdeling niet onbezocht mag blijven.

Behalve de oude schipbrug, leidt thans een slank gebouwde ook voor voetgangers toegankelijke spoorwegbrug naar de steile rots, die, 365 voet boven den spiegel der rivier verheven, de vesting **Ehrenbreitstein** draagt. Reeds in 't midden der twaalfde eeuw liet Herman, bisschop van Trier, hier vestingwerken aanleggen, waarnaar de rots vroeger den naam van Hermans-steen droeg. Voor en na werden die werken vermeerderd en groef men een put van 280 voet diepte in de rots. In 1799 kregen de Franschen de vesting door uit-

hongerig in hun bezit en toen zij die in 1801 ten gevolge van den vrede van Luneville moesten ontruimen, lieten zij eerst al de fortificatiën in de lucht springen, die daarop van 1816 tot 1826 ten koste van millioenen hersteld zijn. Het hoofdfort bestaat uit drie gewelfde batterijen boven elkander. Er is ruimte voor 14,000 man en de groote magazijnen kunnen proviand voor 8000 man voor den tijd van tien jaren opnemen. Naar zich begripen laat, is het gezicht, dat men van Ehrenbreitstein op de omstreken heeft, zeer schoon.

HOOFDSTUK IV.

Het Moezel-dal. — Trier. — Niederlahnstein. — Ems. — Nassau. —
Langenau en Arnstein. — Lauremburg. Balduinstein. — Schaum-
burg. — Fachingen. — Diez. — Ardeck. — Limburg.

Eenmaal te Coblenz zijnde, kunnen wij geen weerstand bieden aan de verzoeking om, door het romaneske en aan historische herinneringen en sagen zoo rijke **Moezel-dal**, een uitstapje te maken naar het eeuwenoude Trier. Het zou ons te ver voeren, wanneer wij al het schoone en merkwaardige, dat ons oog voorbijglijdt, terwijl wij in snelle vaart de bochten van den Moezel-stroom volgen, ook maar eenigszins naar waarde wilden beschrijven; wij meenen dan ook met enkele korte aanteekeningen te mogen volstaan.

Bij het dorp Alken liggen op een berg de ruïnen van den burcht Thurant, die van 1246 tot 1248 door de bisschoppen van Keulen en Trier gezamenlijk belegerd en ingenomen werd. In dien tijd hadden de belegeraars 72,000 ankers wijn leeggedronken, die in kelders aan den voet van den berg bewaard lagen.

Niet ver van Karden, waar de H. Castor in de vierde eeuw het Evangelie predikte, ziet men de Zwanenkerk, gebouwd door een ridder, die gedurende de kruistochten in de macht der Saracenen viel en toen, na een vurig gebed aan de H. Maagd, in zijn slaap door een zwaan over land en zee naar deze plek werd gedragen.

Aan de ruïne der Winneburg, die op eene steile rots ligt, is de sage verbonden, dat de stichter van den burcht, een ui het

H. Land teruggekeerde kruisridder, den hoogen wachttoren niet tot stand kon brengen en in zijne ergernis den vorst der duisternis aanriep, die hem ook hulp toezeide, indien hij zijne eenige dochter levend in de fundamente van den toren met-selde. Na een langen tweestrijd bracht de ridder dit zware offer en de duivel beloofde hem nu, dat de toren zoo lang zou blijven staan als de aarde in stand bleef. Voor 't oogenblik staat hij dan ook nog. Maar....! In het middernachtelijk uur vertoont zich dikwijls de slanke gestalte eener in het wit gekleede jonkvrouw op de tinnen en breidt op spookachtige wijze de handen over het schoone doch woeste dal uit.

Op een uur afstands ongeveer van deze sombere plek ligt het stadje Kochem, wier inwoners eenmaal ongeveer dezelfde reputatie genoten als de oude Abderieten en onze Kampenaars. Menig oolijk stukje wordt van hen verhaald: zoo zouden zij den zonnewijzer in de schaduw van het dak der kerk aangebracht hebben! Als merkwaardigheid op spoorweggebied vermelden wij de in 1877 voltooide Kaiser-Wilhelm-tunnel door den Kochemer-berg, de langste van geheel Deutschland. Zij bezit namelijk een lengte van 4200 M. en heeft 2½ miljoen gulden van aanleg gekost.

Bij Traarbach neemt dat gedeelte van het stroomgebied een aanvang, waar de liefelijke Moezelwijnen met hun aangenaam, zacht bouquet wassen. Namen als „Zeltinger Schlossberg“, „Graacher“, „Josephshöfer“, „Buncasteler Doctor“, „Brauneberger“, „Pisporter“, „Ohligsberger“, „Grünhäuser, hebben wijd en zijd een goeden klank. Jammer maar dat van hun naam zoo dikwijls misbruik gemaakt wordt, om bij wijze van vlag die de lading dekt, alle mindere landwijnen uit den omtrek in den handel te brengen. De wijnbouw is natuurlijk het voornaamste bedrijf voor de dalbewoners; doch 't geheele jaar is het werk zeer bezwaarlijk, want de berghellingen zijn veel hooger dan aan eenige andere Duitsche rivier; het eene terras verheft zich boven het andere en zelfs nog op de hoogste top-

pen bloeien de ranken. De bergpaden, die naar deze hooge terrassen leiden, vereischen soms een uur vermoeiend klimmen; de aarde waarin de wijnstokken geplant zullen worden en de mest benoodigd om die aarde vruchtbaar te maken, moeten naar boven gebracht worden, zoodat men den moed en de werkzaamheid dezer wijngaardeniers niet genoeg kan bewonderen.

Wij bereiken thans het einddoel van ons uitstapje, **Trier**, vermoedelijk de oudste stad van Duitschland, met een bevolking van 26,000 zielen en gelegen in een dal tusschen twee met wijnstokken beplante bergreeksen op den achteroever der Moezel. Het was eenmaal de hoofdstad der Treviren, een Keltischen volksstam, die zich door zijne ruitery onderscheidde en in het jaar 56 vóór Christus door Caesar onderworpen werd. De Romeinen maakten er een wapenplaats van tegen de Germanen en verscheidene Romeinsche keizers vestigden er hun verblijf. Na de invoering van het christendom was Agriculus van Antiochië in 328 de eerste bisschop van Trier. Bijna 1500 jaren lang bleef Trier de zetel der bisschoppen, aartsbisschoppen en keurvorsten, totdat de laatste keurvorst, Clemens Wenceslaus, een Saksische prins, in 1786 zijne residentie naar Coblenz overbracht. Den 10^{den} Augustus 1794 rukten de Franschen de stad binnen en in 1815 kwam zij aan Pruisen.

Evenals alle oude steden, die in de laatste jaren aanmerkelijk zijn vooruitgegaan, geeft ook Trier een mengelmoes van regelmatigte, breede straten en nauwe, kromme steegjes te aanschouwen. Verscheidene in gothischen stijl opgetrokken woonhuizen dragen nog volkomen het stempel der middeleeuwen. Het merkwaardigste gebouw van dien aard is ongetwijfeld het „*Rooide Huis*”, thans een hotel, doch vroeger de vergaderplaats van Trier's beschreven vaders, toen het nog „de Steip” heette. In 1450 gesticht, werd er in de 17de eeuw een gedeelte in renaissance-stijl bij aangebouwd, waarop een latijnsche inscriptie vermeldt, dat Trier nog 1300 jaren ouder is dan Rome. Men

moet het echter met de historische juistheid dier trotsche bewering niet zoo heel nauw nemen, daar zij enkel steunt op een in de middeleeuwen uitgevonden sage, volgens welke Trebeta, de zoon van den Assyrischen koning Ninus, Trier zou gesticht hebben.

De dom van Trier is, naar men beweert, het oudste kerkelijk gebouw aan deze zijde der Alpen en uit een architectonisch oogpunt vooral daarom zoo merkwaardig, omdat men er bijna elke bouwperiode tot aan de 18de eeuw in vertegenwoordigd vindt. Naast den dom en daarmede door een schoone kruisgang verbonden, verheft zich de kerk van O. L. V., de oudste gothische kerk in Duitschland, van 1227 tot 1244 gebouwd; merkwaardig zijn vooral de beeldhouwwerken aan de portalen. Niet ver van daar staat de uit Romeinsche baksteen en gebouwde basiliek, die in 1856 voor de protestantsche godsdienstoefeningen bestemd werd en waarschijnlijk door de Romeinen als gerechtshof werd gebruikt.

In het gebouw van het gymnasium, dat in de plaats der in 1472 gestichte en in 1797 opgeheven universiteit is gekomen, wordt de stedelijke bibliotheek van 96,000 deelen met handschriften en incunabelen bewaard. Een waar prachtstuk is de zoogenoemde Gouden Codex met miniaturen, een exemplaar der Evangeliën met gouden letters op perkament geschreven. Hetzelfde gebouw bevat een provinciaal museum van oudheden en munten en van voorwerpen op het gebied der natuurlijke historie.

Als het gewichtigste onder de monumenten van ouden bouwstijl, waarmede de oude stad Trier zoo rijk gezegend is, wordt door kenners algemeen de *Porta Nigra* of *Zwarte poort* beschouwd, een steenen kolossus, die eenig is in geheel Duitschland. Zij is waarschijnlijk in het begin der zesde eeuw naar het model eener Romeinsche poortgebouwd, doch heeft overigens weinig artistieke waarde. Voor de samenstelling zijn groote steenblokken gebezigd, die niet met kalk maar door ijzeren

klampen inwendig verbonden zijn, terwijl het eenige sieraad bestaat in de bloemen en kruiden, die, door de natuur in het wild gezaaid, uit de voegen spruiten.

Bijzonder schilderachtig daarentegen is het *Romeinsche Keizerspaleis*, dat in de middeleeuwen beurtelings als kerk en als vesting fungeerde, doch waarvan thans nog slechts een vrij goed bewaard gebleven ruïne overig is. Zij is aan het zuid-oostelijk uiteinde der stad gelegen, op ongeveer 500 schreden van het *amphitheater*, dat eene diepte tusschen den Marx- en Markusberg inneemt en grootendeels door struikgewassen en aardstortingen onkenbaar is geworden. Het maakt een ovaal van 225 voet lengte en 156 voet breedte uit en is door een hoogen en uiterst hecht gebouwd ringmuur van kalksteen omgeven. Daaraan grenzen gewelven, die tot bewaring van de wilde dieren strekten, door welke Konstantijn de Groote in 306 duizenden Franken en in 313 duizenden Bructeren, allen krijgsgevangenen, liet verscheuren. De rondom het strijdperk oplopende zitplaatsen konden, naar men berekent, 30,000 toeschouwers bevatten.

De brug, die Trier met de overzijde van de Moezel verbindt, is ruim 190 M. lang en rust op acht bogen. De pijlers zijn gedeeltelijk nog van Romeinschen oorsprong. In de nabijheid vindt men eveneens de zeer interessante overblijfselen van een *Romeinsche badinrichting* op groote schaal. Al deze bouwvallen spreken van een grootsch verleden, toen Trier, onder Constantijn den Groote tot keizerlijke residentie verheven, vele jaren lang door zijn luister aan het oude Rome den voorrang betwistte.

Wij keeren thans van ons uitstapje langs de Moezel naar Coblenz, door Hans Wachenhusen met het oog op zijn kolossale vestingwerken, zeer eigenaardig, een wat al te zwaar gevatte diamant in de kroon van het Rijnland genoemd, terug, om

met nieuwen moed de reis langs den machtigen Rijnstroom voort te zetten. Nauwelijks echter hebben wij, voorbij het eilandje Oberwerth met zijn voormalig klooster voor adellijke jonge dames, door een hoogst vruchtbare streek het plaatsje **Niederalahnstein** bereikt, of een nieuwe sirene verlokt ons om, ditmaal ter linkerzijde, af te wijken. Het is de **Lahn**, een zijrivier van den Rijn, langs wier stroom, die zich als een kronkelend zilveren lint in de verte verliest, wij weldra de vermaarde badplaats Ems naderen.

Ofschoon **Ems** eerst in de twaalfde eeuw als badplaats genoemd wordt, was het toch reeds aan de Romeinen bekend, zooals uit tal van opgegraven antiquiteiten: wapens, urnen, munten, enz., voldoende blijkt, terwijl bovendien nog sporen van een Romeinsch bad en een wachttoren aanwezig zijn. Ten overvloede vermelden enkele steenen in den Romeinschen wal, dat er het twee-en-twintigste legioen gelegen heeft. Eeuwen lang stond het stadje onder de gezamenlijke opperheerschappij van Hessen-Darmstadt en Nassau, totdat het in 1803 aan de oudere Nassausche linie en eindelijk in 1866 aan Pruisen verviel. Een merkwaardig staaltje der verbrokkeling van het oude Deutsche Rijk kon men vroeger op de Lahn-brug aldaar genieten, waar, niettegenstaande den vrij beperkten horizont, het oog weidde over acht vorstendommen en heerlijkheden, waaronder ook Nassau-Weilburg en Oranje. De omstandigheid dat verscheidene gekroonde hoofden in de laatste dertig jaren voor kort of lang te Ems hun verblijf hielden, hetzij voor politieke samenkomsten dan wel louter om gezondheidsredenen, heeft natuurlijk ontzaglijk veel tot de opkomst en den bloei van het plaatsje bijgedragen. Zoo was het ook hier, dat Benedetti, de Fransche ambassadeur, in den zomer van 1870, op last van Napoleon III, den keizer van Duitschland op tamelijk onwelvoeglijke wijze naderde om de bekende waarborgen tegen de candidatuur der Hohenzollerns voor den Spaanschen troon te vorderen. Een marmeren

plaat in den tuin van het Kurhuis met het eenvoudige opschrift: „13 Juli 1870, 9 u. 10 m. 's morgens,” herinnert aan dit historische moment, dat het uitgangspunt werd van den Fransch-Duitschen oorlog.

De kleine stad, met hare fraaie omstreken, die thans nagenoeg 7000 inwoners telt, ligt aan beide oevers van de Lahn, nauw ingesloten door met wouden bedekte rotsachtige hoogten. Zij bestaat uit een lange rij huizen, die steeds door de grooten en rijken dezer aarde bewoond worden, „Bad Ems” genaamd; verder het zoogenaamde „dorp Ems,” dat zich op den rechteroever aan de laatste huizen aansluit, en eindelijk uit de wijk, „Spiess-Ems” op den linkeroever, met zijn vriendelijke villa's aan den voet van den Malberg. De gemeenschap tusschen de beide oevers wordt door vier bruggen onderhouden.

Het *Koninklijk Kurhuis*, het middelpunt van gezellig verkeer der schitterende wereld, die zich hier in het badseizoen ophoudt, werd reeds in het laatst der vorige eeuw gebouwd doch sedert aanmerkelijk vergroot. Men vindt er ongeveer 60 baden en de beste geneeskrachtige Emser bronnen, waarvan de in 1878 geopende Keizersbron wegens haar sterk koolzuur-gehalte het aangenaamste water oplevert. De zuidelijke vleugel van het kolossale gebouw, dat bovendien fraaie winkels, appartementen voor badgasten enz. enz., bevat, was vroeger tot verblijf van Keizer Wilhelm ingericht. Overdekte gangen, de zoogenaamde „Kolonnaden,” waarin zich magazijnen van luxe-artikelen genesteld hebben, voeren naar de „Kurzaal,” eigenlijk gezegd een reeks van schitterende zalen, tot allerlei doeleinden ingericht. Ook de tuin van het Kurhuis, hoewel in vergelijking met de fraai aangelegde parken van Wiesbaden en Homburg vrij beperkt, heeft prachtig opgaand geboomte, dat in den zomer een heerlijk lommer verschaft. Op Ems is trouwens het „klein maar rein,” het eerste natuurlijk altijd eenigszins in relatieven zin, ten volle toepasselijk. Alles, zoowel hotels als particuliere woningen en villa's, draagt den stempel van voor aanzienlijke

gasten te zijn ingericht. Hun aantal bedraagt jaarlijks gemiddeld 12,000.

De bestanddeelen van het Emser bronwater bestaan hoofdzakelijk uit dubbelkoolzure natron en chloor-natrium. Wij wagen ons niet aan een opsomming van al de kwalen, die door het gebruik van dit water zooal genezen *kunnen* worden, doch relateeren alleen het feit dat er jaarlijks niet minder dan

Kurhuis te Ems.

2,000,000 kruiken van verzonden worden, gezwegen nog van de tallooze doozen, gevuld met de bekende Emser pastilles, waarvan het debiet ook in ons land verre van gering is.

In het naburige dorpje Frücht vindt men den grafkelder der familie vom Stein, waarin ook het stoffelijk overschot rust van den Pruisischen staatsminister, den man, aan wien Duitschland, in moeilijke dagen zooveel te danken had en die in zoo groote mate tot de wedergeboorte van zijn vaderland na de Fransche overheersching heeft medegewerkt.

Onzen tocht thans stroomopwaarts voortzettende, komen wij langs schoone dalen, voorbij het middeleeuwsche dorp Dansenau, te **Nassau** aan, waar een kettingbrug de Lahn overspant. Tegenover het stadje, aan den anderen oever, verheffen zich op de met woud bekrante hoogten de bouwvallen van den burcht Stein, de bakermat der baronnen von und zum Stein. . Aan den laatsten en vermaardsten afstammeling van dit eenmaal zoo trotsche geslacht, den zooeven genoemden staatsman, herinnert diens prachtig marmeren standbeeld, door het dankbare nageslacht, anno 1871, het voor de Duitsche natie zoo gedenkwaardige jaar, opgericht. In het plaatsje zelf vindt men de woning, waar von Stein, na zich van het staatstoo-neel teruggetrokken te hebben, zijn laatste levensdagen aan de wetenschap wijdde. Ter gedachtenis aan den bevrijdingskrijg liet Stein in 1815 daaraan een gothischen toren bijbouwen, waarin hij een schat van herinneringen uit die dagen van woeling en strijd, voornamelijk bestaande in busten, portretten en schrifturen, bijeenhaalde. In 1871 werd deze merkwaardige verzameling vermeerderd met tal van dergelijke voorwerpen, betrekking hebbende op den oorlog met Frankrijk en de wederopkomst van het Duitsche Rijk.

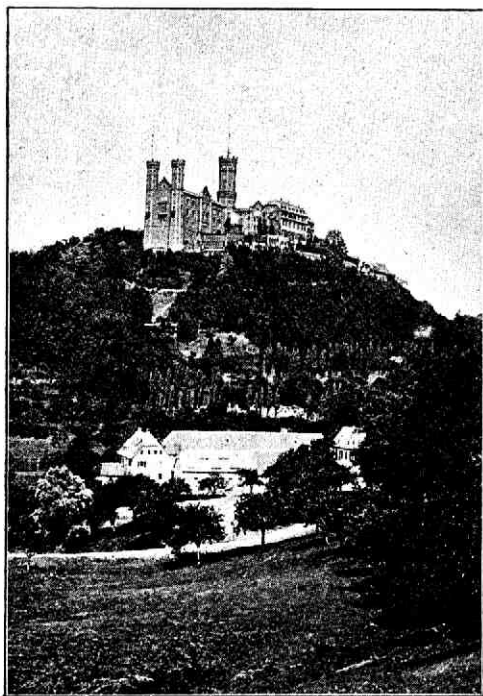
Hoogerop ligt het slot Nassau, de bakermat der koninklijke en hertogelijke familie van dien naam. Naar de traditie luidt, zou de naam van Nassau afkomstig zijn van Nasua, den aanvoerder der Zwaben of wel van twee broeders uit de Lepartiërs, aan wier hoede Caesar indertijd de bij Coblenz gebouwde brug met de omliggende streek had toevertrouwd. Hoe dit echter zij, zeker is het, dat het geslacht, waaraan de burcht zijne stichting te danken heeft, zich oorspronkelijk van Lauremburg noemde. De Lauremburgers, die herwaarts gekomen waren wegens hun beheer over de kerk van Weilberg, geraakten al dadelijk in strijd met Worms, dat sedert 915 zijn rechten op de Nassau genoemde landstreek met de kerk van Weilberg deed gelden. De strijd duurde lang en eindigde met een

overeenkomst, waarbij Worms zijn eigendom bij ruil aan Trier afstond, met uitzondering van het stamslot zelf, dat aan het huis van Nassau verbleef. Ook deze burcht is sedert eeuwen bouwvallig. Alleen de wachttorens is weder opgebouwd en wordt door liefhebbers van natuurschoon veel bezocht om het heerlijke uitzicht dat van daar over de lachende dalen te genieten valt.

Ook verderop behoudt de Lahn, die in dat opzicht gerust met den Rijn kan wedijveren, haar romanesk karakter door de talrijke kasteelen en ruïnes waarmede hare oevers bezaaid zijn. Zoo ziet men bij Obernhof het vervallen ridderslot **Langenau** en de statige kloosterburcht **Arnstein**, beide, te midden van dicht begroeide rotsen, zeer schilderachtig gelegen. In 1139 werd Arnstein (of Arnoldstein) door den laatsten der gaugraven in een praemonstratenser-abdij veranderd. Volgens de overlevering was graaf Ludwig een zeer godvruchtig man, die, toen hij bemerkte dat de kans op vermeerdering van zijn geslacht voor hem verloren was, met zes zijner ridders het harnas voor de monnikspij ruilde. Ook zijn gemalin Guda sleet hare verdere levensdagen in een kloostercel. De graven van Isenburg erfden het graafschap, dat later door koop op de graven van Nassau en Katzenellenbogen overging. Het klooster verwierf in den loop der eeuwen aanzienlijke schatten en mocht zich steeds in grooten bloei verheugen, totdat het in 1803 opgeheven werd.

Langs de treurige overblijfselen van het eenmaal zoo bloeiende nonnenklooster Brunnenberg voert de Lahn ons thans naar de ruïne van **Lauremburg**, dat als stamburcht der Nassauers de aandacht trekt. Veel schilderachtiger zijn echter de trotsche bouwvallen van het slot **Balduinstein**, in de eerste helft der 14de eeuw door den krijgshaftigen aartsbisschop Balduin of Boudewijn van Trier, wiens naam in de oorlogen aan den Rijn zoo veelvuldig voorkomt, gesticht. Hoog boven deze puinhopen, op een bazaltrots, verheft zich, door wouden omringd, de

Schaumburg, met recht als het grootste sieraad van het Lahn-dal geroemd. In de grijze oudheid zetelden hier de heeren van Isenburg en tot 1812 de vorsten van Anhalt-Schaumburg, wier geslacht in genoemd jaar uitgestorven is. Later behoorde

De Schaumburg.

de Schaumburg denaartshertog Stephan van Oostenrijk, die er tot zijn dood in 1867 verblijf hield en de schoone bezitting bij testament naliet aan den tegenwoordigen bewoner, hertog George Lodewijk van Oldenburg.

Maakt het majestueuse goed onderhouden slot met zijn sierlijk aangelegde parken, te midden van al de in puin gestorte overblijfselen van vroegere groot-

heid reeds een verrassenden indruk, ook het inwendige, dat men over een middeleeuwsch plein bereikt, is zeer bezienswaardig. Het bevat o. a. een oranjerie, een kabinet van mineralen, schabrakken en wapens, alsmede schilderijen van groote

waarde. Van de torens geniet men een bijna onbegrensd en wonderschoon uitzicht.

Voorbij **Fachingen**, dat jaarlijks ongeveer 90,000 kruiken van zijn mineraalwater verzendt, bereiken wij het ouderwetsche stadje **Diez**, dat geheel bestreken wordt door het hooggelegene voormalige slot der graven van Nassau-Dillenburg, sedert 1874 een tuchthuis, welks gevangenen in de marmergroeven moeten werken. Merkwaardig is ook de oude marmeren brug over de Lahn, waarvan in 1552 twee pijlers door de kracht van den stroom werden omvergehaald. Sedert vormden deze op de bedding der rivier een vaste massa, die later als fundeering voor nieuwe pijlers diende. Op ruim een kwartier afstands van Diez en daarmede door een prachtige lindenlaan verbonden, vindt men het zoo bijzonder romanesk gelegen slot Oraniënstein, waaraan in 1866 de prozaïsche bestemming van kadetten-school is ten deel gevallen.

Wederom een ruïne, die wij, als waarschuwing hoe alle aardsche grootheid vervalt, op onzen weg ontmoeten, namelijk de burcht **Ardeck**, aan de monding van het Aar-dal. Wanneer wij van dit hooggelegen punt een blik slaan op het inderdaad onbeschrijfelijk schoone panorama, dat zich aan onze voeten ontrolt, trekt het pittoreske stadje **Limburg** met zijn majestueusen, op een rots gebouwden dom onmiddellijk onze aandacht.

Van Limburg zelf valt weinig anders te zeggen dan dat het een zeer antiek stadje, aan de Lahn, is en met de overzijde der rivier door een in 1315 gebouwde brug verbonden wordt. In de middeleeuwen had Limburg eenige beteekenis, die het echter langzamerhand geheel verloren heeft. Naar de Limburgsche kroniekschrijver Johann Gensbien vermeldt, werd de stad in 1342 door een zwaren brand en later herhaaldelijk door pest geteisterd. Bovendien hebben eerst de Zweden en daarna de Franschen er ontzettend huisgehouden. Overal in het plaatsje ontdekt men dan ook de sporen van hun gruwelijk vandalisme.

Ondanks al de rampen, die in den loop der eeuwen over

Limburg gevaren zijn, heeft de overheerlijk schoone St.-Georgedom met zijn zeven torens zich toch staande gehouden, en is thans nog een der merkwaardigste monumenten uit het overgangstijdperk van den romaanschen tot den gothischen bouwstijl. De eigenlijke grondlegger van den dom was de machtige gau-graaf van het Lahn-dal Kuno of Konrad Kurzbold, wiens burcht aan het kerkgebouw grenst. De legende beschrijft den graaf als een soort David, klein en zelfs ietwat mismaakt van gestalte, doch overigens als een held, uitmuntende door gaven van geest en hart, wiens daden nog in den volkszang voortleven. Zoo voerde hij tallooze malen met veel succes strijd tegen reuzen en wilde dieren. Toen Giselbert van Lotharingen en Eberhard van Franken tegen den keizer opstonden, en met hun vereenigde legermacht den Rijn wilden oversteken, werden zij door Kuno overvallen, die bij deze gelegenheid zijn speer met zooveel kracht in het vaartuig der oproerlingen stiet, dat het onmiddellijk in de diepte wegzonk. De Lotharinger vond zijn graf in de golven van den Rijnstroom en de Franken-hertog werd door Kurzbold aan den oever neergehouden. Mag men de overlevering gelooven, dan had de anders zoo schrandere en dappere gau-graaf een onoverwinnelijke vrees voor vrouwen en ... appels, zoodat hij dan ook ongehuwd overleed.

Hoewel de geleerden het over den oorsprong van het trotsche kerkgebouw natuurlijk lang niet eens zijn, bewijst toch een muurschrift boven het westelijk voorportaal, dat de bouw anno 909 aangevangen is. De inwijding der kerk had eerst in 1235 plaats, waarna zij blijkens andere inscriptiën in 1766 en in 1840 vernieuwd werd. De laatste belangrijke restauratie geschiedde in de jaren 1872—1878.

Het zou ons te ver van den weg brengen, wanneer wij ons lieten verleiden het Lahn-dal nog verder te volgen, hoeveel schoons en merkwaardigs het ook nog moge bevatten. zoodat wij hiermede ons uitvluchtje door het romantische Lahn-dal als afgelopen zullen beschouwen.

HOOFDSTUK V.

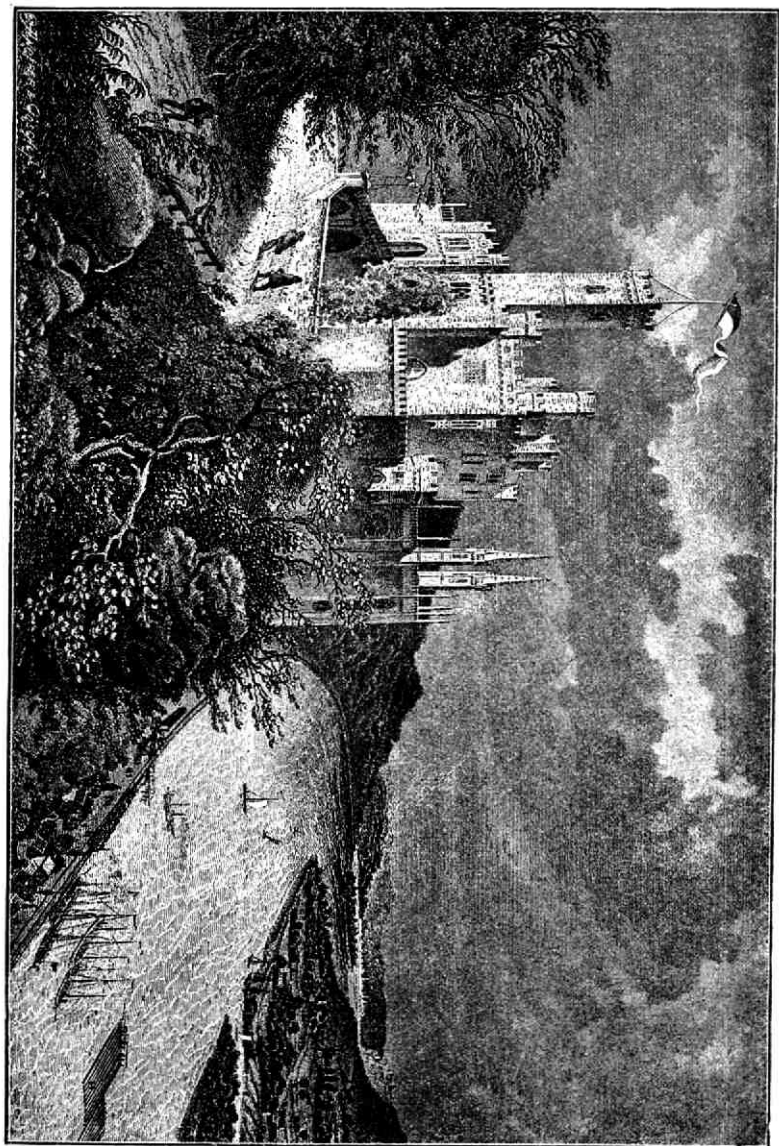
Oberlahnstein. — Stolzenfels. — De Koningsstoel. — Rhense. — Braubach en de Marksburg. — Boppard. — Sint-Marienberg. — Camp. — Liebenstein en Steinberg. — Bornhofen — Salzig. — St.-Goar. — St.-Goarhausen. — Het Schweizerthal.

Tegenover Niederlahnstein, het uitgangspunt van ons tochtje door de Lahn-streek, ligt, hoogerop, het eerbiedwaardige stadje **Oberlahnstein**, dat, niettegenstaande de vele werken voor den aanleg van spoorwegen, zijn middeleeuwsche muren, torens en grachten nog vrijwel behouden heeft. Meer landwaarts in verrijst op een steile rots de burcht Lahneck, eenmaal de residentie der keurvorsten van Mainz, en in 1689 door de Franschen verwoest. Sedert 1860 is men begonnen met de restauratie van het kasteel in den oorspronkelijken bouwstijl, waarbij van de oude overblijfselen een oordeelkundig gebruik is gemaakt. Wel heeft het daardoor zijn oude gedaante, doch voorshands nog niet zijn oud karakter teruggekregen.

Een tweede niet minder sterk bewijs van „der Franschen overmoed”, die, naar een muurschrift in onze Geldersche gemeente Hattem vertelt, „alles heeft omgewroet:”

„En huis en hof en schuur
Met swevelachtig vuur!”

levert ongetwijfeld het slot **Stolzenfels** aan den linker Rijn-oever, dat omstreeks 1250 door den aartsbisschop van Trier, Arnold von Isenburg, gebouwd werd. Ook dit eenmaal zoo

Stolzenfels.

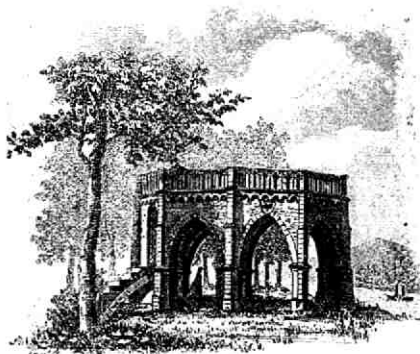
machtige kasteel, waar de opvolgers van den stichter menigmaal hun verblijf hielden, werd, tegelijk met Lahneck, door de Franschen in de asch gelegd. Sedert dien tijd bleef Stolzenfels een ruïne, totdat de kroonprins Frederik Wilhelm IV van Pruisen, die de bouwvallen in 1823 van de stad Coblenz ten geschenke had ontvangen, het huidige gebouw met een 34 meter hoogen, vijfhoekigen hoofdtoren en een van twee torens voorziene slotkapel liet verrijzen.

Van den toren, die zich 370 voet boven den Rijn verheft, overziet de blik een der bekoorlijkste tafereelen van dit stroomgebied. Hier de groene bergen, waarboven de toren van den Marksburcht uitsteekt; ginds in den schoot der blauwe wateren het lange eiland Oberwerth, en verderop Ehrenbreitstein en de vestingwerken van Coblenz. Voor ons liggen ter rechterzijde de grijze torens en muren der oude stad Oberlahnstein, en hoog daarboven de burcht Lahneck; ter linkerzijde Niederlahnstein, waar de Lahn uitmondt, wier loop wij uren ver door de ons bekende heerlijke dreven kunnen volgen.

Ook een bezoek aan het inwendige, dat hoogst smaakvol uit een vorstelijke beurs gerestaureerd is, mag ten zeerste worden aanbevolen. De ridderzaal is versierd met uitstekende fresco's, die, zoowel door historische tafereelen als door allegorieën, de ridderlijke deugden aanschouwelijk voorstellen. De kapel heeft fresco's met bijbelsche onderwerpen. Verder bevinden zich hier kostbare bekers en wapenrustingen van historische personen, terwijl de geschilderde vensterglazen medewerken om den geest in het romantisch verleden terug te voeren.

Meer dan op eenige andere plaats worden wij er echter hier aan herinnerd, dat de edele ridders, wier ongenaakbare, meestal half in puin gestorte burchten van alle zijden voor ons oog verrijzen, bij slot van rekening toch slechts zeer ordinaire straatroovers waren, die tollén hieven, waartoe zij niet bevoegd waren en zich, wat nog erger is, niet ontzagen weerlooze kooplieden uit te plunderen. Loodzwaar drukte hun ijzeren hand

dan ook, niet het minst bij de samenvloeiing van Rijn en Lahn, op handel en vertier. Soms tijds echter werden de adellijke spitsboeven door hunne keizerlijke meesters op zeer onaangename wijze in hun winstgevend bedrijf gestoord. Zoo hield indertijd Rudolf von Habsburg een ware razia onder deze Heeren van den grooten weg. „De ware ridder — aldus redeneerde deze keizer — is trouw en vroom. Wie zijn eer schendt, mag zelfs niet door het zwaard sterven.” En de waardige Habsburger voegde de daad bij het woord, want hij liet verscheidene roofridders voor de poort van hun kasteel ophangen!

Koningsstoel.

Even beneden het echt antieke stadje **Rhense** ontmoeten wij een merkwaardig historisch monument in den *Koningsstoel*, waar de zeven keurvorstensamenkwamen om over de aangelegenheden van het Rijk te beraadslagen, en waar ook Hendrik VII, Karel IV en Ruprecht III tot keizer werden

verkozen. Het gestoelte, dat op last van Karel IV door de Rhensenaren tegen het genot van tolvrijheid werd opgericht, was, naar de beschrijving luidt, van kwartssteenen gebouwd in den vorm van een toren met zeven bogen, waarvan echter de hoogte niet meer dan 6 Meter bedroeg. De verheven zetels in het rond waren voor de keurvorsten bestemd, die door een gewelf boven hun hoofd tegen het weder beschut waren, terwijl overigens de lucht van alle zijden vrije doorstrooming had. Natuurlijk heeft de vernielzucht der Franschen in het laatst der vorige eeuw dit interessante bouwwerk niet kunnen sparen,

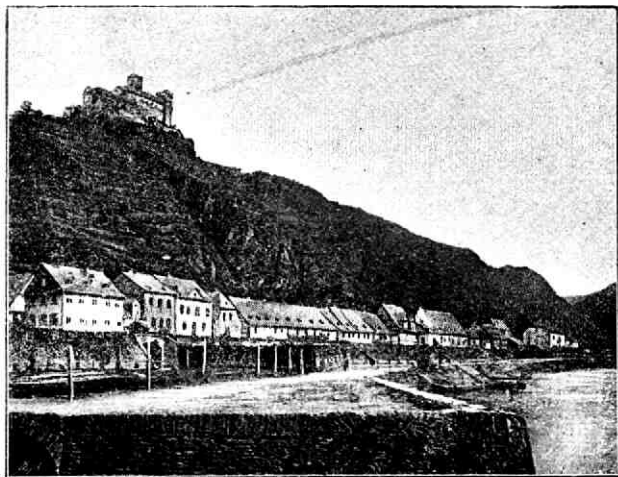
dat echter in 1843 door een te Coblenz zetelende vereeniging van kunstlievende mannen zoogoed mogelijk gerestaureerd is.

Op deze aan historische herinneringen zoo rijke plek vaardigden de zes keurvorsten (Koning Johan van Bohemen had zich laten verontschuldigen) de merkwaardige resolutie uit, dat hij, die tot keizer of koning gekozen was, moest beschouwd worden als door God zelf tot die hooge waardigheid geroepen te zijn, zoodat het geen zin had, die keuze nog eens door den Paus te doen bekrachtigen. De omstandigheid, dat vlak tegenover den Koningsstoel in het midden van den Rijnstroom de landen van vier keurvorsten (De Paltz, Keulen, Trier en Mainz) samenkwamen, droeg er veel toe bij om deze lommerrijke plek tot een geliefkoosd rendez-vous voor vorsten te maken. Schertsenderwijze placht Keizer Maximiliaan I wel eens te beweren, dat het geheele Rijndal van de Alpen tot de Nederlanden eigenlijk gezegd niet anders dan ééne lange *Papenstraat* was, vanwege de menigte bisdommen, die zich in een bijna onafgebroken reeks langs de oevers uitstrekten. Zoo waren daar: Chur (het hoogst gelegene), Constanz (het grootste), Bazel (het vroolijkste) Straatsburg (het edelste), Spiers (het ijverigste), Worms (het armste), Mainz (het waardigste), Trier (het oudste) en eindelijk Keulen (het rijkste). De keurvorst van de Paltz was dan ook de eenige wereldlijke heer aan den Rijn wiens gezag eenige beteekenis had.

Bij den lagen waterstand van 1857 vond men in den Rijn, aan den voet van den Koningsstoel, de Rhenser mineraalbron terug. Deze bron was reeds in de vorige eeuw ontdekt, doch later spoorloos verdwenen. De verloren dochter werd natuurlijk met open armen ontvangen en met zorg naar den oever teruggeleid, van waar het Rhenser-water thans, in kruiken getapt, de wereld ingezonden wordt.

De overzijde van de rivier is op dit punt eveneens bijzonder rijk aan vruchtboomen. Den 20 Augustus 1400 verhief zich te midden daarvan het opzettelijk tot dat doel gebouwde richt-

gestoelte, waarop de Rijnlandsche keurvorsten, in tegenwoordigheid van een ontzaglijke volksmenigte, over koning Wencelaus van Bohemen het vonnis uitspraken, waarbij deze van troon en rijk vervallen werd verklaard. Den volgenden dag werd in plaats van Wencelaus, die de staatszorgen wat al te overvloedig door het edele druivensap placht weg te spoelen, de Palzgraaf Ruprecht tot koning van Bohemen uitgeroepen.

De Marksburcht met Braubach.

Ook aan dezen oever treft men minerale bronnen aan, namelijk de bekende Victoria- en Minerva-bronnen, wier frissche wateren in de laatste jaren hier te lande een welverdiende reputatie hebben verworven.

Hoogerop, eveneens aan den rechteroever, verrijst boven grootsche, ontzagwekkende rotsblokken de **Marksburcht**, wiens trotsche tinnen, reeds van den Stolzenfelz af gezien, onze aandacht trokken. Het is de eenige veste aan den Rijn, die

onverwoest is gebleven, en uit dat oogpunt reeds merkwaardig. Oorspronkelijk het eigendom der graven van Katzenellenbogen, kwam de statige burcht in 1651 aan Hessen-Darmstadt. Sedert 1866 was het een Nassausche staatsgevangenis en thans is in de nauwe, sombere localiteiten een restaurant gevestigd. *Sic transit . . . !*

Aan den voet van den Marksburcht, meer naar den Rijnkant, ligt het stedeken **Braubach**, eveneens een oud nest, waarvan overigens niets bijzonders te vertellen valt.

Wij varen thans den Rijn verderop naar **Boppard**, welke zeer oude en hoogst merkwaardige stad wij langs een scherpe kromming in de rivier bereiken. De plaats, wier middeleeuwsche vestingwerken nog gedeeltelijk in goeden staat zijn, werd reeds door de Kelten gesticht, terwijl de Romeinen er later een artillerie-perk (balistarii Bodobricae) vestigden. Boppard was in de twaalfde eeuw reeds een Rijkstad, en werd in 1312, tegelijk met Oberwesel, door Hendrik VII aan diens broeder, den aartsbisschop Balduin van Trier, in leen gegeven. Hoe weinig deze echter bij de burgers van Boppard een *persona grata* was, bewijst wel het feit, dat het den oorlogszuchtigen kerkvorst eerst zes jaren later gelukte binnen de stad te komen. Toen stichtte hij echter onmiddellijk een sterken burcht om de bevolking in bedwang te houden en alle pogingen later door de burgers aangewend om hun oude zelfstandigheid te herwinnen, bleven vruchteloos. Het gebouw bestaat nog en doet thans dienst als rechtsgebouw en als meisjesschool. Bovendien bezit Boppard, zooals alle Rijnsteden, zeer bezienswaardige kerken, terwijl het middeleeuwsch karakter van de stad zeer verhoogd wordt door de vele woonhuizen met spitse gevels uit den tijd van het leenstelsel.

Ongetwijfeld heeft Boppard zijn welvaart voor een goed deel te danken aan het voormalige Benedictijner vrouwenklooster **Sint-Marienberg** (*Mons Beatae Mariae Virginis*), thans een druk bezochte koudwaterinrichting, waarvoor de reeds sedert

eeuwen om hare zuiverheid en bestendige temperatuur vermaarde Orgelbron het water levert. Het etablissement is zeer schoon, midden in een woud van vruchtboomen, gelegen.

Omtrent den oorsprong van het klooster weet de legende het volgende te verhalen: Ridder Konrad van Boppard had, gelijk zoovele trouwelooze minnaars vóór en na hem gedaan hebben, zijne bruid Maria, ondanks de plechtigtste eeden, schandelijk verlaten. Toen nu Konrad eenigen tijd later door een eenzaam woud reed, trad hem een geharnaste ridder met gesloten vizier in den weg. Verwonderd vroeg hij den onbekende naar zijn verlangen, waarop deze antwoordde: „Lafaard, ik ben Maria's broeder en keerde opzettelijk uit Palestina terug om de eer mijner zuster te wreken.” Nu begon natuurlijk een strijd op leven en dood, doch reeds bij den eersten uitval viel de jongeling doodelijk getroffen neder. Wie beschrijft nu de ontzetting van den trouweloozen Konrad, toen hij, zijn slachtoffer den helm van het hoofd nemende, de eens zoo vurig beminde maagd herkende, wier brekende oogen hem nog vol liefde aanstaarden. Het vreeselijk schouwspel greep hem zelfs zoozeer aan, dat hij besloot van dat oogenblik af de wereldsche genietingen voorgoed vaarwel te zeggen en als tempelridder in het Heilige Land den heldendood te zoeken. Vooraf echter liet hij op de plek, waar het overschot zijner vroegere geliefde door hem ter ruste was gebracht, een klooster bouwen, schooner dan een der overige kloosters aan den Rijn, waaraan hij den naam Sint-Marienberg gaf.

De omstreken van Boppard leveren tal van verrukkelijk schoone gezichtspunten op. Zoover het oog reikt, zijn de hellingen van de zoogenaamde „Bopparder Hamm,” die ten gevolge van de kromming der rivier zeer beschut en op het zuiden gelegen zijn, met wijngaardranken beplant, hetgeen een zeer aangenaam schouwspel oplevert.

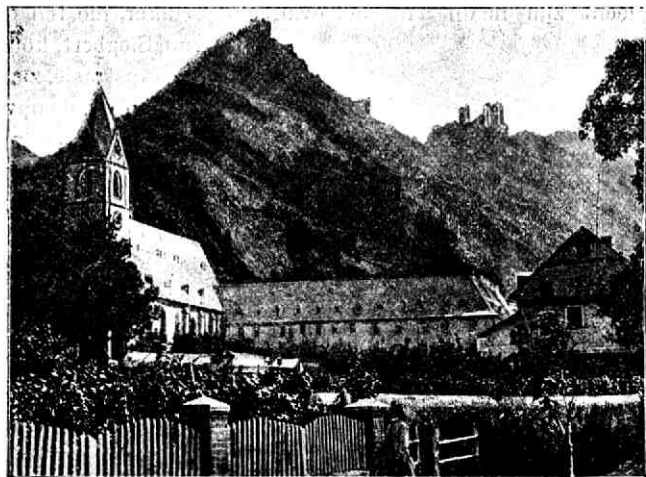
Nauwelijks zijn wij, langs het zoo bevallig tusschen note-

boomen en wijngaarden half verscholen dorpje **Camp**, het gewone station der kolossale houtvloten, een eindweegs den Rijn opgestevend, of wij zien op twee rotsen, die zich fier naast elkander verheffen, de ruïnes der trotsche burchten **Liebenstein** en **Sternberg**, waarover de bloedige legende der „vijandige broeders” zulk een somberen sluier geweven heeft. Natuurlijk dat ook van deze droevige overlevering verschillende lezingen bestaan, waarvan ons de volgende — de quaestie van authenticiteit geheel daargelaten — het aantrekkelijkst voorkomt: Op den burcht Liebenstein leefde rustig en kalm de oude ridder Beijer van Boppard met zijne beide zoons Hendrik en Koenraad, benevens een jonge aanverwante Hildegard Bromser, uit het geslacht van Rüdesheim, die al de jonkvrouwen uit den omtrek in schoonheid en goedheid verre overtrof. De jongelieden waren samen opgevoed en het kon niet anders of de beide broeders moesten wel, zoodra zij den kinderschoenen ontwassen waren, op hunne zoo beminnelijke huisgenooten tot over de ooren verliefd worden. Nu was Hendrik, de oudste, hoewel minder innemend van voorkomen, begaafd met een edele inborst en een vast karakter, terwijl het daarentegen den levendigen en vurigen Koenraad, die door zijn vriendelijke voorkomendheid onmiddellijk een gunstigen indruk maakte, zooals wij in den loop van het verhaal zien zullen, aan standvastigheid ten eenenmale ontbrak. De keuze van het jonge meisje laat zich gemakkelijk raden: Koenraad werd de uitverkorene en Hendrik, die zich met een goede dosis „Schwesterliebe” tevreden moest stellen, trok, misschien op het nog versche voorbeeld van den ridder Toggenburg, ten kruistocht op naar het Heilige Land. Weldra kwam er tijding van Hendrik en diens heldenfeiten uit het verre oosten, en nu kon Koenraad, die zich altijd door den eersten indruk liet medeslepen, niettegenstaande de tranen zijner bruid en ofschoon de trouwdag reeds bepaald was, het niet van zich verkrijgen in roemlooze werkeloosheid achter te blijven, waar de edele afstam

melingen der naburige burchten, waar zelfs zijn eigen broeder lauweren plukten in den heiligsten strijd. Ook hij vertrok en de arme Hildegard bleef, na den dood van den ouden ridder, maanden en maanden lang, eenzaam en verlaten op Liebenstein achter. Eindelijk keerde niet de zoo vurig verlangde bruidegom maar wel diens broeder Hendrik op den eenzamen burcht terug, waar zij van nu af, evenals in de dagen van weleer, als broeder en zuster leefden. Van Koenraad kwamen nog steeds zeer onvoldoende berichten; slechts zooveel kon Hildegard vernemen, dat Koenraad, die intusschen door den dood van zijn vader heer van Sternberg was geworden, zich in de Grieksche keizerstad bevond. Geen oogenblik wankelde echter haar vertrouwen op de liefde van haren verloofde en verpletterend was dan ook de slag, toen zij hem, vergezeld van een gade uit Griensch bloed gesproten en begeleid door een prachtigen stoet, het pad, dat naar den burcht Sternberg voert, zag oprijden. Hendrik, die van zijn eigen levensgeluk grootmoedig afstand had gedaan, ontstak thans zoodanig in toorn, dat hij zijn broeder een uitdaging op leven en dood zond. Den volgenden morgen stonden de broeders vijandig tegen elkander over; reeds kruisten zich hunne zwaarden, toen Hildegard zich tusschen beiden wierp en door kracht van redenen aan den onnatuurlijken tweekamp een einde wist te maken. De arme ontvlood reeds den volgenden morgen binnen de muren van het klooster Sint-Marienburg een wereld, die haar geen geluk had kunnen aanbieden. — Koenraad bleef niet van de straf voor zijn trouweloosheid verschoond. Een jaar later ging namelijk de schoone, doch weinig deugdzame Griekin met een jongen ridder heimelijk door, om nimmer terug te keeren. Van dit oogenblik stond Sternberg verlaten daar en de beide broeders sleten op den stamburcht Liebenstein eendrachtig en stil hun laatste levensjaren.

Wij mogen echter niet verzwijgen, dat bij de bewoners van de streek het vaste geloof heerscht, dat de beide broeders, door minnenijd gedreven, werkelijk elkander hebben gedood en

dat nog thans, nadat eeuwen over het gruwelfeit zijn heengegaan, bijwijlen te middernacht hun wapengekletter door het stille dal weergalmt. De onschuldige oorzaak van al dit wee, door Heinrich Heine in zijne bekende romance gravin Laura genoemd, stichtte op de onzalige plek het klooster **Bornhofen**, dat nog ten huidigen dage, vooral in de herfstmaand, tal van pelgrims trekt.

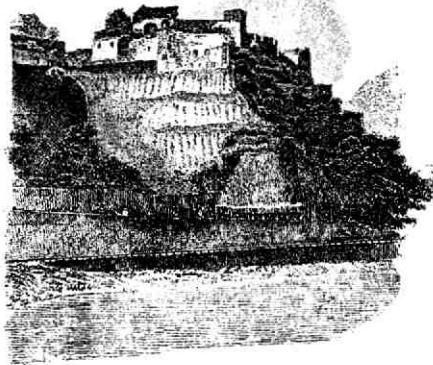

Bornhofen.

Doch verlaten wij thans dit onheilspellende oord, welks sombere schoonheid door de traditie in zulk een geheimzinnig kleed is gehuld, en wenden wij thans liever den blik naar den anderen oever. Met welgevallen rust nu ons oog op een heerlijk woud van kerseboomen, waarvoor het gebergte, dat overal in den omtrek den stroom nauw omlijst houdt, opzettelijk plaats gemaakt schijnt te hebben. Midden tusschen het geboomte en daardoor half verscholen komt de kerktoeren van het dorpje **Salzig**, terwijl wij langs den vruchtbaren oeverkant voortglijden, slechts nu en dan even te voorschijn. Wij bevinden ons hier

in het kersenland bij uitnemendheid. Geheele scheepsladingen van deze smakelijke boomvrucht worden van uit Salzig en omstreken naar den Beneden-Rijn, Nederland en Engeland verzonden.

Langs de dorpjes Hirzenach, waar de Rijnstroom zich weder sterk naar het oosten buigt, en Ehrenthal, met zijn lood-, koper- en zilvermijnen, bereiken wij weldra **St.-Goar**, het statigste en indrukwekkendste van al de kleinere Rijnsteden. Het stadje ontleent zijn naam aan den evangelie-prediker, die ten tijde

Rheinfels.

van Siegbert, koning van Austrasië, zich te midden van de nijvere visschersbevolking vestigde en zoowel wegens zijn minzaam omgang als om de wonderdaden, door hem verricht, in groot aanzien stond. De legende verhaalt van St.-Goar, dat hij, eenmaal voor koning Siegbert geroepen, bij gebrek aan een anderen geschikten kapstok, zijn mantel in 't midden der zaal

aan een zonnestraal ophing. Zijn kluis op de rotsen werd dan ook steeds door bedevaartgangers bestormd. Nog na den dood van den uitnemenden man werkte diens wonderdadige kracht voort, want toen eens de keldermeester verzuimd had een door Karel den Groote aan de te zijner eere gestichte abdij geschenken vat wijn te sluiten, weefde, op last van den heilige, die daar vereerd werd, een spin haar web in een ommezien voor de opening, zoodat geen druppel van het edele vocht verspild werd.

Hoog boven het stadje verheffen zich de ontzaglijke overblijfselen van de vesting **Rheinfels**, in de 13de eeuw door Diether III von Katzenellenbogen gesticht, met welke stichting de heffing van een nieuwe Rijn-tol gepaard ging. Tien jaren later vereenigden zich 26 koopsteden aan den Rijn om de sterkte te vernietigen, en daardoor van de nieuwe drukende tolheffing bevrijd te worden, doch na een beleg van 15 maanden waren de uitgezonden troepen gedwongen onverrichter zake huiswaarts te keeren. In 1797 werd de Rheinfels door de Franschen verwoest, de overgebleven puinhoop behoort thans in eigendom aan den Duitschen keizer.

St. Goarshausen aan de overzijde van den Rijn, bestaat bijna geheel uit een rij tamelijk nieuwe huizen, die zich vlak langs den oever uitstrekt en heeft overigens weinig bijzonders. Zeer merkwaardig daarentegen is de burcht Neu-Katzenellenbogen, die halverwege op de rots, in de onmiddellijke nabijheid van het dorp gelegen is, en in de wandeling *de Kat* genoemd wordt. Deze naam heeft een historischen oorsprong. Toen namelijk de aartsbisschop van Trier, Kuno van Falkenstein, in 1363 het naburige kasteel **Thurnberg** of **Deurenberg** voltooid had, liet graaf Johan III, de toenmalige burchtheer van Neu-Katzenellenbogen, wien de nieuwe stichting een doorn in het oog was, bisschop Kuno gelukwenschen, doch voegde bij zijne felicitatie tevens de waarschuwing, om toch vooral goed op zijn *Muis* te passen, daar anders de *Kat* het arme diertje wel eens bij gelegenheid kon oppeuzelen. Nog thans heeten de beide burchten de Kat en de Muis, hoewel er weinig meer dan de geraamten van overgebleven zijn.

Een uitstapje van St.-Goarshausen uit naar het rotsachtige **Schweizerthal**, waardoor de Hasebach stroomt en waar de ruïne Reichenberg verrijst, is zeker wel de moeite waard. Reichenberg was ook eenmaal een burcht, behoorende aan het trotsche geslacht der Katzenellenbogen, wier leden het zeer ver gebracht hadden in de edele kunst om door hooge tolheffingen de Rijn-

schippers uit te plunderen. Daarin was dan ook de oorzaak gelegen dat Reichenberg, oorspronkelijk in moorschen stijl gebouwd, met een sierlijke zuilengang en hooge karakterestieke torens, in 1302 door keizer Albrecht verwoest werd. Het is thans nog een der best geconserveerde ruïnes aan den Rijn.

Thurnberg.

Verrassend vooral is bij het binnentreden de aanblik van het ruime slotplein, waarvan de hoofdingang, door granietzuilen ingesloten, nog zeer goed bewaard is gebleven. Ook de slotkapel, met haar romaansche kolommen en spitsbogen-gewelf is zeer indrukwekkend.

HOOFDSTUK VI.

De Loreley. — Oberwezel. — Schönburg. — Caub. — De Gutenfels. —
Pfaltzgravenstein. — Bacharach. — Stahleck. — Fürstenberg. —
Lorch. — De Nollich. — De Heimbürg. — Sooneck. — Falkenburg. —
Rheinstein. — De Clemenskapel.

Steeds stroomopwaarts volgen wij den Rijn, die zich, van het Zevengebergte af, onophoudelijk door een reeks van rotsen wringt. Nooit verzadigd is ons oog van het aanschouwen der grootsche, hier en daar eenigszins somber getinte natuurtafereelen en der steenen overblijfselen uit het grijs verleden, de half in puin gestorte burchten van lang vergane geslachten. Zoo naderen wij thans een der schoonste punten aan den Rijn, de door de poëzie gewijde **Loreley**, een bijna loodrecht oprijzende rots van 420 voet hoogte, die de bedding van den stroom zoodanig vernauwt, dat er gevaarlijke draaikolken ontstaan. Vandaar waarschijnlijk de legende, volgens welke op den top van dit rotsgevaarte een even gevaarlijke als lieftalige toovernimf huisde. Door haar sirenengezing wist zij den voorbijvarenden schipper dermate te boeien, dat hij niet meer lette op de gevaarlijke rotspunten, maar alleen oog en oor had voor de beeldschoone vrouw, die daar boven, onder het zingen van een geweldig aangrijpend lied, heur gouden haren kamde. Geen wonder dan ook dat onder zulke omstandigheden schipper en vaartuig in den regel door de golven verzwolgen werden:

„Das hat mit ihrem Singen
Die Loreley gethan,“

verklaart Heinrich Heine aan het slot van zijn bekende romance. Maar de gevaarlijke schoone werd ten slotte zelve verliefd op den jeugdigen Paltsgraaf, een kloek en krachtvol jongeling, en stortte zich, toen zij haar liefde niet beantwoord zag, door minnepijn gedreven, in den stroom, waaruit zij nimmer weder te voorschijn kwam.

Er bestaan tal van hartroerende liederen, alle betrekking hebbende op de even bekoorlijke als ongelukkige Loreley. Doch de lust om daarmede nader kennis te maken, wordt ons alweder eenigszins bedorven, nu de onmeedoogende wetenschap uitgemaakt heeft dat er nooit of te nimmer een jonkvrouw van dien naam bestaan heeft. Loreley — verklaren de geleerden — is eenvoudig een samengesteld woord, uit *lore* (louter) en *ley* (lei), en wil dus zeggen dat men overal in het rond niets anders dan leien ziet.

Weg is dus de illusie, waaraan trouwens de spoorbaan, die zich midden door het hart van de Loreley een weg baant, reeds duchtig afbreuk doet. Van veel meer belang is echter nog de schade, die door de invoering van den stoom aan de zalmvangst wordt toegebracht, voor welke edele vischsoort onze oostelijke naburen — getuige de geschiedenis van het jongste zalm-trac-taat — een bijzondere voorliefde schijnen te gevoelen. In vroegere jaren werd namelijk zoo kolossaal veel zalm in de inhammen tusschen de rotsen gevangen, dat het aanbod de vraag ver overtrof en (*tout comme chez nous*) indertijd de dienstboden te St.-Goar en te St.-Goarshausen in de huurovereenkomst uitdrukkelijk stipuleerden, dat hun slechts driemaal 's weeks aan tafel zalm mocht voorgezet worden! Door het gedreun der onophoudelijk voorbijvarende stoombooten en door den aanleg van spoorwegwerken aan den oever is de visch echter bijna geheel verjaagd.

Nog een merkwaardigheid van deze verheven schoone plek, waaraan eveneens het drukke spoorweg- en stoombootverkeer op en langs den rechter-Rijnoever ook al geen goed gedaan

De Loreley.

heeft, is een bijzonder duidelijke echo, die men thans nog slechts naar waarde genieten kan, door in den vroegen morgen of in het stille avonduur met een bootje langs de rotsen te varen.

Is de gevaarlijke Loreley ook al naar het land der mythen verbannen, de rotspunten, waarop zoo menig schipper, door hare wegsleepende melodie betooverd, zijn rank vaarttuigje liet stranden, zijn nog wel degelijk aanwezig. Half onder het water verborgen, verraden zij echter hunne tegenwoordigheid duidelijk genoeg door een vrij sterken val in de rivier, waaraan het zoogenaamde „Gewirr” zijn oorsprong te danken heeft.

Wij laten ons thans niet langer in de tooverstrikken van de bekoorlijke Loreley gevangen houden, maar vervolgen onzen weg door de fantastisch gevormde, hemelhoog zich verheffende leirotsen, slechts aan den rechteroever hier en daar afgewisseld door boschrijke dalen. Verscheidene steil uit den stroom opstekende klippen herinneren hier aan de legende der zeven jonkvrouwen, die tot straf voor de hardvochtige koelheid waarmede zij zoo menig naar wederliefde smachtend jongeling behandelden, ten slotte in rotsblokken veranderd werden. Men verzuimt dan ook zelden om aan de jeugdige Galathéa's „bij veel harders wel bemint, maar tot geene noch gesint,” zooals vader Cats ze noemt, bij het passeeren der klippen, deze leerrijke geschiedenis te verhalen. Alleraardigst is een gedicht van Simrock, waarin het treffende verhaal aan eenige jonkvrouwen ter waarschuwing wordt gedaan. Zeer naïef erkent bij die gelegenheid een 12-jarig meisje, dat zij stilletjes aan buurmans „Gottfriedchen” een kus gegeven heeft, om daardoor voor een rampzalig uiteinde gespaard te blijven!

Eensklaps verwijdt zich nu het Rijndal en worden wij in de verte het oude **Oberwezel** met zijn schilderachtige wachttorens en ringmuren gewaar. Evenals Boppard, was ook Oberwezel eens een vrije rijksstad, hetgeen echter ook al niet beletten kon, dat Hendrik VII er zijn broeder, den meergenoemden aartsbisschop,

Boudewijn van Trier, mede begiftigde. Ook hier was de bisschop genoodzaakt de burgerij met ijzeren vuist te bedwingen.

Een der grootste merkwaardigheden van Oberwezel is ongetwijfeld de *Vrouwen- of Stichtskerk* die, geheel van roode zandsteen opgetrokken, reeds van verre de aandacht trekt. Zij bevat bovendien een rijk geornamenteerd koorhek, koorstoelen en een altaar van gesneden hout, alsmede een groot schilderstuk, voorstellende de 11,000 maagden, waarmede wij reeds te Keulen kennis maakten. Verder noemen wij nog het *Raadhuis*, dat in 1849 in middeleeuwschen stijl voltooid is, de *St.-Martijns-kerk* en den *Ossentoren*.

Vrouwen- of Stichtskerk.

Evenals al de andere kleine Rijnsteden, heeft ook Oberwezel zijn ruïne. Het is de trotsche **Schönburg**, die zich hoog boven het stadje op de rotsen verheft, en ongetwijfeld een der schoonste gezichtspunten aan den Rijn oplevert. Hier zetelde eenmaal het machtige geslacht, waartoe ook de beroemde graaf Friedrich Hermann von Schönburg behoorde, die eerst in Nederlandschen dienst stond en later in Frankrijk den maarschalksstaf verwierf. Door de herroeping van het edict van Nantes uit zijn nieuw vaderland verdreven, stak hij later met Willem van Oranje naar Engeland over, verdreef daar de Stuarts en vond eindelijk den heldendood in den slag aan de Boyne. De lotgevallen van den Schönburg eindigen met het welbekende refrein: „Het kasteel werd in het laatst der 17de eeuw door de Franschen verwoest.”

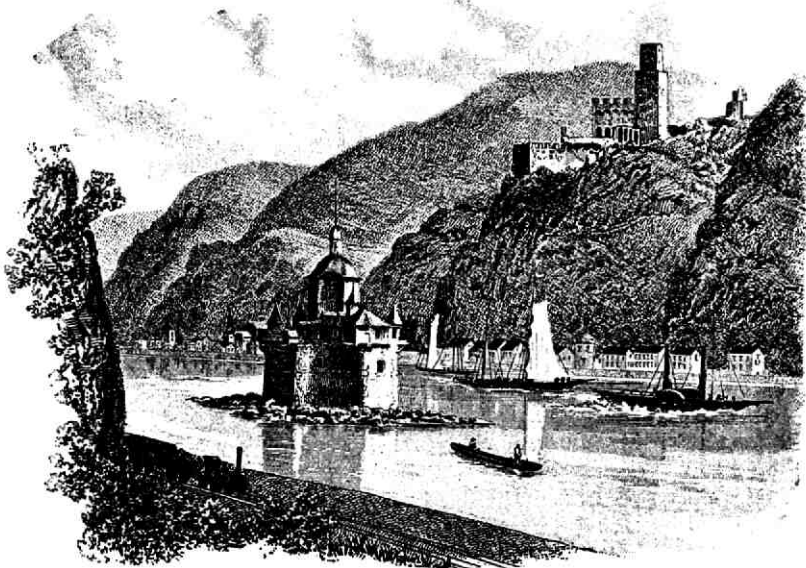
Na nog een laatsten blik op het zoo romantisch gelegen

Oberwezel geworpen te hebben, vervolgen wij weder onze heerlijke vaart den Rijn op, die ons, telkens door zijne grillige bochten verrassende, de een na de andere al zijn schatten blootlegt. Soms overvalt ons een gevoel van duizeligheid en beklemming bij den aanblik der ontzaglijke leirotsen, die zich hier en daar bijna loodrecht ten hemel verheffen. Het stadje **Caub**, dat wij weldra bereiken, is dan ook de stapelplaats voor Rijnsche dakleien, die van daar dagelijks in enorme hoeveelheden verscheept worden. In 1876 werden door een rotsverschuiving 25 huizen in puin verkeerd, bij welke ramp 25 menschen het leven verloren. Twee jaren later herhaalde zich het natuurverschijnsel, zonder echter ongelukken te veroorzaken. Sedert zijn doeltreffende maatregelen genomen om voor het vervolg dergelijke onheilen voorgoed af te wenden.

Van het plaatsje zelf valt overigens weinig bijzonders te vermelden, dan alleen dat het zich verbeeldt van Romeinschen oorsprong te zijn, een kleine ijdelheid, die aan de Rijnsteden nu eenmaal eigen is. Volgens de traditie echter is de Christenzending Theonestes in een *cupa* (kuip) — vandaar de naam Caub — den Rijn komen afzakken, in welke geïmproviseerde woning hij, evenals indertijd Diogenes de Wijze, te midden der toenmaals nog in den nacht van het heidendom verzonken visschersbevolking, zijn domicilie vestigde. Theonestes bleek een bij uitstek praktisch man te zijn, want hij leerde den visschers, behalve het Christendom, ook den wijnbouw. Caub moet overigens in de twaalfde eeuw reeds bij de schippers in een zeer kwaden reuk hebben gestaan wegens den hoogen Rijntol, waaraan natuurlijk de statige burcht, die eenmaal gelijk een adelaar zijn machtigen klauw over het stadje en den stroom uitstrekke, niet vreemd was.

Van dit eens zoo machtige slot, de **Gutenfels** genaamd, is thans weinig meer overgebleven dan eenige reusachtige muren en romaansche vensters, die evenwel nog een sprekend getuigenis van vroegere kracht en grootheid afleggen. Indertijd huisvestte

hier Gustaaf Adolf en men wijst nog het venster aan, waaruit de Zweedsche koning gewoon was zijn blik over het schoone dal te laten weiden. Ook moet op deze romantische plek Richard van Cornwallis (1257 Duitsch Koning) met de liefthallige gravin Beatrix van Falkenstein hebben kennis gemaakt, die hij dan ook na den dood van zijne eerste gemalin, in 1269,

Gutenfels, Caub en Pfalzgravenstein.

huwde. In het begin dezer eeuw werd dit grootsche monument van ouden bouwstijl voor afbraak verkocht.

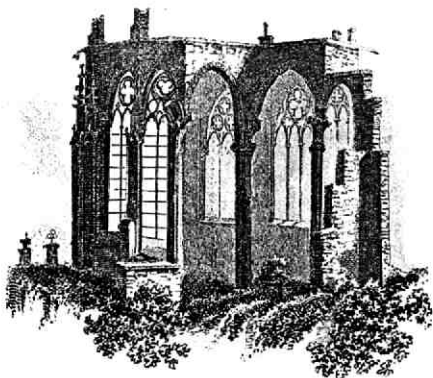
Niet minder merkwaardig is, een eindweegs meer stroomopwaarts, de **Pfalzgravenstein**, een eiland-burcht, die zich op een rots midden in den Rijn verheft. Het nog zeer goed onderhouden gebouw met zijn talrijke torens, kanteelen, en schietgaten, heeft slechts één ingang aan de oostzijde, die bovendien

alleen door middel van een ladder te bereiken is. De scherp toeloopende zuidelijke zijde doet dienst als ijsbreker en is getooid met den Pfalzen-leeuw. Waarschijnlijk heeft het gebouw in oude tijden geene andere bestemming gehad dan die van tolhuis, doch de legende weet er natuurlijk wel iets minder prozaïsch van te vertellen. Volgens haar werden alle Paltzgravinnen, zoodra zij in gezegende omstandigheden verkeerden, derwaarts overgebracht, om in een klein kamertje, dat nog getoond wordt, hare bevalling af te wachten. Deze zonderlinge maatregel zou gediend moeten hebben om onderschuiving van kinderen te voorkomen. Zeer geloofwaardig is deze legende niet, hetgeen van eene legende dan ook moeilijk kan gevergd worden. Meer vertrouwen verdient het verhaal, dat hier eenmaal het bekoorlijke dochttertje Agnes van den Paltsgraaf Conrad geconsigneerd werd, toen maar al te duidelijk bleek, dat het meisje zich in de netten van Hendrik van Bruns-
wijk, bijgenaamd „den Schoone”, had laten verstrikken. De omstandigheid dat tusschen de wederzijdsch familiën der jongelieden een ernstige veete bestond, maakte de zaak niet beter. Met medewerking der moeder van Agnes wist Hendrik echter binnen den watertoren te komen, vergezeld van een geestelijke, die de innige betrekking der beide gelieven door zijn zegen sanctionneerde. Toen de Paltsgraaf hiervan kennis kreeg, was hij natuurlijk eerst dol kwaadaardig, doch ten slotte liet de oude heer zich door de tranen van moeder en dochter verbidden, waarna hij het echtpaar te Stahleck, zijn residentieslot, in genade opnam. Intusschen had de schoone Agnes op den Waterburcht een spruit ter wereld gebracht, aan welk feit de sage later gelijke verplichting voor alle Paltzgravinnen vastknoopte.

Een eenvoudige gedenksteen, in het muurwerk van den burcht aangebracht, voert ons op eenmaal uit het rijk der legende naar de streng historische werkelijkheid terug. Wij vinden daarop namelijk de gedenkwaardige gebeurtenis vermeld, dat in den nieuwjaarsnacht van 1813 op 1814 maarschalk

Blucher hier zijne Pruisen over den Rijn voerde op den zegevierenden tocht naar het hartje van Frankrijk.

Langs de verborgen klippen van het eiland Worth, recht tegen den bruisenden stroom in, stevenen wij thans het vriendelijke stadje **Bacharach** te gemoet, eenmaal de hoofdstapelplaats van al de edele wijnsoorten uit den ganschen Rheingau. Vandaar de kolossale reputatie der Bacharacher wijnen, hoewel ook de druif, die er in den onmiddellijken omtrek groeit, werkelijk niet te versmaden is. Volgens sommige oudheidvorschers zou de naam der plaats zijn oorsprong te danken hebben aan Bacchus, in eigen persoon, en moet hier zelfs in den Romeinschen tijd een altaar voor den wijngod (*ara Bacchi*) gestaan hebben. Werkelijk heeft men ook midden in den Rijn een

De Werner-kapel.

vierkanten steenblok met raadselachtige inscripties gevonden, die volgens het gevoelen der geleerden niet anders dan een altaarsteen kan geweest zijn. De geschiedenis vermeldt, dat paus Pius II (Aeneas Sylvius) ieder jaar een okshoofd Bacharacher wijn naar Rome liet komen en dat Keizer Wenzel voor vier aamen van dit heerlijke druivensap de stad Neurenberg van al hare verplichtingen jegens het Duitsche Rijk ontsloeg. Na 1700 verloor Bacharach langzamerhand de schitterende positie, die het eenmaal in den wijnhandel bekleedde, waarmede natuurlijk een belangrijke achteruitgang in bloei en welvaart gepaard ging.

Een der prachtigste monumenten van zuiver gothischen

bouwstijl is ongetwijfeld de *Werner-kapel* te Bacharach, die door zijn edele vormen en schoone lijnen zeer sterk aan den Keulschen dom herinnert. Jammer genoeg, is het gebouw nooit geheel voltooid geworden, en verkeert het bovendien, bij gebrek aan het noodige onderhoud, in bouwvalligen toestand. De inwendige ruimte wordt voor begraafplaats gebruikt. Aan den oorsprong der kapel is een sombere legende verbonden, waarin zich de fanatieke geest der middeleeuwen afspiegelt. Volgens de overlevering zouden namelijk de joden een knaapje, Werner genaamd, hebben doodgemarteld. Het lijkt nu, dat door hen in den Rijn was geworpen, dreef tegen den stroom op naar Bacharach, waar het met groote plechtigheid werd ter aarde besteld. Het wonder gaf natuurlijk aanleiding tot een heiligverklaring en tot de stichting van een kapel.

Ook de in Romeinschen stijl gebouwde *Peterskerk*, uit de twaalfde eeuw, met haar prachtige booggewelven en koorgangen, is zeer bezienswaardig.

Als een dreigende onweerswolk verheft zich boven Bacharach de fiere burcht **Stahleck**, waarvan de overblijfselen zich diep in het dal uitstrekken. Van 1620—1640 werd de sterke veste, vroeger het residentie-slot der Paltsgraven, door de Franschen acht malen belegerd en genomen, en eindelijk, in 1689 geheel verwoest. Op de berghellingen in den omtrek wast een voortreffelijke wijnsoort, die onder den populairen naam van „Stählichen” zeer gunstig bekend is.

Ook het kasteel **Fürstenberg**, aan denzelfden oever hooger op gelegen, werd in 1689 door de Franschen, onder Mélac, in puin gelegd, zoodat er thans weinig meer van overig is dan een kolossale ronde toren met eenige bouwvallen. In 1243 kwam Fürstenberg aan de Palts en toen, ruim 50 jaren later, koning Adolf daarlangs den Rijn afvoer om zich te Aken als keizer te laten kronen, werd hij door de bezetting brutaalweg aangehouden en gedwongen den gebruikelijken tol te betalen. Lodewijk de Beier veroverde het roofnest en schonk het aan

zijne gemalin Margaretha van Holland. In 1847 kwam de indrukwekkende ruïne in het bezit van prinses Frederik der Nederlanden.

Wij steken thans over naar **Lorch**, het oude *Laureacum* der Romeinen, een lievelingsplek voor de toeristen aan den Midde-Rijn.

In de middeleeuwen strekte het stadje tot verblijfplaats aan tal van adellijke heeren, die, naar een oude oorkonde vermeldt, een leventje leidden als in het paradijs. Zij vormden aldaar een streng afgesloten club en hielden er een eigen school op na, waarin hunne zoons tot alle ridderlijke deugden opgekleet werden. Tal van statige burchthuizen, waaruit ons bij iedere schrede de geest van het feodalisme tegenwaait, herinneren thans nog aan de schoone dagen, die Lorch weleer beleefde. Bijzonder merkwaardig is bovendien het *Hilgenhaus*, de vroegere woning van den veldmaarschalk Hilgen von Lorch, een wapenbroeder van Frans van Sickingen, die omstreeks het midden der 16de eeuw manmoedig tegen de Turken en de Franschen kampte. Het is een schoon gebouw van vijf verdiepingen, in renaissance-stijl opgetrokken. Bovendien mag het kleine Lorch bogen op een prachtig gothisch kerkgebouw, de *St.-Martinus-kerk*, die in 1876 en volgende jaren geheel gerestaureerd werd. Zij prijkt met het schoonste klokkenspel van den geheelen Rheingau. Het inwendige der kerk, met zijn merkwaardig gothisch houtsnijwerk, zijn talrijke grafmonumenten van meestal uitgestorven adellijke geslachten, is een bezoek overwaard.

Aan den voet van den burcht **Nollach**, die zich ver boven Lorch verheft, is de uitmonding van de Wisper. Zeer interessant is een tochtje door het met gnomen en kobolden overbevolkte Wisper-dal, waaruit meestal een zeer scherpe en onaangename wind blaast. Volgens de schippers is het met dien wind niet pluis en heeft men hier eenvoudig te doen met een windspook dat, uit plaaglust, onverwachts en met zooveel kracht in de zeilen blaast, dat de masten er van kraken.

Naar den Nollich voert een in de rotsen uitgehouwen trap, de „duivels ladder” genaamd, waaraan de volgende legende verbonden is: De vader van een jonkvrouw van Nollich schonk de hand zijner dochter aan een minnend jongeling, doch onder uitdrukkelijk voorbehoud dat deze, als een bewijs van zijn moed en van de kracht zijner liefde, te paard het gevaarlijke pad zou oprijden. Werkelijk onderwierp zich de minnaar met goed gevolg aan deze halsbrekende proef en haalde op die wijze zijn bruid.

Lorchsche grappenmakers veroorloven zich meermalen de onschuldige scherts om goedgeloofige vreemdelingen naar het Raadhuis te zenden, ten einde het zadel van den stoutmoedigen ruiter te gaan bekijken. Het merkwaardige harnachementsstuk is aldaar echter volstrekt niet aanwezig; men zij dus voor deze locale aardigheid op zijn hoede.

Vorbij Lorch ontmoeten wij aan den tegenovergestelden oever weder een geheele reeks van meestal geheel of gedeeltelijk in puin gestorte kasteelen, echte roofternen, die langen tijd den geheelen omtrek en vooral den Rijnstroom zelfs onveilig maakten. Men kan het dan ook den wakkeren keizer Rudolf van Habsburg bijna vergeven, dat hij de adellijke roovers, die al zijn pogingen om rust en voorspoed aan het land te schenken, op hun sterke burchten bespotten, waar hij hen maar machtig kon worden, zonder vorm van proces liet opknoopen.

Tot de zooeven beschreven categorie van burchten mag niet gerekend worden het slot **Heimburg**, dateerst uit de 14de en 15de eeuw dateert, al moge ook oudtijds op diezelfde plek een Romeinsch kasteel gestaan hebben. In 1689 trof den Heimburg het gewone lot van door de Franschen vernield te worden. Voor enkele jaren herrees echter het statige gebouw, dat thans aan een Dusseldorfsche dame toebehoort, als een phoenix uit zijn asch.

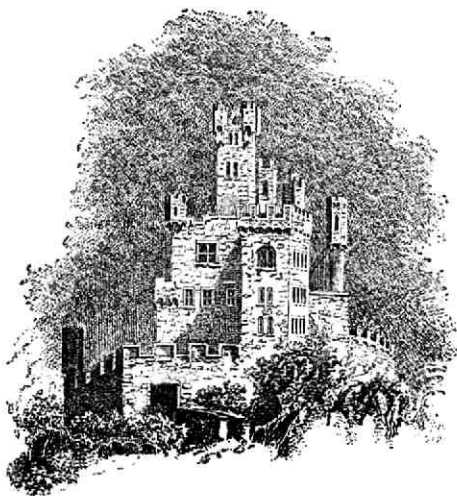
Minder onschuldig is de hoogerop gelegen burcht **Sooneck**, in 1015 door den aartsbisschop Willigis gesticht en een paar

eeuwen later door keizer Rudolf op de hem eigen krachtige wijze afgestraft. Na nogmaals opgebouwd en weder vernield te zijn, onderging het kasteel in 1834 een volledige restauratie. Sooneck behoort thans tot het particulier domein van den Duitschen keizer.

Volgens de overlevering, door een van Duitschlands grootste zangers in een romance vereeuwigd, was zekere heer van Sooneck even lafhartig als wreed. Den graaf van Fürsteneck, een der beste boogschutters aan den Rijn, die door verraad in zijn handen was gevallen, liet hij namelijk de beide oogen uitsteken, waarna hij zijn slachtoffer nog op den koop toe bespote. De ongelukkige wist echter pijn en boogmachtig te worden en schoot, op het stemgeluid af mikkende, den snoevenden Soonecker midden door den mond, die daardoor voor goed gesloten werd.

De burcht ontleent zijn naam aan het Soonwald, een der rijkste jachtstreken van Duitschland. In het dichte woud wemelt het van groot en klein wild; zelfs wolven en everzwijnen zijn er niet schaarsch.

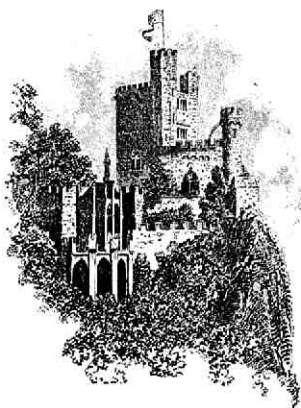
Steeds hoogerop, aan den ingang van het bekoorlijke Morgenbachsthal, treffen wij alweder een adellijk roofnest aan, den statigen **Falkenburg**, die in een tijdsverloop van enkele

Sooneck.

jaren tweemaal verwoest werd, eens door het bond der Rijnsteden en vervolgens door Keizer Rudolf van Habsburg, toen deze zijn bekenden grooten schoonmaak hield. Wel werd het kasteel door Lodewijk, keurvorst van de Palts, weder opgebouwd, doch in het beruchte jaar 1689 brachten de Franschen het weder in zijn vorigen toestand terug. Generaal von Reh-fuss, de tegenwoordige eigenaar, liet de ruïne weder gedeeltelijk opknappen.

Na in het voorbijgaan een blik geworpen te hebben naar de overzijde, waar aan den voet van den „Teufelskädlich” de geurige Bodenthaler wast, bereiken

Rheinstein.

wij den **Rheinstein**, die, dunkt ons, terecht het kleinood der burchten aan den Rijn genoemd wordt. Doch hoe bevallig de met klimop bedekte ruïne ook tegen de donkergrauwe rotsen mogen uitkomen, zoo is zij toch slechts het overblijfsel van een roofoest van de ergste soort, een voortdurende bedreiging voor den stroom aan zijn voet, zoodat het dan ook, evenals Falkenburg, door het stedenverbond verwoest werd.

Aan de straffende hand van Rudolf

van Habsburg — zoo meldt de kroniek — wist de slimme heer van Rheinstein te ontkomen, door nog tijdig de poorten voor den keizer te openen. Sedert 1348 resideerden de Triersche keurvorsten dikwijls op den Rheinstein; later wordt de naam niet meer genoemd. Prins Frederik van Pruisen, die in 1825 het slot naar een nieuw plan liet restaureeren, ligt in de kapel begraven. Een rijke verzameling wapens en antiquiteiten verhoogt de aantrekkelijkheid van een bezoek aan deze romantische plek.

In de nabijheid staat de **Clemens-kapel** een gebouwtje in romaanschen stijl, waarvan de oorsprong niet met zekerheid is na te gaan. Veel pleit echter voor de meening, dat zij opgericht is door de familiën der roofridders, die door keizer Rudolf van kant gemaakt waren.

De oever aan onze linkerhand biedt, van Lorch af, voor het oog weinig meer dan een aaneenschakeling van steile met dennenloof gekroonde rotsen, wier hellingen met wijnranken beplant zijn. Zoo naderen wij het tegenover den Rheinstein gelegen statige Assmanshausen, den sleutel tot het verrukkelijk schoone Niederwald, het land van belofte voor zoo menigen bezoeker van den Middel-Rijn.

HOOFDSTUK VII.

Assmanshausen. — Het Niederwald. — Het Jachtslot. — De Rossel. — Het Nationaldenkmal. — Bingerloch. — Ehrenfels. — De Muizentoren. — Bingen. — De Rochus-kapel. — Het Nahe-dal — Bingerbrück. — Kreuznach. — Münster-am-Stein. — Rheingrafenstein. — De Gans. — De Ebernburg. — De Lemberg. — Bökelheim. — Disibodenberg. — Monzingen. — Kirn. — Dhaun. — Oberstein. — De Idarbach en Idar. — Neukirchen.

Na ons vaartuig aan den wal vastgemeerd te hebben, vertoeven wij te **Assmanshausen** niet langer dan noodig is om behoorlijk kennis te maken met den vurigen rooden wijn, die in de nabijheid van het plaatsje gewonnen wordt, een uitstekend gewas, dat als Bourgonjer in het glas fonkelt. Verfrischt en gesterkt, aanvaarden wij thans den tocht naar het **Niederwald**, een met wouden bedekte hoogte, aan wier zuidelijke hellingen de edelste wijnsoorten groeien. Aan den voet van het Niederwald maakt de stroom eensklaps een scherpen bocht naar het oosten en eindigt tegelijk het engere Rijndal, dat bij het Zevengebergte een aanvang heeft genomen.

Van Assmanshausen voert de tandradbaan bergopwaarts. Wij laten echter dit vervoermiddel aan vermoeide of gemakzieke reizigers over en geven de voorkeur aan een overheerlijke wandeling langs het bekoorlijke en niet al te steile bergpad, waarop wij van tijd tot tijd blijven stilstaan, om een blik achter ons te werpen op den stroom en het aan de overzijde

zoo romanesk gelegen slot Rheinstein. Zoo bereiken wij, ongemerkt, het **Jachtslot**, waar men zeker kan zijn, des zomers bij mooi weer, een bont gewemel van vroolijke en levenslustige bezoekers en bezoeksters aan te treffen. Dit is echter nog niets, vergeleken bij de drukte en het gewoel, die hier met Pinksteren plegen te heerschen, wanneer, naar oud Rijnsch gebruik, duizenden en duizenden uit alle oorden van Duitschland op deze geliefkoosde plek bijeenkomen. Met loof bekransd, beweegt zich reeds den avond voor Pinksteren de feestelijk gestemde menigte, mannen, vrouwen en kinderen, onder de tonen van een niet altijd even onberispelijke muziek door het bosch, om, wanneer de nacht niet te koud is, er te bivakeeren en den anderen morgen de zon in al hare majesteit over een der schoonste oorden van onze aarde te zien opgaan.

Van het Jachtslot voert een prachtige weg, midden door eiken- en beukenboschjes, ons in weinige minuten naar de zoogenaamde *Toovergrot*, een lange donkere gang, aan het einde waarvan drie vensteropeningen ons eensklaps de verrassendste vergezichten voor oogen tooveren. Kunst en natuur hebben hier samengewerkt om een der verrukkelijkste diorama's te leveren, die men zich denken kan.

Een eindweegs verder ontmoeten wij een curiositeit, die men hier in het land der ruïnes bij uitnemendheid niet erg gemist zou hebben, namelijk een klomp bijeengegaarde steenen, een vervallen burchttoren moetende voorstellen. *Des Guten kann man auch zuviel haben!* Dit neemt echter niet weg, dat men van dezen geïmproviseerden toren, in de wandeling de **Rossel** genaamd, een bijzonder schoon vergezicht heeft, hetgeen dan ook wel tot de oprichting ervan aanleiding zal gegeven hebben. De blik omvat hier toch niet minder dan 160 buurtschappen, terwijl aan den verren gezichteinder het Soonwald en de Hunsrück, de Donnersberg alsmede de hoogten van het Nahe- en het Saar-dal het prachtige panorama begrenzen.

Nog een korte wandeling langs den zoom van het woud, waarbij het allermint aan schoone gezichtspunten ontbreekt, en wij bevinden ons aan den voet van het **Nationaldenkmal**, dat, ter gedachtenis aan den luisterrijken krijg van 1870/71, naar het ontwerp van prof. Johannes Schilling te Dresden opgericht werd. Het grootsche monument, dat zich 225 M. boven den waterspiegel van den Rijn verheft en uren ver zichtbaar is, werd den 28sten September 1883, in tegenwoordigheid van keizer Wilhelm, de meeste Duitsche Rijksvorsten en tal van oud-strijders, met groote plechtigheid onthuld. Het kolossale voetstuk, een arbeid van den architect Karl Weissbach te Dresden, heeft een hoogte van 25 M., het beeld zelf, Germania voorstellende, met de keizerskroon en het gelauwerde zwaard, als emblemata van de eenheid en de kracht van het Rijk, is 10,5 M. hoog.

Merkwaardig vooral is, wat het voetstuk betreft, het hoofdrelief aan de voorzijde, dat den grooten keizer, omstuwde van zijn generaals en van strijders uit alle oorden van Deutschland, te zamen omstreeks tweehonderd levensgrooten figuren, meest alle welgelijkende portretten, te aanschouwen geeft. Aan de beide zijkanten zijn eveneens meesterlijk uitgevoerde reliefs aangebracht, waarvan het motief zeer gelukkig gekozen is. Zij geven namelijk een allegorische voorstelling van des krijgers afscheid en tehuiskomst.

Verder weet men werkelijk niet wat meer te bewonderen, de majestueuze en toch zoo bevallige hoofdfiguur met haar edel gelaat en golvende lokken of de bronzen groepen, die het voetstuk versieren. Een daarvan stelt den Rijn voor, die de westelijke grenswacht aan de Moezel overdraagt; ook de allegorische figuren van den *Oorlog*, die, het vlammende zwaard in de vuist voerende, de krijgstrompet steekt, en van de liefelijke *Vredesgodin*, met den olijftak en den hoorn van overvloed, zijn indrukwekkend schoon.

Het geheel is een treffende verpersoonlijking van de „*Wacht*

Nationaldenkmal.

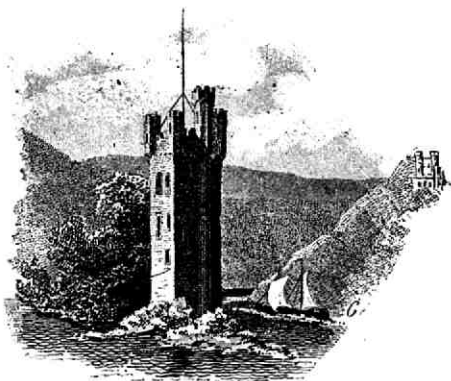
am Rhein", het beroemde lied, waarvan de tekst voluit op het voetstuk gegriffeld staat. Zes jaren lang is door de grootste kunstenaars aan dit grootsche monument, dat ruim 7½ ton gouds gekost heeft, gearbeid. Van het vooruitspringende terras heeft men weder een verrukkelijk vergezicht over den geheelen Rheingau, met het Taunus-gebergte, den Melibocus en den Donnersberg aan den schemerachtigen horizont.

Niet zonder eenige moeite bieden wij weerstand aan de verzoeking om reeds nu den fonkelenden, gulden Rudesheimer op de plaats zelf te gaan proeven, een verleiding des te sterker, nu de tandrad-spoortrein zoo uitnoodigend gereed staat om ons binnen weinige minuten naar dit wijn-paradijsje af te voeren, en het is nog geheel onder den indruk van al wat het Niederwald ons te bewonderen heeft gegeven, dat wij ons te Assmanshausen weder inschepen om langs den bekoorlijken Rijn nieuwe schoonheden te gaan genieten. Wij passeeren daarbij gelukkig de kolken van het bekende **Binger-loch**, waar vroeger tusschen de dicht opeengepakte, hooge rotsmassa's een geweldige stroom liep. Reeds de Romeinen hebben hier aan het verwijden der bedding gewerkt, hetgeen bij de gebrekkige hulpmiddelen van die dagen met recht een reuzenarbeid mocht heeten. In de jaren 1830—1832 werden van regeeringswege, voor het laatst een aantal rotsblokken door middel van dynamiet uit den weg geruimd, zoodat de vaart door het Binger-loch enkel voor groote houtvloten onder zekere omstandigheden nog gevaar kan opleveren.

Met een zeer verklaarbaar welgevallen rust ons oog nog eens op de zuidelijke helling van het Niederwald, waar de kostbare druif wast, die volgens de traditie aldaar het eerst door Karel den Groote werd geplant. Deze beroemde vorst, die tevens een uitstekend wijnproever was, zou namelijk van uit zijn burcht Ingelheim hebben opgemerkt, dat in het voorjaar op die hoogte de sneeuw altijd het eerst wegsmolte. Hij liet toen druivenranken uit Hongarije komen en beplante daarmede

de warme plek. Halverwegen den berg merken wij de erg verweerde ruïne van het kasteel **Ehrenfels** op, waarvan niet veel meer te vertellen valt dan dat het in de 15de eeuw meermalen door de bisschoppen van Mainz bewoond werd. Dat ook deze burcht, anno zooveel, door de Franschen verwoest werd, spreekt haast vanzelf.

Wij varen thans langs den **Muizentoren**, die zich midden in den Rijn op een rotsbank verheft, en waaraan de legende den naam van den Mainzer bisschop Hatto op zulk een afschuwe-

Muizentoren.

lijke wijze verbonden heeft. Bij gelegenheid van een hongersnood zou de bisschop een aantal arme lieden, die hem om brood kwamen vragen, in een schuur opgesloten en met dat gebouw zelf verbrand hebben. Toen nu de angstkreten der ongelukkigen weergalmden, riep de onbarmhartige man lachend uit: „Hoor, hoe de muizen in de tarwe piepen!” Van dat oogenblik af werd Hatto echter door myriaden muizen vervolgd, en zelfs in den toren, waarheen hij ten einde raad gevlucht was, kon hij geen schuilplaats tegen het ongedierte vinden, dat in breede scharen den Rijnstroom kwam overzwemmen en hem ten slotte levend oppeuzelde. Er bestaat

echter zeer veel grond voor de meening, dat wij hier te doen hebben met een toepassing van het bekende: „Calomniez toujours”, al was de spreuk zelf in die dagen nog niet uitgevonden. Volgens de kronieken toch had de bisschop zeer veel vijanden onder de monniken, die hij meer dan eens op de vingers tikte. Hoe dit echter ook zij, blijkens de ligging is de toren hoogstwaarschijnlijk met geen ander doel opgericht, dan om den Rijn, ter wille van de tolheffing, op dat punt te kunnen afsluiten. Bovendien hebben de geleerden uitgemaakt, dat het gebouw eigenlijk *Mauththurm*, d. w. z. Tol-toren heet, of, naar de stukken, die er op geplaatst waren, *Muserie*, zoodat de tegenwoordige naam enkel het gevolg van een klankverwarring is. Ditmaal zijn wij den heeren dankbaar, dat zij, door hun schrille licht over een allernaargeestigst sprookje te werpen, de reputatie hersteld hebben van een man, wien men tijdens zijn leven niets kwaads ten laste heeft kunnen leggen.

Na Coblenz is **Bingen** het eerste stadje van eenige betekenis, dat wij op onzen tocht mogen ontmoeten, dank zij den talrijken roofburchten, die handel en nijverheid aan den Rijn jarenlang op de gruwelijkste wijze belemmerden. Het telt thans ruim 7000 inwoners en drijft een aanzienlijken wijnhandel. De Romeinen kenden het plaatsje reeds en bouwden hier, aan het kruispunt van hunne heirwegen naar Trier en Keulen, een versterkt kasteel. In de middeleeuwen was Bingen een vrije rijksstad en een der oudste leden van het Rijnsche stedenbond. Gedurende den 30-jarigen oorlog werd het echter herhaalde malen veroverd en eindelijk in 1689 door de Franschen verwoest. Hetzelfde lot trof den burcht **Klopp**, die zich boven het stadje verheft en waaraan een belangrijke historische herinnering verbonden is. Hier werd namelijk in den Kerstnacht van het jaar 1105 koizer Hendrik IV door zijn trouweloozen zoon, later Hendrik V, gevangengenomen en van daar naar het slot Waldböckelheim overgevoerd. De ongelukkige vader, dien men te Klopp de keizerlijke insignes van het lijf gereten en

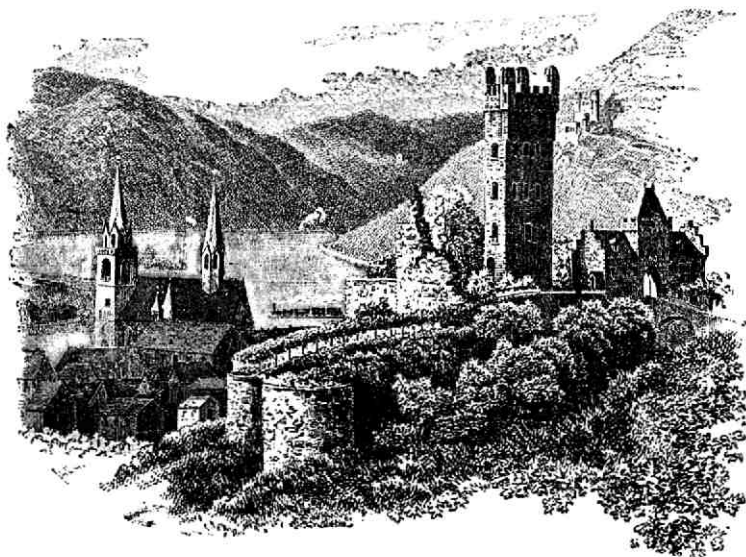
later op Ingelheim gedwongen had zijn troonsafstand te onderteekenen, stierf niet lang daarna van verdriet.

Het beste middel om de onaangename herinnering aan deze sombere episode uit de geschiedenis van een lang verleden te verdrijven, is wel een bezoek aan de **Rochus-kapel**, van waar men tevens een prachtig panorama, dat den geheelen Rheingau omvat, genieten kan. Deze merkwaardige kapel werd in het midden der 17de eeuw gesticht, in 1795 door de Franschen verwoest en in 1814 gerestaureerd. Zij is nog thans het middelpunt voor het Rochus-feest, dat den Zondag na den 16^{den} Augustus, den dag der herstelling van de kapel, door duizenden uit den omtrek, ter eere van Rochus, den schutspatroon der druiven, op de allervroolijkste wijze gevierd wordt. Het feest draagt ontegenzeggelijk een echt kerkelijk karakter, want in lange scharen komen de bedevaartsgangers, gewijde liederen zingende, van alle zijden opdagen, hetgeen echter niet belet dat door de dartelende menigte, tot laat in den nacht, ontzaglijk veel gedronken en pret gemaakt wordt.

Bij Bingen ontvangt de Rijn in zijn schoot het water van de Nahe, langs wier oevers de edele Scharlachberger, de Laubenheimer, de Ebernburger, de Rosenheimer en zoovele andere uitstekende wijnsoorten wassen. Daarenboven heeft het **Nahe-dal** ook dit met het gedeelte van den Rijn, waarop wij ons thans bevinden, gemeen, dat het overrijk is aan burcht-ruïnes, die een treffende getuigenis afleggen van de broosheid van al het ondermaansche. Van **Bingerbruck** uit, dat door middel van een brug over de Nahe met Bingen verbonden is, het Nahe-dal ingaande, bereiken wij weldra de stad **Kreuznach**, het oude *Cruciniacum* der Romeinen, thans een bloeiende badplaats, die jaarlijks gemiddeld door 6,000 kurgasten bezocht wordt. De sool-baden, wier heilzame werking, vooral bij scrofuleuze ziekten, zeer geroemd wordt, bevinden zich bijna uitsluitend op een eilandje, Bade-Insel geheeten, dat midden uit de Nahe oprijst, en door een antieke, hoogst schilderachtige brug

met de oude en de nieuwe stad aan de beide oevers verbonden is. Zoo ontspringt ook de beroemde, jodium- en bromiumhoudende Elisabeth-bron uit een porfyr-rots van het eiland, waarop ook het Kurhaus, dat van 1840 dateert, en het eerst in 1872 opgerichte Badhuis gebouwd zijn.

Ook Kreuznach heeft moeilijke tijden te doorworstelen ge-

Bingen met den burcht Klopp.

had. Na reeds in den Dertigjarigen Oorlog veel geleden te hebben, werd de stad in 1689 door de Franschen vreeselijk mishandeld. Zij verwoestten er kerken en paleizen en vernielden verscheidene burchten in den omtrek, zooals den Rijngrafenstein, de verblijfplaats der bekende Wild- en Rijngraven, de Altenbaumburcht, den Moschellandsberg, den Gutenberg, Böckelheim, Fustenburg, Goldenfels, Sobernheim, Dhaum, Kisburg, Steinkattenfels, Wartenstein, en Sponheim. Te midden

der overblijfselen van laatstgenoemden burcht herinnert een in steen gehouwen leeuw aan de moedige daad van den slager Michel Mort, die in den slag van Sprendlingen zijn heer, den graaf van Sponheim, het leven redde en bij die gelegenheid zelf den dood vond.

In het belang der lijdende menschheid — men verdenke ons hier niet van zucht tot reclame — maken wij melding van het ongeveer drie kwartier hoogerop gelegen **Münster-am-Stein**, een allerliefst gelegen plaatsje, waar men zich, tegen lager tarief dan te Kreuznach, naar hartelust aan chloornatrium —, calcium —, magnesia —, jodium —, bromium —, en wat niet al meer houdende bronwateren kan te goed doen.

Vlak tegenover Münster, aan den rechteroever der Nahe, verheft zich, 132 M. boven den stroom, de **Rheingrafenstein**, een steil oprijzende porfyr-rots, die door de ruïne van het kasteel van dien naam, eenmaal het verblijf der machtige Rijngraven, gekroond wordt. Ook deze stoute burcht, die met bewonderenswaardige koenheid als een reusachtig arendsnest tegen den rots gebouwd is, werd in 1689 door de Franschen verwoest. Aan de vroolijke drinkgelagen, die in den goeden ouden tijd op Rheingrafenstein gehouden werden, herinnert de legende van Boos van Waldeck, die ten gevolge van een weddenschap met den Rijngraaf, zijn gastheer, een ruiterslaars vol wijn in éénen adem leegdrank, met welk meesterstuk hij het dorp Hüffelsheim verdiende.

Van den **Gans**, een nog hooger en porfyr-rots, geniet men een prachtig vergezicht over het Nahe-dal tot Bingen en over een gedeelte van den Rheingau.

Een zeer gezocht punt voor de toeristen door het Nahe-dal is natuurlijk de **Ebernburg**, de burcht van Frans von Sickingen, eenmaal het palladium der geloofs- en gewetensvrijheid, waar mannen als Ulrich von Hütten, Melancton enz, een gastvrije ontvangst genoten. Na den dood van Sickingen werd de Ebern-

burg door de verbondene vorsten van Hessen, van de Palts en van Trier bezet. In 1598 werd het slot, dat door de Franschen in het verwoestingsjaar 1689 niet vernield maar integendeel duchtig versterkt was, volgens de bepalingen van den vrede van Rijswijk ontmanteld. Tot 1750 bleef de ruïne het eigendom der Sickingen, wier laatste afstammeling, omtrent 50 jaren geleden, in het Sauerthal, bij Lorch, van honger en gebrek stierf. Volgens de overlevering heeft het kasteel zijn naam te danken aan een krijgslist van een der edele burchtheeren. Toen het namelijk eens door een machtig leger ingesloten werd en de honger de benauwde veste tot overgave begon te dwingen, werd een groot everzwijn, de laatste hoop en toeverlaat der bezetting, met groot vertoon, in het gezicht van den vijand, neergeworpen als om geslacht te worden. Tot de daad kwam het echter niet; het beest werd stilletjes weer op stal gebracht, om nog ettelijke malen daarna voor dezelfde schijnvertooning gebezigd te worden. De vijand liet zich door dien „truc" ten slotte vangen en trok onverrichter zake af. In de onmiddellijke nabijheid der ruïne verrijst thans een hotel in antieken bouwstijl, dat tegelijk dienst doet als museum van oudheden, uitsluitend betrekking hebbende op den Ebernburg.

Steeds voert onze weg door een hoogst fantastische streek, waar de roodgekleurde rotsen in de grilligste gestalten elkan- der bijna onafgebroken opvolgen. In de spleten van den **Lemberg**, een indrukwekkende rotsmassa, leefde eens de beruchte rooverhoofdman Schinderhannes, wiens naam in den volksmond nog steeds blijft voortleven, terwijl een eindweegs verder de ruïnen van het slot **Böckelheim**, waar de ongelukkige keizer Hendrik IV (zie blz. 94) zulke treurige dagen sleet, ons aan het vergankelijke van alle aardsche grootheid herinneren.

Zeer merkwaardig zijn de overblijfselen van het eens zoo beroemde klooster **Disibodenberg**, in 590 door den Ierschen bisschop Disibod, die in deze streken het christendom kwam verkondigen, gesticht. Talloze malen werd het klooster in

de asch gelegd en moesten de vrome bewoners, van have en goed beroofd, naar elders de vlucht nemen, zoodat van de pracht en grootheid van weleer dan ook niet veel meer dan een steenhoop bewaard is gebleven.

Voorbij **Monzingen**, dat een der beste Nahe-wijnen produceert, nemen de woestere oorden van het Bovendal een aanvang. De rotsen dringen zich dichter aan den oever samen en van wijnbergen ontdekt men geen spoor meer. Zoo bereiken wij het nijvere dorpje **Kirn**, vroeger de residentie der vorsten uit de linie Salm-Kirburg, wier laatste afstammeling in 1794 te Parijs onder de guillotine het leven liet. Het stamslot, waarvan de ruïnes zich nog boven het plaatsje verheffen, werd gebruikelijkerwijs door de Franschen vernield.

Van meer belang nog is de indrukwekkende ruïne van het trotsche slot **Dhaun**, ook vroeger een residentie der Wild- en Rijngraven, dat echter ten gevolge van het strijd lustig karakter zijner heeren menigmaal duchtig te lijden had. In 1729 werd het door den Rijngraaf Karel op grootsche schaal gerestaureerd, doch het geraakte al spoedig weder in een erbarmelijken toestand, totdat het in 't begin dezer eeuw door de Fransche regeering voor afbraak verkocht werd. Gelukkig kwam de ruïne echter in goede handen, zoodat zij voor den sloopershamer gespaard bleef. Volgens de overlevering heerschte eens op den burcht groote consternatie, daar een Rijngraaf *in spe*, die pas enkele maanden geleden het levenslicht aanschouwd had, spoorloos was verdwenen. Na lang zoeken vond men den jeugdigen spruit in het woud behouden terug, en wel in de armen van een reusachtigen aap, die den kleine uit het slot weggekaapt had. Een basrelief in de voormalige ridderzaal, een aap voorstellende, die een kind met een appel voedt, herinnert aan deze curieuze roofgeschiedenis.

Het ligt ver buiten ons bestek om een getrouw relaas te leveren van al het merkwaardige, dat aan de talrijke burchten in deze zoo bij uitnemendheid romantische streek verbonden

is. Wij zetten daarom onzen tocht voort te midden van indrukwekkende rotspartijen, die steeds hooger en hooger worden, totdat wij eindelijk **Oberstein**, met recht het glanspunt van het Nahe-dal genoemd, bereiken. Als een bewijs van hetgeen menschenlijke energie vermag, verdient echter eerst met een enkel woord de aandacht gevestigd op den aanleg van de spoorlijn Bingerbrück - Saarbrücken, waarvoor boven Sulzbach, over een afstand van enkele kilometers, 20 bruggen over de Nahe en 10 tunnels door de rotswanden vereischt werden.

Verrukkelijk schoon is de aanblik van Oberstein, en de woeste romantische natuur, die het omringt. Boven de donkere rotsgevaarten, waardoor het plaatsje als het ware ingekluisterd wordt, verrijzen de ruïnes van de beide burchten der heeren van Oberstein, wier laatste afstammeling reeds meer dan twee eeuwen geleden zijn tol aan de natuur betaalde. Merkwaardig is vooral de ligging van het kerkje der evangelische gemeente, dat op een aanzienlijke hoogte tusschen gedeeltelijk uitgehouwen rotsen ingebouwd ligt. Volgens de traditie is het kerkje door een der heeren van Oberstein, die in een aanval van drift op die plek zijn jongeren broeder van de rotsen geslingerd had, bij wijze van boetedoening gebouwd. Omtrent de aanleiding tot deze bloedige daad loopen de lezingen zeer uiteen. Sommige schrijvers meenen dat hier minnenijd in het spel is geweest, anderen daarentegen beweren, dat een plagerij oorzaak was van den dood des jongeren broeders. Deze, Emich geheeten, zou namelijk Weyrich, die een geweldige afkeer van katten had, een mannelijk exemplaar van deze diersoort in den stevel gestopt hebben, waarop Weyrich zich zoodanig door gramschap liet vervoeren, dat hij den sarrenden Emich in den afgrond wierp. Hoe dit echter ook zij, allen komen hierin overeen, dat het gruwelfeit werkelijk gepleegd is, en eveneens dat het bouwen der kerk aan den misdadiger, te Rome, als boete werd opgelegd.

Het plaatsje zelf heeft ruim 5000 inwoners en geniet een

zekere mate van welvaart door de agaathandelsindustrie. Met het graven der steen uit de rotsen in den omtrek houdt men zich echter niet meer bezig, sedert de grondstof uit Montevideo en Brazilië tot veel lagere prijzen en in grootere stukken geïmporteerd wordt. Het slijpen der steenen geeft echter nog aan vele handen werk en door het dal van den **Idarbach**, die bij Oberstein in de Nahe valt, liggen meer dan 50 slijpmolens verspreid. Te **Idar** zelf, waar de geslepen steenen tegen officieel vastgestelde prijzen verhandeld worden, evenals te Oberstein, houden ruim 100 zoogenaamde goudsmeden zich met het incrusteeren der afgewerkte agaten bezig. Door een nieuw procédé is men er in geslaagd kleurstoffen in de agaathandelsindustrie te brengen, waardoor de onaanzienlijkste steenen het uiterlijk voorkomen van carneolen, onyxen, sardonyxen en meer dergelijke edeler steensoorten aannemen.

Altijd hooger stijgen de rotsen, en steeds verhevener maar tevens ook somberder wordt de natuur. Een gevoel van heimwee maakt zich ten slotte van ons meester en wij zetten daarom onzen tocht stroomopwaarts niet verder voort dan tot **Neukirchen**, van waar men het uitzicht heeft op het gansche kolendistrict van Saarbrücken en op de Spicherer-hoogten, die in den Fransch-Duitschen oorlog zulk een bloedige vermaardheid hebben verkregen.

HOOFDSTUK VIII.

De Rheingau. — Rüdesheim. — De Brömserburg. — De Boosenburg. — Geisenheim. — Johannesberg. — Ingelheim. — Hattenheim. — Eberbach. — De Steinberg. — Marcobrunnen. — Erbach. — Reinhardshausen. — Eltville. — Kederich. — De Scharfenstein. — Rauenthal. — Schlangenbad. — Schwalbach. — Wiesbaden. — Sonnenberg. — De Neroberg. — De Grieksche kapel. — De Platte. — Nieder-Wallruff. — Schierstein. — Biebrich.

Recht aangenaam is het ons te moede, nu wij, van onzen tocht langs de schilderachtige rotspartijen, waaraan het Nahe-dal zoo rijk is, teruggekeerd, weer den voet zetten te midden der gastvrije, recht „gemüthliche” bevolking van Bingen, die zoo gaarne het zoogenaamde „Bingener Bleistift,” d. w. z. den kurkentrekker, hanteert en daarbij Kobell's volkslied laat weerklinken :

De heerlijkste streek aan heel den Rijn, dat is de streek van Binge,
Daar groeit de allerbeste wijn, de Scharlach groeit bij Binge!
De knapste stuurlui, die men vindt, dat zijn de schippers van Binge,
En ziet men te Mainz een lief, mooi kind — waar komt zij vandaan?
Van Binge!

Geen wonder dat de Bingenaar het leven vroolijk inziet, waar hij toch altijd aan de overzijde van den stroom den heerlijken **Rheingau** voor oogen heeft, die aan den voet van het pas door ons bezochte Niederwald kan geacht worden een aanvang te nemen en zich tot Eltville uitstrekt. Door het gebergte

tegen de gure, hoogere winden beschut, in gloed gezet door den brandenden kus van de middagzon, door den lei- en kalkbodem, die eens een meerbekken vormde, gevoed, rijen zich de wijngaarden in schilderachtige afwisseling tusschen bergen en dalen, burchten en kerken, steden en dorpen, langs den Rijnsoever aaneen. Hier begint de rijk gezegende pronktuin der schepping en klinkt den beminnaars van het edele druivensap het heerlijkst „Welkom!” tegemoet.

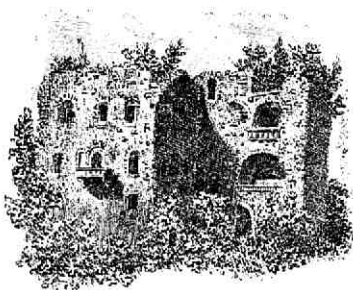
Volgens waarnemingen, die sedert twee eeuwen gedaan zijn, komen er in de Rheingau in elk tijdperk van 20 jaren gemiddeld 11 geringe wijnoogsten voor, hetgeen dan niet alleen voor de kleine, maar ook voor de groote verbouwers jaren van druk en zorg zijn. Een goede oogst levert meer dan 7½ miljoen flesschen op, meerendeels van voortreffelijke hoedanigheid.

Voor slechten of ontaarden wijn heeft men slechts woorden van spot en afkeuring, die dikwijls van veel humor getuigen. Zoo heet een zekere geringe soort in de Rheingau „Driemanswijn”, omdat, naar men wil, twee man noodig zijn om den drinker vast te houden en een derde om hem het lekkere vocht in de keel te gieten. Een broertje van den Driemanswijn is de „Kousen-wijn”, aldus genoemd, omdat hij zoo zuur is, dat volgens de verzekering van de Rheingauers de grootste gaten in de kousen bij zijne nadering vanzelf samentrekken en toegaan.

Overigens geeft de dichter een, naar men zegt, probaat middel aan de hand om bij de nadering van eene plaats reeds te weten welke wijnsoort men daar zal aantreffen. Klinkt u namelijk uit den klokketoren een plechtig geluid tegen: „Bonum vinum! — Vinum bonum!” dan groeit daar ook een heerlijke druif. Waar daarentegen de wijn van minder allooi is, tjingelen de klokken schroomvallig: Aepelpäppel! Aepelpäppel!

Wij verlaten thans het liefelijke Bingen en vervolgen onzen tocht Rijn-opwaarts, waar wij het eerst aan den rijk gezegenden oever aan onze linkerhand het welbekende **Rüdesheim** aantreffen. Van alle wijnen uit den Rheingau toch heeft de Rüdes-

heimer, al moge hij in aroma en bouquet door zeer enkelen van zijn broeders overtroffen worden, ongetwijfeld de oudste brieven. Tot de merkwaardigheden van Rüdesheim, dat natuurlijk geheel in den wijnbouw en alles, wat daarmede betrekking heeft, opgaat, behoort de zoogenaamde **Brömserburg**, die echter

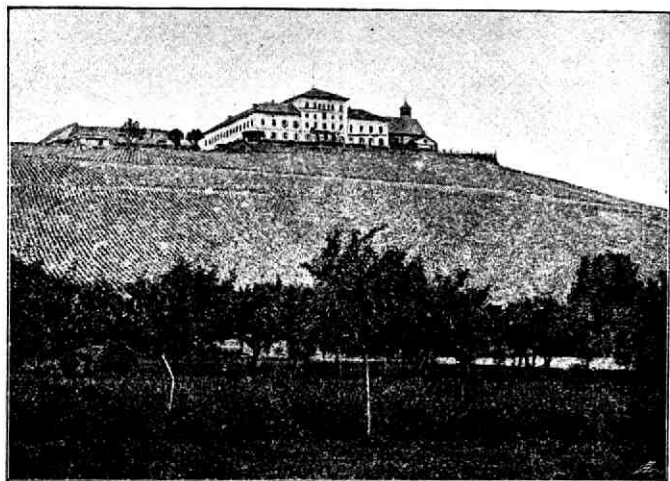
Brömserburg.

met de Brömsers niets te maken heeft en het stamslot der ridders van Rüdesheim is. In 1282 werden genoemde ridders wegens hunne roofzuchtige neigingen leenplichtig aan de aartsbisschoppen van Mainz, die later meer malen op het kasteel resideerden. Een gravin van Ingelheim, aan wier geslacht de

Brömserburg in 1812 ten deel viel, had de origineele gedachte om den ouden, melancholischen steenklomp inwendig zeer fraai en bevallig in te richten. Van den voormaligen burcht der Brömsers, den echten namelijk, heeft slechts een stomp van den toren de eeuwen getrotseerd, terwijl het latere woonverblijf van dit eens zoo machtige geslacht, een massief gebouw met een spitsen toren, dat uit het begin der XVII^{de} eeuw dateert, tegenwoordig voor armhuis en kinderbewaarplaats is ingericht. De **Boosenburg**, waar eenmaal ook de „ehrentfeste” graaf Boos resideerde, wiens kunstvaardigheid in het drinken wij op Rheingrafenstein bewonderden, heeft thans de eigenaardige bestemming van wijnpakhuys verkregen.

Langs **Geisenheim**, dat om zijn geurigen, zachten wijn een eervolle vermelding verdient, en welks gothische kerk, met hare beide hoge torens, de reiziger, die eenige wijnkennis bezit, uit de afbeelding op de etiketten ongetwijfeld direct zal herkennen, bereiken wij thans den **Johannesberg**, met recht de kroon van den Rheingau genoemd.

Verrukkelijk schoon is het panorama, dat men van hier geniet over den stroom met zijn weelderig groene oevers, de toppen van het Eifel-gebergte en Mainz met den Donnersberg in het blauwe verschiet. Aartsbisschop Ruthard bouwde op deze gezegende plek, waar de goddelijke Johannesberger druif wast, een klooster, dat na vele lotswisselingen ten slotte door de Zweden in puin gelegd werd. Van het lustige leventje,

Johannesberg.

dat de monniken in dit wijn-klooster leidden, weet de legende het volgende staaltje te verhalen: Eens kwam de abt van Fulda op eene inspectie-reis onverwachts den Johannisberg met een bezoek vereeren. Bij die gelegenheid nu bleek geen der monniken zijn brevier bij de hand te hebben. Toen men zich echter later aan tafel zette en de wakkere abt vroeg of ook iemand een kurkentrekker bij de hand had, kwam als met een tooverslag van onder iedere pij een pracht-exemplaar te voorschijn!

Op de puinhoopen van het klooster bouwde Adelbert van Walderdorf, vorst-abt van Fulda, een slot, dat, na de secularisatie der abdij in 1803, aan prins Willem van Oranje, later koning Willem I, overging. Een paar jaren later gaf Napoleon den Johannesberg aan zijn maarschalk Kellerman ten geschenke, die in het beroemde wijnjaar 1811 den geheelen nog te veld staanden oogst aan den Keulschen wijnkooper Mumm tegen den civielen prijs van f 32,000 verkocht. Deze oogstte er 65 groote vaten, die minstens 11,000 gulden het stuk opbrachten.

Hoe later de inzameling der druiven geschiedt, des te beter is het gewas, hetgeen men toevallig ontdekte toen de abt van Fulda, bij zekere gelegenheid, het verlof tot de inzameling pas veel later dan gewoonlijk had gegeven.

De Keizer van Oostenrijk beleende in 1816 vorst Clemens van Metternich met deze schoone possessie, die ongeveer 60 morgen van het onvergelykelyk schoone wijnland, benevens 100 morgens bosch- en weiland omvat, en behield zich als leenhulde de tienden van den beroemden wijn voor. In goede jaren levert de oogst daarvan nagenoeg een ton gouds op. Later kwam het goed aan vorst Richard van Metternich, den vroegeren Oostenrijkschen gezant te Parijs.

Het inwendige van het slot is niet voor het publiek toegankelijk, doch levert trouwens niets bijzonders op. In de aangrenzende kapel bevindt zich het praalgraf van den in 1836 overledenen geschiedschryver Niklas Vogt, wiens hart, op uitdrukkelijk verlangen van den overledene zelf, in den kwartsrots van den Rijn, bij Bingen, in een zilveren doos is bijgezet.

Wij werpen thans een blik op de overzijde, naar de dorpjes Oben- en Nieder-Ingelheim, waar eenmaal het op 100 marmeren zuilen rustende paleis van Karel den Groote, het trotsche **Ingelheim**, stond. Van dit prachtige bouwwerk, dat in de jaren 768-784 voltooid werd, en waarvoor Paus Hadrianus I de

mozaïeken en het marmer overzond, is thans nagenoeg geen spoor meer overgebleven. In 1270 werd het slot een prooi der vlammen, doch in 1354 bouwde Karel IV het weder op. Op Ingelheim werden groote rijks- en kerkvergaderingen gehouden, o. a. in 789, toen aldaar aan Tassilo van Beieren, nadat eerst het doodvonnis over hem was uitgesproken, gratie werd verleend, terwijl in 1105 de bisschoppen van Mainz, van Keulen en van Worms er vergaderden en den ongelukkigen Hendrik IV de teekenen zijner keizerlijke waardigheid van het lijf rukten.

Op Ingelheim speelt ook de bekende liefdesgeschiedenis van de schoone keizersdochter Emma en den geheimschrijver Eginhard. Reeds vader Cats verhaalt in zijn eigenaardigen trant, hoe de bekoorlijke Emma den geliefde, toen deze haar bezocht had, tot buiten de slotpoort droeg, opdat de versch gevallen sneeuw zijn voetsporen op de binnenplaats niet zou verraden.

Hier wijdde zich de groote Keizer bij voorkeur aan den wijnbouw. Hij bepaalde zich daarbij niet tot de tuinen, waarin de donkere druif van Ingelheim wast, maar de geheele Rheingau heeft, zooals wij reeds op het Niederwald zagen, ontzaglijk veel aan dien vorst te danken. Volgens het volksverhaal verlaat de Keizer dan ook nog ieder jaar het graf te Aken om zijne druiven te komen zegenen. Op de bergen kan men dan zijn reusachtige schim, met zwaard en purpermantel, en gouden kroon zien rondwaren.

Het eerst wordt thans onze aandacht getrokken door **Hattenheim**, niet om het plaatsje zelf, dat, evenals zoovele andere die wij met stilzwijgen voorbijgaan, slechts een onbeduidende schakel is in de keten van lachende dorpjes, welke zich onafgebroken langs den oever uitstrekt. Van oneindig meer belang is het klooster **Eberbach**, in het idyllisch groene dal, door begroeide heuvels omsloten, dat in zijne donkere kelders den heerlijken Steinberger-kabinet verbergt. Toen Bernhard van Clarvaux — zoo wil het althans de legende — in 1131 hier een geschikte plaats voor de oprichting van een ordens-

huis zocht, kwam een everzwijn uit de struiken te voorschijn en teekende den heilige door middel van zijn snuit een plattegrond van het te bouwen klooster met de grootste nauwkeurigheid voor.

Vele stormen zagen de monniken van Eberbach over hunne hoofden gaan, en het gebeurde zelfs in 1525, tijdens den boerenkrijg, dat de in opstand gekomen Rheingauers het beroemde, meer dan 400 aam inhoudende vat, waarin de geheele oogst van dat jaar opgeborgen lag, tot op den bodem ledigden. Ook het inwendige van het gebouw werd bij die gelegenheid grootendeels vernield. Nauwelijks was de ontzaglijke schade door de vlijtige bewoners weder eenigszins hersteld, of Albrecht van Brandenburg kwam met een niet geringer aantal dorstigen opdagen en bracht aan de eenmaal zoo rijke en bloeiende stichting van de abdij Fulda den genadeslag toe. In het begin dezer eeuw werden de abdijgoederen gebruikelijkerwijze geseculariseerd, waarna Eberbach eerst voor krankzinnigengesticht werd ingericht, terwijl het thans nog dienst doet als gevangenis. Alleen de kelders hebben hun oorspronkelijke bestemming behouden; de edelste merken, als Steinberger, Markobrunner, Gräfenberger, Hattenheimer en Rudesheimer liggen er opgeslagen. Boven deze kostelijke bewaarplaats welft zich het vroegere refectorium, thans keltershuis, met veertien zuilen, wier interessante kapiteelen aan den tijd herinneren, toen de vlijtige en met uitgelezen vakkennis toegeruste monniken hier nog het gezag voerden. Jaarlijks, in de lente, wordt op Eberbach vanwege het domein een wijnverkoop gehouden, die door alle groote wijnhandelaars wordt bezocht en waarbij door koopers en kijkers kolossaal druk geproefd wordt.

In de onmiddellijke nabijheid van het klooster ligt de beroemde **Steinberg**, die niet meer dan 25 hectaren in omtrek heeft en geheel door een hoogen muur omringd is. Wanneer men van den *Bos*, een dichtbegroeiden heuvel in de nabijheid, die kleine oppervlakte overziet, springt het onmiddellijk in het

oog, dat daarop in de verste verte niet al de wijn kan gewassen zijn, die onder den trotschen naam Steinberger in den handel gebracht wordt. Ook hier is het etiket maar al te vaak de vlag, die een tamelijk verdachte lading moet dekken.

Even bescheiden als de Steinberger, wast ook op den Strahlberg de wereldberoemde *Marcobrunner*, een vurige wijn, die in kracht en geur den Johannesberger op zijde streeft. Tevergeefs zoekt de reiziger echter een gelegenheid om op de plaats zelf een beker van het gouden vocht te ledigen; hij vindt tot zijne groote teleurstelling slechts een waterfontein van roode zandsteen, die den naam van Mark-bronnen voert. Waarschijnlijk diende zij vroeger tot mark (grens)-steen.

Ook thans nog zijn de verschillende wijnbergen door gekleurde palen afgeperkt; de witte paaltjes wijzen het staatseigendom aan.

Te **Erbach**, dat half verscholen ligt achter het lommerrijke eilandje Rheinau, leeft de naam van prinses Marianne der Nederlanden, de vroegere bewoonster van het slot *Reinhardshausen*, nog steeds in dankbare herinnering voort. Onbeschrijfelijk veel heeft het plaatsje dan ook aan deze milddadige vorstin te danken; wij noemen slechts de gothische kerk, wier spitse torens zich zoo scherp tegen het blauwe luchtgewelf afteekenen, met daarbij behoorende pastorie en schoolgebouw. Het slot, dat thans aan prins Albert van Pruisen toebehoort, bevat een zeer bezienswaardige collectie schilderijen en munten.

Terwijl de oever aan onze rechterzijde nog steeds niets belangrijks oplevert, ontrollen zich daarentegen aan onze linkerhand de heerlijkste panorama's, een voortdurende reeks van tuinen, villa's, kapellen en wingerthuisjes, slechts nu en dan afgebroken door lieflijke stadjes, die hun voet in den helderen Rijnstroom baden. Zoo verrijst thans voor ons **Eltville**, het *Alta villa* der Romeinen, eenmaal de hoofdplaats van den geheelen Rheingau. In 1349 deed Günther von Schwarzburg, door zijn tegenstander Karel IV nauw ingesloten, hier afstand van den Duitschen troon. Ook was Eltville in de 14de en 15de eeuw

een zeer gezocht toevluchtsoord voor de aartsbisschoppen van Mainz, wanneer de burgers in hun eigenlijke residentie wat al te lastig werden. De krijgshaftige bisschop Boudewijn stichtte daarom hier een sterken burcht, waarvan alleen nog de statige wachttoren met zijn gulden spitsen en het wapen van den stichter, alsmede een gedeelte muur bewaard zijn gebleven.

Ongeveer een half uur meer landwaarts in ligt, tusschen wijnbergen verscholen, het dorpje **Kiderich**, een oud bedevaartsoord met twee merkwaardige gothische kerken. Daarboven verheft zich de ruïne van den burcht *Scharfenstein*, indertijd een onneembare veste, waartegen zelfs bisschop Boudewijn en Albrecht de Brandenburger het hoofd stieten. Tegen het veldgeschut der Zweden bleken echter de trotsche muren niet bestand te zijn, terwijl de Franschen later natuurlijk het vernielingswerk voltooiden.

Nabij Kederich wast de beroemde *Rauenthaler*, die door de jury van de laatste Parijsche wereldtentoonstelling tot koning der Rijn-wijnen geproclameerd werd, hetgeen natuurlijk niet geschied is zonder protest van de zijde der machtige heeren, die hun rechten op de kroon reeds uit den tijd van Karel den Groote zouden kunnen dagteekenen. Wij noemen slechts den ridder von Stein, den prins-abt van Johannesberg, den jonker van Rüdesheim, die allen van hun nieuwbakken koning niets willen weten. Hoe dit echter ook zij, de druif van het Rauenthal levert een kostelijk sap en wij kunnen onzen lezers in gemoede aanraden het op de plaats zelf te gaan proeven en beoordeelen. Bovendien geniet men van het prachtig plateau een overheerlijk vergezicht over den geheelen Rheingau, van Johannesberg af tot Mainz toe.

Van Rauenthal voert een lommerrijke weg den wandelaar in drie kwartier naar de beroemde badplaats **Schlangenbad**. Het bronwater aldaar bevat, behalve een tamelijk geringe dosis natron, geenerlei vaste bestanddeelen en wordt voornamelijk tegen huidziekten, krampen, zenuwzwakten en dergelijke kwa-

len gebezigd; vooral vrouwen vinden er baat bij. Voor 25 jaren werd Schlangenbad dan ook bijna uitsluitend door dames bezocht; nog vroeger was het een badplaats van eenigszins verdachte zeden, die niettemin door zeer aanzienlijke heeren bezocht werd. Overigens is het plaatsje, dat niet meer dan ruim 50 huizen telt, allerbekoorlijkst in een boschrijk dal gelegen.

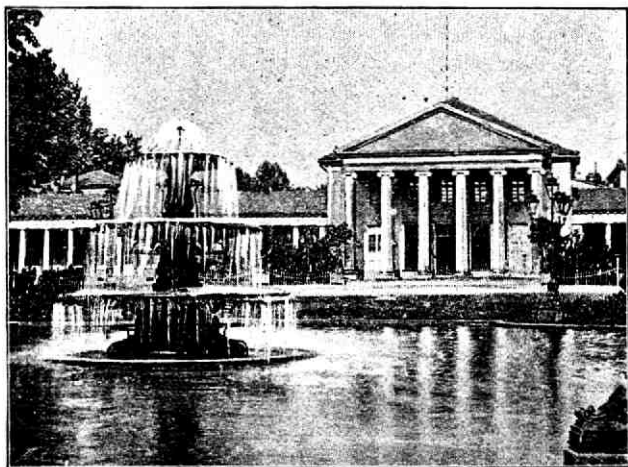
Nog noordelijker lokt ons **Schwalbach**, voor eeuwen een luxe-badplaats van den eersten rang. Wij mogen ons echter niet verder van onzen weg laten afvoeren en wenden ons daarom in oostelijke richting naar **Wiesbaden**, de vroegere hoofdplaats van het hertogdom Nassau, doch thans goed-Pruisisch en ontegenzeggelijk een der bekoorlijkste en meest bezochte badplaatsen van Deutschland.

De stad is allergunstigst aan een der zuidwestelijke hellingen van den Taunus, 90 voeten boven den Rijn-spiegel, gelegen. Zij telt tegenwoordig omstreeks 56,000 inwoners en wordt jaarlijks door ver over de 60,000 vreemdelingen bezocht, waarvan echter bijna de helft uit passanten bestaat.

Zijn beschutte ligging en altijd met de geurige dampen der heete bronnen bezwangerde atmosfeer doen Wiesbaden steeds meer en meer als winterverblijf voor de grooten en rijken dezer aarde in aanmerking komen. Alles, wat het oog hier aanschouwt, ademt dan ook rijkdom en vrede; wij zijn hier in het land van belofte voor allen, die den strijd om het bestaan slechts bij naam kennen en rustig van hunne rijkdommen willen genieten. Dat de hotels over het algemeen weelderig ingericht en bijgevolg peperduur zijn, is in deze omgeving niet vreemd; vandaar dan ook het vrij algemeene denkbeeld, dat men te Wiesbaden niet anders dan zeer kostbaar leven kan. Voor toeristen, die met de kaart van het land bekend zijn of de benijdenswaardige gave bezitten van zich overal spoedig te kunnen oriënteren, geldt deze regel echter volstrekt niet. Zij vinden, vooral in de buitenwijken, gemakkelijk een goed en goedkoop onderkomen bij particulieren en ook aan restaurants

waar men tegen billijken prijs den inwendigen mensch behoorlijk kan versterken, ontbreekt het niet.

In de laatste 40 à 50 jaren heeft de stad zich met geheele regelmatig gebouwde stratenrijen kolossaal uitgebreid, terwijl door de opheffing der eenmaal zoo druk bezochte speelbank niet alleen het gehalte harer bezoekers en bezoeksters, maar ook het aantal er van ontzaglijk is toegenomen. Dit neemt echter niet weg, dat Wiesbaden aan die zeer onzuivere bron zijn eerste opkomst voor een goed deel te danken heeft.

Kurzaal.

De heete bronnen van *Mattiacum*, zooals de stad eens heette, waren reeds aan de Romeinen bekend, zooals uit een plaats bij Plinius (*Historia Naturalis*) duidelijk blijkt. Deze geleerde schrijver beweert, dat het water zoo heet is, dat het drie dagen, na uit de bron geschept te zijn, blijft doorkoken. Het aantal bronnen, behalve nog de *Kochbrunnen*, die bijna uitsluitend tot drinken gebezigd wordt, bedraagt niet minder

dan 28, zoodat de meeste badhuizen zich de weelde van een eigen bron kunnen veroorloven. De baden worden vooral gebruikt door lijdenden aan rhumatiek, jicht, neuralgie, enz. enz., terwijl de drinkkuur heilzaam werkt bij chronische maag- en darm-catarrhen, verstoppingen, zwaarlijvigheid en dergelijke kwalen, waaraan, zooals men weet, vooral zij laboureeren, die van het vette der aarde wat al te veel genoten hebben.

Het middelpunt van de schitterende wereld, die hier „leeft”, vormt de **Kurzaal**, een prachtig gebouw in oud-Griekschen stijl, volgens de plannen van Zais in 1810 voltooid. De hoofdzaal is 40 M. lang, 19 M. breed en 15 M. hoog, terwijl de muziek-galerijen, aan de beide einden der zaal, gedragen worden door prachtige korinthische zuilen van roodgrijs Nassausch marmer. Aan den noordelijken kant van het gebouw vindt men restaurants en café's, terwijl de zuidelijke vleugel ingenomen wordt door de dans- en gezelschapszalen en de leeskamer. Achter de Kurzaal strekt zich een prachtig wandelpark uit, vol van de heerlijkste bloemen en met een rijke verscheidenheid van groen. Een sierlijke fontein, midden in den grooten vijver, zendt hare waterstralen 30 M. omhoog. In het vroege morgenuur kan men de kurgasten reeds in groote scharen door de lange ijzeren drinkhal, die den vorm van een veranda heeft, naar den zooeven reeds genoemden Kochbrunnen zien paradeeren, om aldaar, onder de opwekkende tonen der muziek, den beker, gevuld met het onvermengde heulsap, te ledigen. Muziek schijnt er overigens een groote aantrekkingskracht op het publiek uit te oefenen, want avond aan avond vereenigt zich een bonte menigte onder de dichte kastanjeboomen achter de Kurzaal, wanneer zich op die schoone plek de verdienstelijke harmonie-kapel laat hooren. Levendig en opwekkend is vooral het tooneel op Zon- een feestdagen, wanneer de naburige steden een ontzaglijk contingent bezoekers leveren. Het groote vierkante voorplein aan de stadszijde, dat met twee fonteynen prijkt, heeft, aan beide kanten, lange, ruime gaanderijen in dorischen

bouwstijl, waarin de bazaar van Wiesbaden gevestigd is.

Niet ver van de Kurzaal, meer stadwaarts, staat de schouwburg, waarvan het voorplein met een buste van Schiller, te midden van een rozenpark, versierd is.

Het grootste gebouw van de stad is de gothische kerk der evangelische gemeente, met vijf hoge torens. Ook de roomsch-katholieke kerk, waarvoor zich op een met bloemen versierd plein de Waterloo-zuil verheft, is een merkwaardig bouwwerk in rondbogenstijl. Beide kerken dagteekenen pas uit omstreeks de helft van deze eeuw. Verder verdienen nog genoemd te worden: het koninklijk paleis op de markt, het moorsche slot van prins Nicolaus, op de hoogte bij de Kurzaal, het in florentijnschen stijl opgetrokken regeeringsgebouw en eindelijk de israëlietische synagoge op den Michielsberg.

Ook het museum in de Wilhelmsstrasse verdient ongetwijfeld bezocht te worden. Men vindt daar een rijke verzameling oudheden, een schilderijen-zaal, waaraan een permanente tentoonstelling is verbonden, en *last not least* een zeer belangrijke en uitgebreide bibliotheek, waartoe ook kostbare manuscripten behooren.

Onbeschrijfelijk schoon zijn de omstreken van Wiesbaden, met hare tallooze villa's en landhuizen en haar overvloed van de fraaiste en zeldzaamste bloemgewassen en planten. Verukkelijk is dan ook een wandeling door de betooverende lanen van het Kur-park naar de ruïne van het in 1689 verwoeste kasteel **Sonnenberg**, vroeger het eigendom der graven van Nassau.

Aan de noordzijde van de stad verheft zich de met woud gekroonde **Neroberg**, waarlangs zich een aan weerszijden met half onder het lommer verscholen villa's bezaaide weg naar boven slingert. Een tooverachtig effect maakt, halverwege den top, de in 1855 voltooide **Grieksche kapel**, door hertog Adolf van Nassau ter nagedachtenis aan zijne in 1845 overledene gemalin, de Russische prinses Elisabeth Michailowna, ge-

sticht. Het is een grootsch gebouw, geheel in byzantijschen stijl opgetrokken, dat door zijn vijf zwaar vergulde koepels in het zonlicht met oogverblindende pracht schittert, en bij somber weder zelf als een zon het geheele dal bestraalt. Aangrijpend schoon is ook het graf-monument, dat in het koor der

Grieksche kapel.

kapel prijkt, en bovenal indrukwekkend de edele gestalte der gravin zelve, uit vlekkeloos wit marmer gehouwen. Het geheel is een navolging van het gedenkteken voor de Pruisische koningin Louise te Charlottenburg.

Door de heerlijke lanen van een reusachtig beukenwoud bereikt men het plateau van den berg, waar een tempelvormige belvédère een prachtig uitzicht aanbiedt op den Rijnstroom, met Biebrich, Mainz, enz. en over een reeks van bergen en dalen, die aan den verren gezichteinder ineensmelten. Nog onbegrensd is het panorama, dat men van de **Platte**, een hertogelijk jachtslot, geniet, waaraan dan ook een druk bezoek, vooral uit Wiesbaden, ten deel valt.

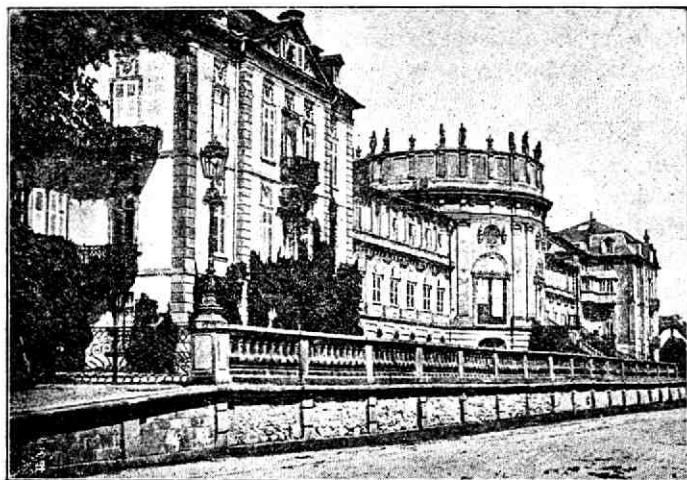
Bij Eltville verlieten wij den Rijnstroom voor ons uitstapje naar Wiesbaden. Het eerste plaatsje dat wij thans weder, hoogerop, aan denzelfden oever ontmoeten is **Nieder-Walluff**, aan de Waldava. Hier was in de middeleeuwen de eigenlijke grens van den Rheingau, het zoogemaande *Gebuck*, een verschansing van levende boomstammen, ter breedte van 50 passen, die mettertijd tot een ondoordringbaar woud ineengroeiden. Deze natuurlijke verdedigingslinie, die zich tot Lorch uitstrekte, werd nog versterkt door wachttorens en grachten. Op deze wijze wisten de Rijngauers hunne heerlijke bezittingen tegen roofvogels van allerlei „pluimage” te beschermen. Het stadje zelf heeft nog een echt middeleeuwsch en tegelijk zeer vriendelijk aanzien. In den lommerrijken tuin van burgemeester Hofmann is het zeer goed zitten onder het genot van een glas heerlijken, onvermengden Walruffer en met het gezicht op den onvergelijkelijk schoonen Rijnstroom, die op dit punt zeer druk bevaren wordt.

Altijd hoogerop, langs **Schierstein**, dat half in een woud van vruchtboomen verscholen ligt, en zich in het bezit van een groote winterhaven verheugen mag, langs tal van bekoorlijke villa's en rookende fabrieken, naderen wij thans **Biebrich**, welks uit roode zand- en baksteen opgetrokken kadettenschool reeds op verren afstand de aandacht trekt.

Tot 1866 was Biebrich de residentie van hertog Adolf van Nassau, die echter de ongelukkige ingeving had om in den oorlog tusschen Pruisen en Oostenrijk voor laatstgenoemd rijk

partij te kiezen en het noodige „aplomb” miste, om, toen hij daartoe nog na den slag bij Königgrätz in de gelegenheid werd gesteld, van partij te veranderen.

Het residentie-slot is, vooral door zijn ligging, een der schoon-

Biebrich.

ste kasteelen op aarde. Moeilijk kan men zich een liefelijker, vroolijker beeld denken dan het door het oog nauwelijks te omvatten panorama, dat men uit de vensters van het slot over den prachtigen Rheingau, tot voorbij Bingen en den Muizentoren, geniet. Achter het schoone gebouw, dat in het begin der vorige eeuw uit roode zandsteen werd opgetrokken, strekt zich het heerlijke park uit, waaraan de hertog de grootste zorg en schatten van geld besteedde. Toen echter zijn landje, het bekoorlijkste van geheel Duitschland, na den ongeluk-kigen „coup” van 1863 aan Pruisen verviel, werd de vorst danig „gemassregelt”. Zoo dwong men hem om door het park, zijn privaat eigendom, een publieken weg te onderhouden. Deze en

dergelijke plagerijen meer deden bij hertog Adolf, die intuschen zijn voorvaderlijk kasteel reeds metterwoon verlaten had, de belangstelling voor dit aardsche paradijs zoodanig verflauwen, dat hij zelfs in 1868 zijn geheele oranjerie, met hare zeldzaam schoone collectie planten, aan de stad Frankfort verkocht.

Nog is het park een waar lustoord en een bezoek overwaard, doch het draagt, evenals het kasteel zelf, het droevige cachet van verlatenheid en verdwenen luister. Ook het plaatsje zelf is, na het vertrek der eenmaal zoo schitterende hofhouding, er niet op vooruitgegaan, al heeft de Staat, door het oprichten van een kadettenschool in de voormalige kazerne, de welvaart trachten te verhoogen. Thans zijn het drukke verkeer en de bloei van weleer geweken naar de overzijde, naar het „gouden” Mainz, dat ons uit de verte reeds zoo uitlokkend tegenlacht.

HOOFDSTUK IX.

Mainz. — Castel.

Het „gouden” **Mainz** (*Aureum Moguntiacum*) is niet alleen een der schoonste steden van het Rijn-paradijs, maar wegens zijn rijk historisch verleden ongetwijfeld ook een der merkwaardigste plaatsen van geheel Deutschland. Hare ligging is vrij en liefelijk, juist tegenover de plek, waar de Main hare gele golfjes in den donkergroenen Rijnstroom stuw, waardoor een kleurenmengeling ontstaat, die het oog alleraangenaamst aandoet. Verrukkelijk schoon, vooral bij helder weer, is het gezicht op de toppen van den Taunus, waar deze aan den deinzenden horizon met het blauwe luchtruim ineensmelten. Met wolgevallen rust het oog op de gouden koepels van de Grieksche kapel te Wiesbaden en, hooger nog, op het verblindend witte jachtslot „de Platte”, waarvan de wel wat sterke schittering door den afstand aanmerkelijk getemperd wordt.

Al neemt men ook de vrijheid weinig waarde te hechten aan de overlevering, volgens welke een zwervende Trojaan, Moguntus genaamd, na den val van het heilige Ilium, de stichter van het naar hem genoemde Moguntiacum zou zijn, zoo valt toch niet te ontkennen, dat de stad op een eerbiedwaardigen ouderdom mag bogen. Reeds bij Tacitus toch vinden wij van Moguntiacum, alias Mainz, als een Romeinsche legerplaats, ten tijde van Claudius Civilis (69 n. C.), gewag gemaakt, hetgeen trouwens, met het oog op zijn ligging aan de samen-

vloeiing van twee machtige stroomen, niet alleen uit een strategisch oogpunt, maar ook als middelpunt van verkeer naar alle hemelstreken, zeer begrijpelijk is. Mainz past dan ook volkomen in het net van heirbanen en vestingen, dat keizer Augustus, van Italië uit, ter bedwinging der vrijheidlievende Germanen, onder toezicht van zijn stiefzonen Drusus en Germanicus, liet aanleggen.

Aan Drusus, den eigenlijken grondlegger van Mainz, die, op een zijner expedities in het hartje van Germanië, ten gevolge van een val van het paard overleed, herinneren op de citadel nog de overblijfselen van een gedenkteeken, door de Romeinsche legioenen ter eere van den jeugdigen held opgericht. Het is thans niet meer dan een 15 meter hooge steenklomp, waaraan men in de middeleeuwen, waarschijnlijk wegens de gedaante, den naam van **Eichelstein** gegeven heeft. In 1698 werd van binnen een wenteltrap van 75 treden uitgebroken, waarlangs men het bovenvlak bereikt, dat door een hekwerk omgeven is, en van waar men een prachtig uitzicht over den geheelen omtrek heeft. Op een kwartier afstands van Mainz worden bovendien nog 60 pijlers gevonden van een indertijd door de Romeinen aangelegde waterleiding.

Evenals te Keulen en te Trier, werd ook te Mainz in de vierde eeuw het christendom ingevoerd. De eerste aartsbisschop was Bonifacius, de apostel der Duitschers, die in 751 door Paus Zacharias in deze hooge waardigheid bevestigd werd, en drie jaren later te Dokkum door de Friesche heidenen werd vermoord; de beroemdste Willigis, die den dom en de Stephanuskerk stichtte. Willigis was, volgens de overlevering, een wagenmakerszoon en ging, toen men hem om zijn nederige afkomst bespotte, een wiel in zijn wapen voeren, waaraan hij, om zich steeds zijn oorsprong te herinneren en daardoor vrij te blijven van hoogmoed, het schoone devies toevoegde:

„Willigis, Willigis, denk woher du kommen sis!”

Of men hier al dan niet met een sprookje te doen heeft, is natuurlijk niet met zekerheid uit te maken, doch er bestaat ongelukkig maar al te veel grond voor de meening, dat het treffend verhaal enkel verzonnen is met het doel om een gangbare verklaring te leveren voor het geheimzinnige dubbelrad in het stedelijk wapen.

Reeds dadelijk oefende het aartsbisdom Mainz een groot overwicht in de geheele geestelijke wereld uit. Paus Zacharias toch had bepaald, dat alle volksstammen van Germanië, die tot het christendom bekeerd mochten worden, aan het geestelijk gezag van Mainz onderworpen zouden zijn. Zoo werd de stad Mainz tegelijk de geestelijke moeder van de Germaansche natie, terwijl zich van uit haar, tegelijk met het christendom, beschaving en zedelijkheid over geheel Duitschland verspreidden. De aartsbisschop van Mainz was dan ook een hooggeplaatste, invloedrijke persoonlijkheid, de primaat der Deutsche kerk en de kanselier van het heilige Roomsche rijk aan deze zijde der Alpen. Aan deze beide weidsche titels werd later nog die van keurvorst toegevoegd.

Tal van beroemde kerkvergaderingen zijn te Mainz gehouden. Wij noemen slechts die van 1075, tot invoering van het coelibaat, en 10 jaren later, toen paus Gregorius VII wegens den door hem over keizer Hendrik IV uitgesproken banvloek werd afgezet. Ook zag Mainz vele gewichtige Rijksdagen binnen zijne muren.

Toen in het jaar 1163 bij een tumult in de straten van Mainz de aartsbisschop Arnold doodgeslagen was, beval keizer Barbarossa dat de muren der stad zouden neergehaald worden en verklaarde hij, in ééne moeite, de gezamenlijke inwoners voor eerloos en vervallen van al hunne privileges. Het gruwzame bevel kwam echter slechts tot een begin van uitvoering, want de keizer zag spoedig in wat al te haastig en streng gehandeld te hebben, door de geheele burgerij zoo zwaar te doen boeten voor de schuld van enkelen.

Om zijne hardheid weder goed te maken, schreef de gestrengte vorst tegen Pinksteren van het jaar 1184 een schitterenden Rijksdag te Mainz uit, bij welke gelegenheid zijn beide zonen den ridderslag zouden ontvangen. Ontzaglijke voorbereidselen moesten voor dat feest, waaraan meer dan 70,000 ridders en geestelijke heeren uit alle deelen van het Duitsche rijk deelnamen, gemaakt worden. In de heerlijke vlakte, tegenover Mainz, verrees een formeele tentenstad, te midden waarvan zich een houten keizerspaleis en een statig kerkgebouw verhieven. Een geheele vloot van vaartuigen ontscheepte, reeds dagen te voren, onuitputtelijke voorraden wijn, gevogelte, brood, vee, enz. enz., terwijl twee kolossale van latwerk opgetimmerde schuren met hoenders tot barstens toe volgepropt waren.

Op den eersten Pinksterdag (20 Mei) bewoog zich een lusterrijke processie, met den Keizer, de Keizerin en hun beide mannelijke zonen aan het hoofd, naar de geïmproviseerde, doch niettemin prachtig opgetooide kerk. Verder volgden schitterende gastmalen, waaraan de tafeldienst bij de keizerlijke familie door hertogen en rijksvorsten werd waargenomen. Liefelijk snarenspeel en vroolijk gezang weerklonken onder den lachenden lentehemel en met verrukking luisterde men naar de heldensagen van Karel den Groote en zijne paladijnen, van ridder Roland's dood te Ronceval, van koning Arthur en zijne Tafelronde, of naar de oude volksverlevingen van Siegfried, den drakendooder, en Dietrich van Bern. Aanminnige jonkvrouwen beloonden de zangers met gouden of zilveren ketenen, en niet onverdiend, want de dichtkunst bloeide toen in grooten luister.

Den volgenden dag bereikte het feest echter eerst zijn glanspunt, toen ter eere van de beide Keizerszonen ridderspelen plaats hadden, waarbij 20,000 van de edelste ridders zich op hunne fiere rossen in het strijdperk vertoonden. Zangers, pelgrims, goochelaars en bedelaars werden

ten slotte als ware het met goud overstelpt, en duizenden verkondigden heinde en verre den roem en de heerlijkheid des Keizers en van zijn hofstaat. Allen stemden daarin overeen, dat sedert menschenheugenis een zoo heerlijk feest niet gevierd was geworden en de herinnering er aan is vele eeuwen lang blijven voortleven in het volksgezag. Het was een grootsche, nationale feestviering, zooals Duitschland er nooit weer een gekend heeft, en waarvan zelfs het onthullingsfeest op den Niederwald slechts een zwakke schaduw is.

De schitterendste periode der geschiedenis van Mainz vangt echter eerst in de 13de eeuw aan, toen de handelsbloei aldaar zijn toppunt had bereikt. Om deze teedere plant te beschermen tegen de overmoedige ridders, die, zooals wij reeds al te veel in de gelegenheid waren op onzen Rijn-tocht waar te nemen, van uit hunne sterke roofnesten de voorbijtrekkende kooplieden plunderden, stichtte een Mainzer patriciër, Arnold von Walpoden, het machtige „Rijnsche Stedenbond,” waarbij zich, behalve eenige heeren, meer dan honderd steden, zooals Keulen, Straatsburg, Bazil, Worms, Oppenheim, Bingen, enz. aansloten. Daardoor werd Mainz het middelpunt en de hoofdplaats van den geheelen Rijnhandel. Het was ook in die dagen dat men, met het oog op de steeds toenemende rijkdommen der stad, begon te spreken van het „gouden” Mainz.

Mainz werd nu het geliefkoosde verblijf van den rijken adel, het middelpunt van alle feestelijkheden en kampstrijden van velerlei aard, terwijl kunsten en wetenschappen aldaar in hooge eer stonden. De gothische bouwkunst had in dien tijd haar hoogsten graad van volmaaktheid bereikt, waarvan tal, nu helaas verdwenen, bouwwerken, getuigden. Bovendien bloeide in de stad een school voor minnezangers. Aan het hoofd dezer inrichting stond Heinrich zur Meise, gen. „Frauenlob,” de liefelijke zanger van het vrouwelijk geslacht in het algemeen en van de Heilige Maagd meer in het bijzonder. Wegens zijne verheerlijking der schoone sekse viel zijn lijk de niet alledaagsche

eer te beurt van door vrouwen en jonge maagden in plechtigen optocht grafwaarts gedragen te worden. „Zij hebben hem,” zoo luidt het oude verhaal, „daarna zooveel wijn in en op zijn graf nagegoten, dat het rondom het graf gedreven heeft, gelijk zij hem dan ook dikwijls bij zijn leven wijn vereerden.” *)

Op de roemrijke dagen, die wij zooeven geschetst hebben, volgde een tijd van langzaam maar zeker verval, waaraan vooral de bloedige veeten tusschen burgerij en geestelijkheid en tusschen patriciërs en plebejers niet vreemd waren. In 1642 verloor de stad het grootste gedeelte van hare uitgestrekte rechten en vrijheden, ten gevolge van de verraderlijke inneming door den aartsbisschop Adolf van Nassau, bij welke gelegenheid 500 burgers het leven verloren en een aantal der aanzienlijksten verjaagd werden. De stad zelf werd voor het grootste gedeelte in de asch gelegd.

Bijna zonder slag of stoot werd het eens zoo trotsche Mainz in 1792 door de Fransche republikeinen, onder Custine, genomen, doch den 25sten Juli van het volgend jaar door den Pruisischen generaal Kalkreuth heroverd. Bij dit laatste beleg werden de schoonste gebouwen en kerken grootendeels platgeschoten. Nadat zij hierop weder korten tijd in de macht van den verdreven keurvorst was geweest, werd de stad in 1797, bij den vrede van Campo-Formio, aan Frankrijk toegewezen. Ten gevolge van den rampspoedigen terugtocht van Napoleon uit Rusland, werd Mainz door de jammerlijke overblijfselen der „grande armée” in een reusachtig hospitaal veranderd en ten slotte door de gealliëerden ingesloten (1814). De vrede van Parijs bracht de stad aan Duitschland terug, waarop zij den 3den November 1815 tot een Deutsche bondsvesting verklaard, en in die hoedanigheid bij het groothertogdom Hessen ingelijfd werd. In 1866 werd zij Pruisisch totdat

*) Zie verder over Frauenlob's graf en het in 1843 voor den dichter opgerichte monument blz. 125.

de wedergeboorte van het Duitsche Rijk in 1871 haar tot een Duitsche rijksvesting maakte.

Niettegenstaande al deze lotswisselingen is Mainz thans een bloeiende handelsplaats met nagenoeg 70,000 inwoners en tevens een sterke vesting. Wel heeft het in laatstgenoemde hoedanigheid, door het voornitschuiven der verdedigingslinie naar de zijde van Frankrijk, evenals Coblentz, veel van zijn belang verloren, maar het blijft niettemin door zijne ligging nog een gewichtig strategisch punt, waarom het dan ook een garnizoen van ongeveer 8,000 man herbergt. Met de kleine bijstad **Castel**, aan de overzijde van den Rijn, is het sedert 1885 door een vaste brug verbonden.

Voor de verfraaiing der oorspronkelijk nauw en onregelmatig gebouwde stad is in de laatste jaren heel wat gedaan. Bovendien heeft men door het uitleggen der vestingwerken ruimte gewonnen voor het bouwen van een nieuwe stad, die de oude nagenoeg driemaal in grootte overtreft, en tevens voor het aanleggen van grootsche havenwerken.

Wanneer wij, na deze algemeene beschouwing, de merkwaardigheden van Mainz de revue laten passeeren, dan worden wij allereerst getroffen door talrijke prachtige kerken, wat trouwens, het historisch verleden der stad in aanmerking genomen, niet te verwonderen is.

Het schoonste en oudste gebouw van dien aard is ongetwijfeld de *Dom*, een der merkwaardigste monumenten voor de geschiedenis der bouwkunst, dat zich op de Markt, juist in het middelpunt van het oude Mainz, zoo majestueus verheft. Reeds in het jaar 745 wordt op diezelfde plek van een godshuis gewag gemaakt, doch de eerste opbouw der tegenwoordige kerk dateert uit den tijd van den grooten aartsbisschop Willigis (975—1011). Reeds dadelijk bij de inwijding (1009) geraakte het gebouw in brand. Na hersteld te zijn werd het weinige jaren later en in de beide volgende eeuwen ettelijke malen een prooi der vlammen, enkel met het gevolg dat het telkens, schooner

en volkomener, als een phoenix uit zijn asch verrees, terwijl er later nog zijvleugels in gothischen bouwstijl aan werden toegevoegd. In 1767 werd de statige dom door het hemelvuur en in 1793 door de Pruisische bommen en granaten duchtig toegetakeld. Gedurende de Fransche overheersching deed het gebouw dienst als fourage-magazijn enz., waardoor het inwendige met zijne merkwaardige en kostbare sieraden natuurlijk ontzaglijk te lijden had.

Nadat dan ook in 1814 de Dom aan zijne oorspronkelijke bestemming was teruggegeven, viel er, zoowel van buiten als van binnen, heel wat aan op te knappen. Jarenlang is daarover gewerkt, doch de omvangrijkste restauratie had plaats van 1868—1878, onder leiding van onzen beroemden landgenoot, den *Dombaumeister* Cuypers, zooals hij in Duitschland genoemd wordt, wiens buitengewone verdiensten op het gebied van kerkbouw dus ook blijkbaar ver buiten onze grenzen erkenning vinden. Men mag er dan ook den grooten meester op een zoo eigenaardig gebied, of zijn volgelingen, inderdaad geen verwijt van maken, wanneer de door hen gestichte wereldsche gebouwen een ernstig, zelfs eenigszins somber karakter dragen, somtijds weinig strookende met de bestemming, waarvoor zij zijn opgericht. *Naturam expellas furca!*

Bovenal merkwaardig zijn echter de grafteekens, wier aantal grooter is dan in eenigen anderen dom. Behalve de monumenten toch, gewijd aan de nagedachtenis van 22 aartsbisschoppen en keurvorsten, waarbij men ware meesterstukken van beeldhouwkunst en smidswerk aantreft, bevat de entree tot de kruisgang een steenen plaat met inscriptie ter herinnering aan Fastrada, de derde gemalin van Karel den Groote, die eertijds in de anno 1552 verwoeste St.-Albanuskerk te Weisenau begraven lag. Naar men wil, zou dezelfde steen eens het graf der bekoorlijke vorstin gedekt hebben.

In de kruisgang zelf wordt het oog onmiddellijk aangetrokken door het prachtige marmeren monument van Schwantha-

ler, een vrouwenfiguur voorstellende, die een krans op de lijk-kist van den onvergetelijken Frauenlob, den vromen zanger der Heilige Maagd, het ideaal van alle vrouwelijke deugden, neerlegt. Het kostbare gesteente werd in 1843 door Mainzer vrouwen en jonkvrouwen ter eere van den voor reeds meer dan vijf eeuwen overleden meistreel (zie blz. 122) opgericht. Wie dus nog mocht beweren, dat de dochteren Eva's ondankbaar zijn tegenover hare vurigste bewonderaars, kan te Mainz op werkelijk afdoende wijze van zijne dwaling genezen worden. Bovendien treft men in dezelfde kruisgang nog een uit roode zandsteen vervaardigde grafzerk van Frauenlob aan, een getrouwe reproductie van de oorspronkelijke, die in 1313 op diezelfde plek opgericht werd, doch door werklieden bij het verrichten van een reparatie werd gebroken.

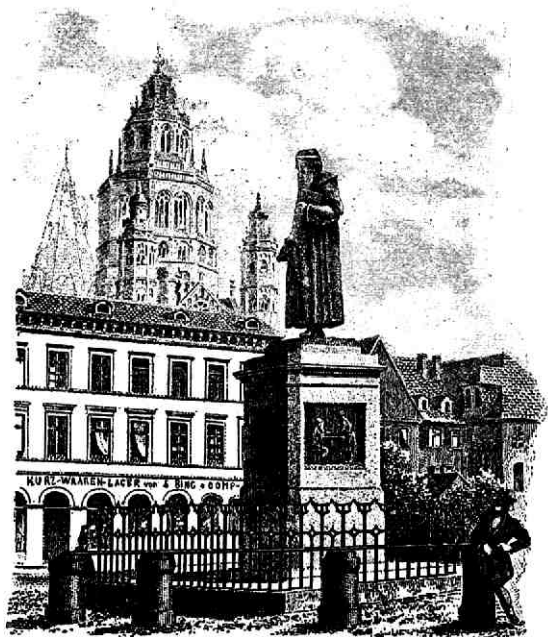
Het zou ons ver buiten ons bestek voeren, wanneer wij al de merkwaardigheden, die de Mainzer Dom in zijn schoot bergt, wilden beschrijven. Wij kunnen echter niet nalaten ten slotte de aandacht te vestigen op een half achter een pilaar verscholen grafsteen, voorstellende een nar met een zotskap op den rug, waaronder de curieuze inscriptie: „In den jare 1467 op Vrijdag na Zondag Oculi, is Henne Neffe, genaamd Witzehenne, gestorven. God zij hem genadig. Amen!” Op deze plaats, te midden van zoovele ernstige en plechtige herinneringen aan het vergankelijke van alle aardsche grootheid, maakt dit proefje van den bekenden Mainzer humor een allerzonderlingsten indruk.

Van de overige kerken bezoeken wij alleen de **St.-Stephanus-kerk**, door den aartsbisschop Willigis op het hoogste punt der stad gebouwd. Op den daaraan verbonden, 210 voet hoo-gen, toren geniet men dan ook een overheerlijk uitzicht. Het inwendige der kerk is na de kruitramp, die de stad in 1857 teisterde, (*) op uiterst smaakvolle wijze hersteld. Tegen de

(*) Den 18 November 1857, des namiddags te 3 uren, sprong te Mainz een der

kerk aangebouwd, ligt het klooster „de goede Herder,” dat in 1853 door gravin Ida Hahn-Hahn is gesticht.

Hoeveel genot ons ook het doorsnuffelen van zoovele kunstschatten en merkwaardige overblijfselen van het grijs verleden verschaft moge hebben, is toch de heerlijke vrije lucht, die wij,

Standbeeld van Gutenberg

na het verlaten der kerkgewelven, met volle teugen inademen, lang niet onwelkom. Ons eerste bezoek geldt daarom thans

kruitmagazijnen, dat 208 centenaars kruit, een millioen slaghoedjes, 600 vuurkogels en 700 granaten bevatte. Deze ramp, die waarschijnlijk het gevolg van boos opzet is geweest, vernielde een gedeelte der stad en kostte een aantal menschen het leven; zij had nog veel ontzettender kunnen zijn, doch de vuurkogels en granaten ontploften bijna niet, en twee andere kruitmagazijnen vatten gelukkig geen vuur.

den trots en den oogappel der Mainzer burgerij, het *standbeeld van Gutenberg*, den man, die volgens onze oostelijke naburen de boekdrukkunst in 1450 heeft uitgevonden, doch dien wij zoo gaarne, ter wille van onzen Haarlemschen Coster met den titel van „verbeteraar” dier kunst afschepen. Wij gevoelen echter op deze plek allerm minst lust om ons over deze netelige prioriteits-quaestie warm te maken en bewonderen gaarne het

Schiller-plein.

heerlijke bronzen beeld, dat in 1835 te Parijs naar een model van den beroemden beeldhouwer Thorwaldsen gegoten en den 14 Augustus 1837 plechtig onthuld werd.

Ook de onsterfelijke Schiller heeft te Mainz zijn standbeeld, dat zich op de voormalige Beestenmarkt, thans *Schiller-plein*, verheft. Het is eveneens uit brons vervaardigd, en doet zijn ontwerper, den Darmstadter beeldhouwer Scholl, alle eer aan.

Als een zeer merkwaardig monument in de open lucht, zoo-

wel uit een oogpunt van historie als van kunst, noemen wij ten slotte de rijk gebeeldhouwde *Marktbron*, die aan het levendige marktplein met zijn statigen dom en antieke gebouwen zulk een eigenaardig cachet geeft. Zij werd, blijkens de latijnsche inscriptie, in 1526 door den aartsbisschop Albertus in hare tegenwoordige gedaante opgericht, uit blijdschap over de zegepralen door keizer Karel V in verschillende oorlogen behaald.

Schittert Mainz, zooals wij reeds gezien hebben, door zijne prachtige kerken boven de meeste steden van de in dat opzicht toch reeds zoo rijk gezegende Rijnstreek uit, ook enkele zijner wereldsche openbare gebouwen mogen niet onvermeld blijven. In de eerste plaats geldt dit van het prachtige *Keurvorstelijk slot*, dat zich zoo statig langs den Rijnsoever uitstrekt.

Zooals de naam reeds aanduidt, was het slot voorheen de residentie der keurvorsten. In 1807 werd het echter door keizer Napoleon aan de gemeente geschonken en sedert 1848 bevat het tal van rijke verzamelingen op allerlei gebied. Zoo vindt men daar de stedelijke bibliotheek, de schilderijen-galerij, een museum van echte en een van nagebootste romeinsche en germaansche oudheden, een dito voor natuurlijke historie, een astronomisch uurwerk, in de middeleeuwen door een augustinijner monnik vervaardigd, dat o. a. den loop van alle toen bekende planeten aanwijst, enz. enz.

De *bibliotheek* bevat omstreeks 150,000 nummers, waaronder 1200 handschriften en 4500 incunabelen, van welke laatste bijzonder de aandacht verdienen: de 2de uitgave van het „*Psalterium*” van Fust en Schöffer (1459), het „*Katholikon*” van Gutenberg (1460) en de bijbel van Fust en Schöffer (1462).

Tegenover de bibliotheek vindt men het grootste sieraad van het slot, namelijk de zoogenaamde *Academie-zaal*, in 1775 door den laatsten keurvorst, Karl von Erthal, op even prachtige als kostbare wijze ingericht. Tweeëndertig zuilen van schitterend marmer torsen de galerijen; ook de zolderschilderingen zijn bijzonder fraai. In deze zaal werd in 1792 de Jaco-

bijnen-club gehouden en in 1803 over den beruchten rooverhoofdman Schinderhannes (*) het doodvonnis uitgesproken. Tegenwoordig dient de zaal voor vergaderingen, concerten, enz.

De *schilderijen-galerij* is een der rijkste van geheel Duitschland en bevat de werken van beroemde kunstenaars van alle tijden en richtingen. Ook de oude Nederlandsche schilderschool is er op waardige wijze vertegenwoordigd.

De oorspronkelijke *Romeinsche en Germaansche oudheden*, die in het slot gevonden worden, zijn grootendeels uit Mainz zelf of uit de naaste omstreken afkomstig. Inderdaad verrassend is de aanblik der groote menigte voorwerpen van Romeinsche afkomst, die hier is samengebracht. Ook de collectie nabootsing van oudheden uit de eeuwen vóór Christus is bepaald eenig in haar soort.

Boven de schilderijen-galerij is de *natuurkundige verzameling* van het Rhijsche genootschap voor natuurlijke historie geherbergd. Zij bevat een rijke verzameling vogels, waaronder zeer fraaie en tal van uitheemsche exemplaren. Bijzonder interessant is ook de biologische kast, waarin op vernuftige wijze alle voor het gewas schadelijke insecten zijn geclassificeerd.

Schuin tegenover het slot ligt het „*Duitsche Huis*, dat in de vorige eeuw voor de Deutsche Orde gebouwd werd en thans dienst doet als paleis van den groothertog. Napoleon I nam hier altijd zijn intrek, wanneer hij Mainz bezocht, en verscheidene van zijne meubelen zijn nog in het gebouw aanwezig. Aan de oorspronkelijke bestemming herinneren nog prachtige fresco's in de hoofdzal.

Zooals wij reeds kortelijk aanstipten, is Mainz sedert 1885 door een *vaste brug* met het aan de overzijde gelegen Castel verbonden. Deze brug is niet alleen uit een technisch maar ook uit aesthetisch oogpunt een echt meesterstuk. Bijzonder indrukwekkend zijn de aan beide uiteinden geplaatste torens

(*) Zie blz. 97.

en niet minder smaakvol de daarop aangebrachte emblemata van oorlogskunst en nijverheid. Treffend schoon is hier bovendien, te midden van het bonte gewemel op de brug, het gezicht over de levendige rivier, het statige Mainz en den heerlijken Rheingau, zoodat het werkelijk niet te verwonderen is, dat de Rijnbrug, vooral op schoone zomeravonden, een der meest geliefde wandelplaatsen van de Mainzer high-life is.

Als wandelplaats spant echter ongetwijfeld de *Neue Anlage* in de onmiddellijke nabijheid der stad de kroon. Jammer slechts, dat de ingang tot dit heerlijke park, met zijn rijkdom van bloemen, door den aanleg van spoorlijnen zeer geleden heeft. Aan het einde er van is een terras met rondeel, van waar men een onvergelykelijk schoon uitzicht geniet. De concerten, die hier des zomers gegeven worden, zijn met recht beroemd en met evenveel genoegen luistert het levenslustige Mainzer publiek naar de nieuwste operetten-melodie als naar de strenge Wagneriaansche muziek, want beiden vallen gelijkelijk in den smaak.

Evenals wij slechts ongaarne Bingen verlieten, zoo kost het ons ook moeite van Mainz te scheiden, waar wij zoo gaarne te midden der vroolijke, levenslustige bevolking vertoefden. De Mainzers toch vertoonen denzelfden karaktertrek als de bewoners van al de plaatsen, waar god Bacchus den met wijnloof bekransden scepter voert, en wel dezen, dat zij uiterst gezellig en joviaal in den omgang zijn. Mainzer volkshumor en de gerenommeerde Mainzer zuurkool hebben dan ook, ondanks de gemeenschappelijke afkomst, niets met elkander gemeen; de eerste toch is een licht verteerbaar kostje, uit onversneden druivensap geteeld.

Wie den Mainzer in zijn element wil zien, verzuime niet een vergadering van de carnavals-vereeniging in de feestelijk getooide stadszaal aan den Rijnkant bij te wonen. Hij zal daar minstens 2 à 3 duizend personen van allerlei rang en stand, jong en oud (zuigelingen natuurlijk uitgezonderd), allen met

de narrenkap getooid, bijeenvinden. Beurtelings worden liederen gezongen en voordrachten gehouden, waarbij het niet aan politieke en dikwijls „haast al te pikante” toespelingen ontbreekt. Maakt de zanger of spreker het op die wijze te bont of vallen zijne aardigheden om andere redenen niet in den smaak van het publiek, dan doet een opzettelijk daarvoor aangebracht mechanisme hem als met een tooverslag verdwijnen. In het tegenovergestelde geval mag hij zich ongetwijfeld verheugen in daverende toejuichingen, vermengd met homerische lachbuien.

Voor den nuchteren toeschouwer is het werkelijk onbegrijpelijk hoe de algemeene vroolijkheid zich allengs op de ernstigste en deftigste lieden overplant. Zelfs officieren in politiek geraken uit de plooi, en brengen, op commando van den eersten den besten liedjeszanger, allerlei menschelijke of dierlijke geluiden voort. Kortom, er heerscht bij deze buitengewone gelegenheid de meest mogelijke gelijkheid en broederschap; zoo ergens, dan komt hier de spreuk: „Gelijke monniken, gelijke kappen,” tot haar volle recht.

Steeds doller en luidruchtiger worden deze vergaderingen naarmate de vasten naderen. Intusschen maakt alles zich gereed voor den grooten dag, waarop Prins Carnaval zijn blijden intocht binnen de grijze doch niettemin uiterst jolige veste zal houden en tegelijk de opgewondenheid haar climax zal hebben bereikt. Men moet het Mainzer carnaval dan ook met eigen oogen aanschouwd hebben, om zich een denkbeeld te kunnen vormen van den luister en den algemeenen jubel, waarmede dit volksfeest in den waren zin van het woord, door rijk en arm, oud en jong, in de volmaaktste harmonie gevierd wordt. Hoe diep de carnavals-pret in den volksgeest is doorgedrongen, leert het volgende karakteristieke verhaaltje, waarvan ieder Mainzer u gaarne de authenticiteit „auf Ehre” zal waarborgen: Een pas getrouwd echtpaar uit de laagste volksklasse, slachtoffers van een onberaden huwelijk, viel de „struggle

for live" zeer zwaar. Dit verhinderde echter niet dat beiden, zonder het elkander te willen bekennen, dag en nacht over middelen peinsden om naar hartelust op een der vele in aantocht zijnde carnaval-bals te kunnen meedansen. Het resultaat was, dat man en vrouw elkander werkelijk tot wederzijdsche verbazing op een gemaskerd bal ontmoetten. Nu bleek, dat, om aan de ingeboren neiging voor carnavals-pret bot te vieren, de man het dekbed, de vrouw het onderbed verpand had ! „Dekbed" en „onderbed" dansten, zonder elkander met verwijten lastig te vallen, samen den geheelen nacht door en lieten viooltjes voor de toekomst zorgen.

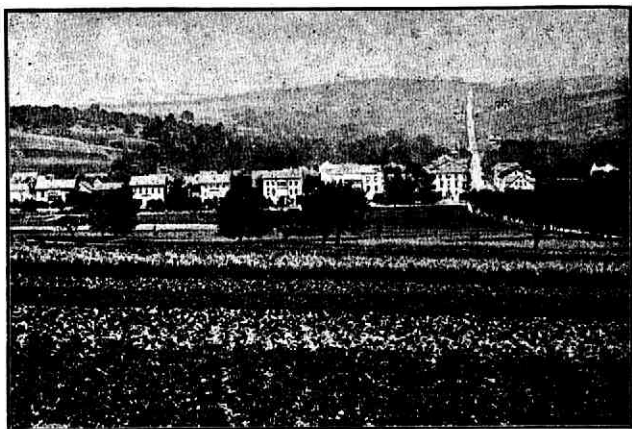
HOOFDSTUK X.

De Taunus. — Hochheim. — Soden. — Cronberg. — Königstein. —
De Feldberg. — De Altkönig. — Homburg. — Frankfort.

Hoewel wij te Mainz eigenlijk veel langer vertoeft hebben, dan ons reisplan voorschreef — hetgeen trouwens den besten toerist wel eens overkomen kan — gevoelen wij nog niet de minste geneigdheid om onzen tocht tot opsporing der Rijn-bronnen reeds dadelijk rechtstreeks voort te zetten. Wie toch kan ernstig weerstand bieden aan de geheimzinnige aantrekkingskracht, die van het in de blauwe verte wegsmeltende Taunus-gebergte uitgaat. Bovendien zou het al van een vrij bekrompen opvatting van onze taak getuigen, indien wij Homburg en Frankfort-am-Main zijdelings lieten liggen.

Onder den naam **Taunus** verstaat men in het algemeen het geheele bergland tusschen Rijn, Main en Lahn, doch meer speciaal den zuidelijken bergrand, met zijn dikwijls ruwe en steile, doch veelal liefelijke met wingerd en ooftboomen beplante hellingen, naar de zijde van Main en Rijn. De hoogste punten zijn: de groote Feldberg (880 M.), de kleine Feldberg (827 M.) en de Altkönig (798 M.). Aan de Lahn-zijde zijn de hellingen zeer rijk aan erts, wier ontginning aldaar het hoofdbestaan der bewoners uitmaakt. Bovendien zijn op den woudrijken Taunus meer dan 150 minerale bronnen en wellen bekend, waarvan er verscheidene tot de geneeskrachtigste van geheel Duitschland behooren, zooals trouwens uit de talrijke, druk bezochte

badplaatsen blijkt. De Taunus is inderdaad de schoonste parel in de kroon van het door de natuur met romantische schoonheid en groote vruchtbaarheid gezegende Nassau. Van zijne veelal met burcht-ruïnes gekroonde toppen geniet men dan ook de heerlijkste vergezichten. De aanzienlijke overblijfselen van Romeinsche versterkingen bewijzen, dat de Taunus een klasieke bodem is en meermalen het tooneel was der bloedige worstelingen tusschen de vrijheidlievende Germanen en de

Soden.

Romeinsche kohorten, terwijl de talrijke hunnebedden van een nog vroegere periode getuigen.

Zoodra wij de sombere vestingwerken van Castel achter den rug hebben, wordt ons oog aangenaam verrast door de wijngaardbergen van **Hochheim**, waarop een edel en vurig gewas gewonnen wordt, door alle wijnkenners op hoogen prijs gesteld. In het stadje zelf fabriceert men den fameuzen **S p a r k l i n g H o k**, de Hochheimer champagne, die aan de overzijde van het Kanaal en bij de Yankées bijzonder „getapt” is, doch waarvan een Duitscher, namelijk Hans Wachenhusen, zelf verklaart, dat zij

meer speciaal voor de harde Britsche gehemelten bereid schijnt te zijn.

Aan de meest zuidelijke helling van den Taunus ligt in een alleraangenaamst klimaat en rijkelijk voorzien van geneeskrachtige bronnen, de badplaats **Soden**, een waar toevluchts-oord voor wezenlijke zieken en tegelijk het uitgangspunt der bergbeklimmers. Gelukkig belet ons niets om de laatsten op hun wel wat vermoeienden maar niettemin alleraangenaamsten tocht te volgen naar **Cronberg**, een snoepig stadje, met liefelijke omstreken, die bij uitnemendheid geschikt zijn, zoowel voor de hout-cultuur als voor den teelt van vruchten en bloemen. Het oude slot Cronberg, welks heeren reeds in het begin der vorige eeuw uitgestorven zijn, bevat een kapel met merkwaardige grafsteen; van den top van den wachttoren, die langs 132 vrij lastige trappen wordt bereikt, geniet men een prachtig vergezicht.

Een der meest bezochte punten van den Taunus is ongetwijfeld het bijzonder schilderachtig gelegen stedeke **Königstein**, waar zij, die het Taunus-gebergte in alle richtingen wenschen te doorkruisen, gewoonlijk hun hoofdkwartier vestigen. De aantrekkelijkheid van het vriendelijke plaatsje wordt nog verhoogd door de talrijke villa's en landhuizen, die het aan alle zijden omringen. Hoog boven Königstein verheft zich de bergvesting van denzelfden naam, eens een geduchte sterkte, doch thans niet veel meer dan een puinhoop. De geschiedenis van hare grootheid en verval toont een zoo treffende overeenkomst met die van alle andere ons reeds bekende burchten in de Rijn-streek, dat wij er niet bij zullen blijven stilstaan.

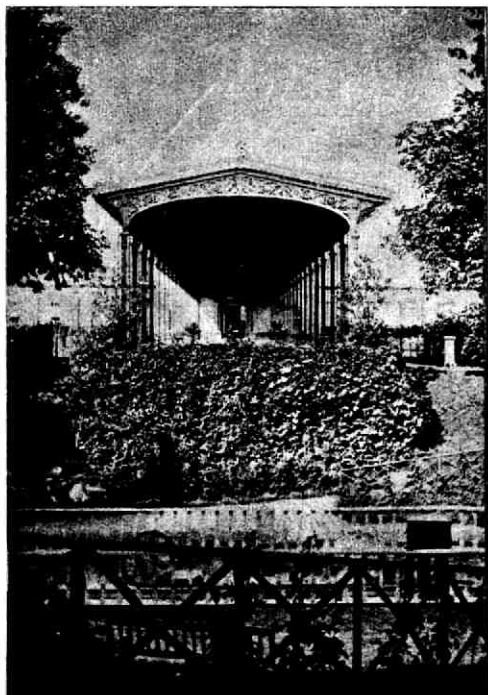
In het voorbijgaan werpen wij nog een blik op de ruïne van het kasteel **Falkenstein**, waardoor de met woud begroeide bergkegel, ten noordoosten van den Königstein, zoo sierlijk gekroond wordt. Zoo bereiken wij al spoedig den koning van de Taunus-toppen, den straks reeds genoemden **Felberg**, die, behalve aan de kruin, geheel met woud bedekt is. Van die

kruin echter heeft men een onbelemmerd vergezicht over de geheele streek tot den Thuringischen Inselberg, den Hunsrück en den Wasgau. Een kwartsblok van bijna 4 Meters hoogte, aan de noordelijke helling, draagt reeds in een oorkonde van het jaar 812 den naam van *Brunehilde-bed*. Van hier namelijk placht, naar de overlevering vermeldt, koningin Brunehilde, wanneer zij bij zonsopgang ontwaakte, haar verrukkelijk schoon rijk te overzien. Een andere traditie brengt de plek met de H. Hildegard in verband, die eenmaal op den harden steen haar moede hoofd ter ruste zou hebben gelegd. Ook zond zij van hier, evenals voor eeuwen Mozes op den berg Horeb, hare gebeden ten hemel voor het heilige werk van Bernhard van Clairvaux, toen deze te Frankfort door zijne vurige wel-sprekendheid het volk voor den tweeden kruistocht in geest-drift deed ontvlammen. Eindelijk nog laat de sage Herman den Cherusker de Duitsche helden op den top van den Feldberg tot het eedverbond tegen het Romeinsche juk bijeenroepen.

Ten zuiden van den Feldberg verheft zich de **Altkönig**, de tweede in rang onder de Taunus-toppen, doch lastig te beklimmen. Merkwaardig zijn de reusachtige ringmuren, die de kruin omgeven, en waarvan de buitenste 1389 M., de binnenste 982 M. in omtrek heeft. Zij worden door het volk Hunnen-ringen, ook wel Heiden- of Duivelsmuren genoemd en zijn ongetwijfeld, lang voor den tijd der Romeinen, aangelegd om aan de bewoners uit den omtrek in tijd van oorlog een veilig toevluchtsoord te verschaffen. Wanneer men aan het volks-verhaal geloof wil hechten, dan huist binnen de verbrokkelde muren een oud mannetje, dat de schatten van den Altkönig bewaakt en voor tijdverdrijf zijn altijd doorgroeienden baard om een haspel windt. Uit dezelfde geloofwaardige bron zij nog vermeld, dat hier ook ergens een heuschelijke Turksche sultan in zijn graf moet rusten, doch op welke vreemde wijze het stoffelijk overschot van dezen beheerscher der geloovigen zoo-ver verzeild is geraakt, vermeldt de historie, helaas, niet. Wel

wordt er bij verteld, dat de Turken, wanneer zij eens aan den Rijn komen, het vorstelijk gebeente mede huiswaarts zullen voeren!

Wij verlaten thans noode het heerlijke Taunus-gebergte met

Elisabeth-bron.

zijn onuitputtelijken rijkdom aan legenden en volkssprookjes, om in het door de natuur zoo rijk gezegende **Homburg** van onze wel wat vermoeienden zwerftocht „durch Gebirg und Thal” uit te rusten. Eenzaamheid moeten wii er daarbij echter

niet zoeken, want in het reisseizoen wordt het overigens vrij stille plaatsje van nog geen 9000 inwoners jaarlijks door gemiddeld 11,000 badgasten, ongerekend nog een minstens even-groot aantal menschelijke trekvogels, die zich met een vluchtig kijkje vergenoegen, bezocht. Homburg „vor der Höhe”, zooals het wegens zijn aangename, beschutte ligging aan den voet van den Taunus wordt genoemd, is namelijk een der meest in trek zijnde badplaatsen aan den Middel-Rijn. Vermaard vooral om haar zoutgehalte is de *Elisabeth-bron*, wier water ook wordt verzonden en wier aantrekkelijkheid verhoogd wordt door een schoone „Trinkhalle”, met palmenhuis en orangerie daarnevens. De *Louisa-bron* bevat minder zout, maar meer ijzer, hetgeen in nog hoogere mate met de *Staal-bron* het geval is. De *Keizers-* en *Ludwigs-bron* worden meest voor baden gebruikt.

Het *Kurhaus* bevat een reeks van prachtige vertrekken, een rijk voorzien lees kabinet, een museum van op den naburigen Saalberg uitgegraven oudheden, in één woord alles wat men met redelijkheid van een dergelijke inrichting van den eersten rang mag verlangen. Op het terras, dat gedeeltelijk met glas is gedekt — want ook te Homburg kan Mei wel eens November zijn — geniet men het schoonste gezicht over de stad. Naastan ligt het *Badhuis*, terwijl zich achter het *Kurhaus* de wereldberoemde parken heinde en ver uitstrekken.

Vermelding verdient nog het slot der voormalige landgraven, dat voor eenige jaren geheel nieuw ingericht werd tot zomerverblijf voor den vorigen Keizer — toen nog Kroonprins — en diens gezin.

Evenmin als Wiesbaden mag Homburg op een vlekkeloos verleden bogen. Ook te midden dezer heerlijke natuur heerschte eenmaal de duivel van het spel met zijn gevolg van bandeloosheid en verregaande immoraliteit. Het was dan ook inderdaad een goed werk van de Pruisische regeering, dat zij over den pachter der speelzalen Blanc, den eigenlijken landgraaf, het banvonnis uitsprak. Bekend is het devies, dat indertijd een

spotvogel in het wapen van dezen trouwen stedehouder uit het rijk der duisternis schreef: *Ici ne gagne ni rouge ni noir, mais toujours Blanc.*

Een alleraangenaamste wandeling brengt ons in minder dan een half uur tijds van Homburg naar de aloude hoofdplaats van het heilige romeinsche rijk der Duitschers, de eenmaal vrije Rijksstad **Frankfort**. Uit haar rijk historisch verleden stippen wij slechts het volgende aan: Voor het eerst wordt van Frankfort melding gemaakt in het jaar 794, toen Karel de Groote aldaar een concilie belegde, terwijl er in hetzelfde jaar 's Keizers gemalin, de schoone Fastrada, overleed. Lodewijk de Vrome bouwde er in 822 het keizerlijk paleis, ook de keizerlijke palts genoemd. In 843 werd Frankfort de hoofdstad van het Oost-Frankische Rijk en was sedert 1152 de stad waar de verkiezing van den Roomschen koning plaats had. In 1329 werd zij eene vrije rijksstad en in 1531 begon men er de Deutsche keizers te kronen, hetgeen door den aartsbisschop-keurvorst van Mainz verricht werd en vroeger altijd te Aken plaats had. Na in den Franschen tijd in de macht van Napoleon gevallen te zijn werd Frankfort in 1815 als eene vrije stad hersteld, waar de Deutsche Bondsvergadering zich vestigde. Toen deze in 1866 uiteenging, maakte Pruisen zich van de stad en haar gebied meester en lijfde beiden in, waarbij Frankfort natuurlijk tegelijkertijd wederom ophield een vrije Rijksstad te zijn. Terloops zij hier nog herinnerd aan den vrede van Frankfort, die den 10 Mei 1871, tusschen Bismarck en Jules Favre gesloten werd.

Heeft, zooals wij pas gezien hebben, de stad sedert 1866 ontzaglijk veel van hare politieke beteekenis verloren, dan staat tegenover het verlies der eerbiedwaardige privileges het feit, dat zij gedurende de laatste jaren met reuzenschreden op allerlei gebied is vooruitgegaan. Frankfort telt thans, met de beide voorsteden Sachsenhausen (aan den linker Main-oever) en Bornheim, nagenoeg 150,000 inwoners. De beide Main-oevers zijn door 7 bruggen met elkander verbonden, waarvan er 3

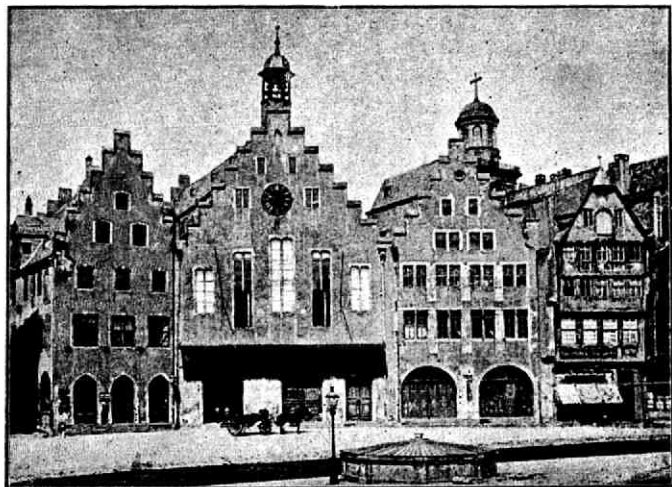
voor het spoorwegverkeer dienen. Dat Frankfort zich in zulk een bloeienden transito-handel mag verheugen, dankt het vooral aan zijne gunstige geographische ligging, als middel- en door-gangspunt tusschen Noord- en Zuid-Duitschland. Ter eere der stad mag nog gezegd worden, dat zij, niettegenstaande haar sterk sprekend mercantieel-karakter, in liefde voor kunsten en wetenschappen wellicht door geene andere Duitsche stad overtroffen wordt.

Wanneer wij thans, als rechtgeaarde toeristen, onzen pelgrimstocht door de stad aanvangen, worden wij reeds dadelijk door ons piëteitsgevoel machtig aangetrokken naar de woning van den onsterfelijken Goethe, die hier in 1749 het eerste levenslicht aanschouwde. Het huis werd in 1863 door eenige vereerders van den grooten dichter aangekocht en met de uiterste zorg in den toestand teruggebracht, waarin het in diens jonge jaren verkeerde. Dezelfde vrij onaanzienlijke woning was eenmaal het tooneel van Goethe's jeugdige avonturen, zooals men die in zijne „Dichtung und Wahrheit” met zooveel gloed beschreven vindt. Natuurlijk zijn de Frankforters niet in gebreke gebleven een standbeeld voor hun wereldberoemden medeburger op te richten; het prachtige monument is door Schwanthaler ontworpen en bevat op zijn voetstuk, behalve eenige allegorische figuren, de voornaamste gestalten uit Goethe's werken.

Ook Gutenberg heeft hier, evengoed als te Mainz, zijn gedenkteeken, dat in 1858 ter eere van de uitvinding der boekdrukkunst werd opgericht. Het bestaat uit een fontein, omringd van door galvanoplastiek vervaardigde groepen. Zoo ziet men er Gutenberg zelf, de traditioneele letter in de hand houdende, met Fust en Schöffer aan zijne zijde. Verder aan de fries 14 medaillon-portretten van verdienstelijke boekdrukkers, benevens de wapens van Mainz, Frankfort, Straatsburg en Venetië, waar de boekdrukkunst reeds vroeg werd uitgeoefend. Het voetstuk bevat allegorische voorstellingen van de theologie,

de poëzie, de natuurwetenschappen en de nijverheid. — Nog kan men op het Schiller-plein het standbeeld van Schiller bewonderen.

Het merkwaardigste van alle wereldlijke gebouwen, zoowel uit een architectonisch als uit een historisch oogpunt, is ongetwijfeld de *Römer*, het oude Raadhuis, in de schitterende dagen, toen Frankfort nog een vrije Rijksstad was, waar de

Römer.

Duitsche Keizers gekozen werden. Belangwekkend vooral is de Keizerzaal, waar de nieuw gekozen Keizer met de keurvorsten na de verkiezing het middagmaal gebruikte en van welks balkon hij zich aan het op den *Römerberg* verzamelde volk vertoonde. In 1843 werd het zoldergewelf op voortreffelijke wijze gerestaureerd en ontvingen de wanden de in olie-verf geschilderde levensgrootte portretten van meer dan 50 Duitsche Keizers, waaronder dat van Barbarossa het meest

voldoet. Op het plein voor den Römer, den zooeven reeds genoemden Römerberg, hadden bij elke Keizerskroning de gebruikelijke volksfeesten plaats.

Evenals alle andere steden van eenige beteekenis, die wij op onzen tocht ontmoet hebben, mag ook Frankfort trotsch zijn op het bezit van een eeuwenouden Dom in gothischen stijl, waarvan vooral het inwendige zeer de aandacht verdient. Niet het minst merkwaardig is het hoofdaltaar, waarvoor in de dagen van weleer de Duitsche Keizers door den keuvorst van Mainz gekroond werden. In de onmiddellijke nabijheid van het kerkgebouw vindt men (Domplein N°. 4) het *huis van Luther*, met een steenen beeld van den reformator in den voorgevel, waaruit deze, volgens de overlevering, op zijn reis naar den Rijksdag te Worms het volk zou hebben toegesproken.

Tot de oudste en merkwaardigste monumenten behoort ook ongetwijfeld de oude *Main-brug*, die van 1342 dateert en in 1844 met een standbeeld van Karel den Groote uit roode zandsteen versierd werd. Het indrukwekkende beeld draagt in de linkerhand den rijksappel, hetgeen vele eenvoudige zielen op de gedachte heeft gebracht, dat men hier een hulde wilde brengen aan den uitvinder van den appelwijn, een zeer geliefden Frankfortschen volksdrank. Daarnaast staat op een zeer oud ijzeren kruis, met een nog ouder Christus-beeld, een vergulde haan, als herinnering aan een legende, die in nagenoeg denzelfden vorm, aan de meeste oude bouwwerken verbonden is. Om namelijk den duivel die met den bouw der brug geen vrede had en in die dagen zeer veel macht bezat, tot vriend te houden, beloofde de bouwmeester hem het eerste levende wezen, dat over de brug zou gaan. Men joeg nu een mageren haan over het pas voltooide bouwwerk, tot groote teleurstelling van zijne helsche majesteit, die op een exemplaar van de edelste diersoort gerekend had.

Een merkwaardigheid van jongeren datum, doch zeker niet minder bezienswaardig, is het *museum-Bethmann*, dat zijn

grootsten naam te danken heeft aan de daar geëxposeerde wereldberoemde „Ariadne” van Dannecker.

Niet minder belangrijk is de zoogenoemde *Städelsche kunst-inrichting*, gesticht door den in 1816 overleden burger van

Ariadne.

Frankfort, J. F. Städel, die aan de stad niet alleen zijne rijke verzameling schilderijen en prenten vermaakte, maar bovendien nog eene som van 1,200,000 gulden schonk om eene kunstschool op te richten, die in 1828 tot stand kwam en gemiddeld 200 leerlingen telt.

Ook het historisch museum in het *archief* op den Römer bevat zeer veel belangrijks. Zoo vindt men daar o. a. de vermaarde gouden bul van Keizer Karel IV uit het jaar 1356, aldus genoemd naar de gouden doos, waarin het daaraan vastgehechte rijkszegel vervat is. Het merkwaardige document houdt bepalingen in omtrent de verkiezing der keizers door de keurvorsten.

Het joodsche element is te Frankfort in de handelswereld bijzonder sterk vertegenwoordigd: men denke slechts aan de Rothschild's, de Bethmann's en zooveel andere geldvorsten, die in de onzindelijke „Judengasse” het eerste levenslicht aanschouwden en thans door hun enorme rijkdommen de wereld beheerschen. Overigens mag men veilig aannemen, dat de effectenhandel, die te Frankfort nog zeer aanzienlijk is, minstens voor een derde gedeelte door joden gedreven wordt. Te merkwaardiger zijn deze feiten, wanneer men bedenkt, dat nog in 1806 de poort, die naar het jodenkwartier leidde, elken avond en op Zon- en feestdagen den geheelen dag gesloten werd, terwijl ieder jood, die in een ander gedeelte van de stad gezien werd, zware boete beliep. Ook was de Römerberg, het plein voor den Römer, waar bij keizerskroningen de traditioneele volksfeesten gegeven werden, voor hen een streng verboden terrein.

HOOFDSTUK XI.

Landskron. — Oppenheim. — Worms. — Mannheim. — Ludwigshaven. —
Heidelberg. — Het Odenwald. — De Bergweg. — Melibocus.

Wederom verrijst, op eenigen afstand vóór ons, in al zijn pracht en heerlijkheid het „gouden Mainz”, terwijl ons vaartuig, na het gedeelte van den Main, beneden Frankfort, snel te zijn afgegleden, wederom op de golven van den machtigen Rijnstroom wiegelt. Nog een dankbaren blik werpen wij op de oude Koningsstad, wier Dom zich zoo statig boven de breede daken verheft en voort gaat het stroomopwaarts langs de weelderige boorden, waar de heerlijke godendrank wast, die onder de welbekende namen van *Niersteiner*, *Laubenheimer*, *Bodenheimer* enz. reeds sedert menschenheugenis een kosmopolitische vermaardheid bezat. Wij vullen daarom den beker tot aan den rand met het gulden vocht, terwijl wij eerbiedig staren naar de trotsche overblijfselen van de eens zoo machtige rijksvesting **Landskron**.

Heerlijk schoon is ook het uitzicht, dat men van dit hooggelegen punt over de Rijn-vlakte, met de blauwe bergen aan den verren gezichteinder, genieten kan. Onder aan den berg, waarop de sterke veste indertijd door keizer Lotharius gebouwd werd, ligt het nog veel oudere stadje **Oppenheim**, dat reeds uit den tijd der Romeinen dagteekent. Bovendien mag dit bogen op het bezit van een der schoonste monumenten van gothische bouwkunst, de beroemde *Katharina-kerk*. In den Paltz-oorlog werd dit meesterstuk, waaraan sedert 1262 eeuwen lang door

verschillende generaties gewerkt werd, minstens voor de helft vernield. Thans echter is men druk bezig de kerk weder zoo veel mogelijk in haar oorspronkelijken toestand te herstellen. Even merkwaardig als schoon is ook het inwendige van het gebouw, waar men op verschillende plaatsen de wapens der edelste en beroemdste geslachten uit de 15de eeuw, in steen gebeiteld of op glas geschilderd, aantreft.

Zoo bereiken wij, na tal van dorpen voorbijgevaren te zijn, het beroemde **Worms**, oorspronkelijk een Romeinsche burcht en in de middeleeuwen een der aanzienlijkste rijkssteden. De omstreken van Worms zijn niet bepaald schoon; het landschap is vlak en eentonig; tusschen laag gelegen en met zwaar wilgenhout begroeide landerijen stuwt hier de Rijn zijn somber getinte golven voort.

Geen plaats ter wereld echter, die om zijn historisch verleden zulk een overweldigenden indruk maakt. „Men kan — zegt Karl Stieler dan ook volkomen terecht — te Worms wel onverschillig voorbijgaan hetgeen is, maar niemand kan zich onttrekken aan de overweldigende gedachte van hetgeen was. Hier toch is de plek, waar eens de groote Caesar stond, waar Attila, de sombere held der verwoesting, zijn ros over den Rijn dreef, waar het oude sprookje van den Rozentuin speelt, en de strijd der beide koninginnen, Brunhild en Chriemhilde, is ontstaan. Vóór den dom te Worms en over den dom steeg die sombere wolk, waarvan de bliksemstraal krachtig blijft lichten in het Nibelungen-lied.”

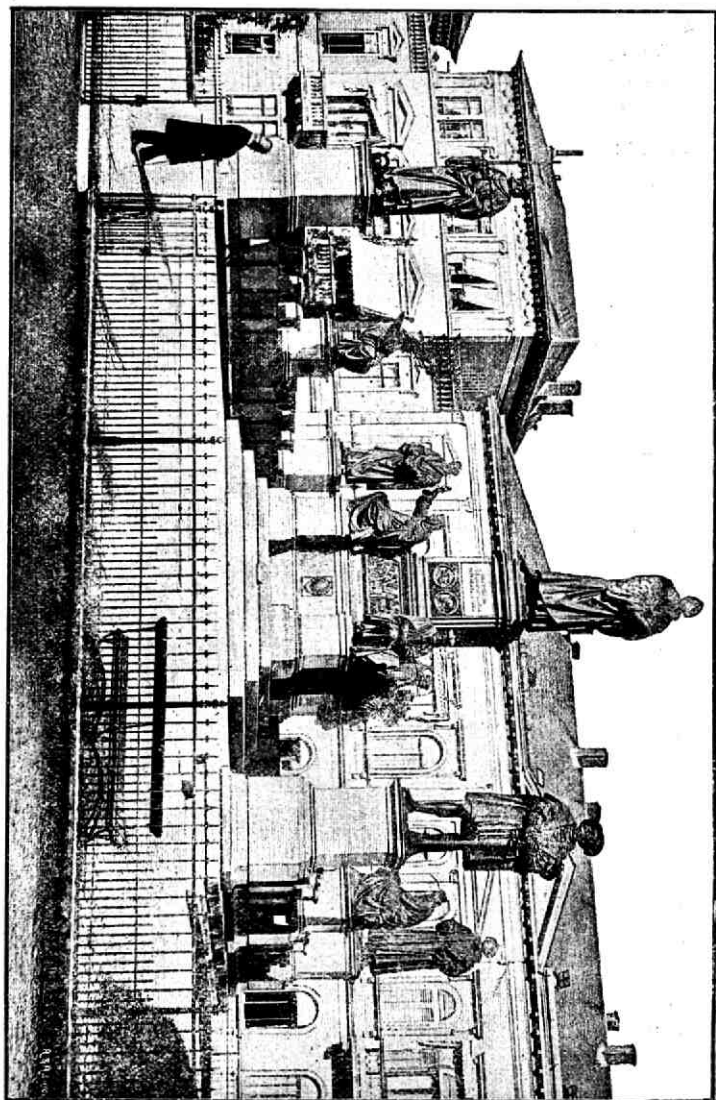
Het ligt ver buiten ons bestek ook maar in 't kort de geschiedenis van deze merkwaardige stad te schrijven; wij herinneren slechts aan de vele, voor het machtige Deutsche rijk niet alleen, maar voor de geheele wereld uiterst gewichtige conciliën en rijksdagen, die binnen de muren van Worms zijn gehouden. Men denke slechts aan den rijksdag van April 1521, waar Luther, voor keizer Karel V en zes keurvorsten, ten aanhoore van adel en geestelijkheid, zijne theses verdedigde en

besloot met de woorden: „Hier sta ik, ik kan niet anders, God helpe mij. Amen.”

Vreeselijk was de verwoesting in 1689 door de Fransen, onder Melac en den jongen hertog van Créqui, aangericht. De geheele stad werd door deze woestelingen geplunderd en verbrand; slechts de dom, de Lievevrouwenkerk, de synagoge en enkele andere gebouwen bleven gespaard. Sedert leidde Worms, terend op zijn grootsch verleden, slechts een kwijnend bestaan, totdat in de laatste jaren de ontwikkeling van handel en industrie eenige meerdere levendigheid binnen de vroeger zoo stille en sombere muren bracht. De stad telt thans nog slechts een bevolking van 22 à 23,000 zielen, die in den wijnbouw haar voornaamste bron van bestaan vindt. Beroemd vooral is de *Liebfrauenmilch*, waarvan het echte merk in de tuinen van het voormalige Liebfrauenstift gewonnen wordt.

Het merkwaardigste der openbare gebouwen is, zooals trouwens van een stad als Worms bijna vanzelf spreekt, de *Dom*, een der schoonste romaansche kerken van Duitschland, die in het begin der 12de eeuw werd gebouwd. Aan de torens zijn zonderlinge dierengestalten aangebracht, en boven het zuidelijke portaal ziet men eene voorstelling van de triomfeerende kerk: eene vrouw met eene muurkroon op het hoofd, gezeten op een dier met de koppen van een stier, een leeuw, een adelaar en een engel. Inwendig is de kerk met oude basreliefs en schilderwerken versierd.

De joodsche synagoge, die bij den brand van 1689 gespaard bleef, dagteekent reeds, naar men wil, uit dezelfde eeuw. Waarschijnlijk is dan ook de joodsche gemeente van Worms de oudste in Duitschland. Op gezag van eene overoude kroniek wordt zelfs beweerd, dat zij zich aldaar reeds gevestigd heeft in het jaar 588 vóór Christus, toen Nebucadnezar de laatste joden in de Babylonische gevangenschap voerde. Door alle tijden heen heeft zij overigens in den besten roep gestaan, vandaar het spreekwoord: „Wormser joden, brave joden.”

Luther-Gedenktafeln.

Hun rabbijn had vroeger den titel van bisschop en zij stonden gezamenlijk onder de bescherming van het machtige geslacht Kämmerer von Worms, genaamd Dalberg, waarvan de prachtige grafgesteenten nog in de pas door ons bezochte Katharina-kerk te Oppenheim gevonden worden.

Hoewel van vrijwat jongeren datum dan de monumenten uit het grijs verleden, hierboven vermeld, verdient toch het grootsche *Luther-gedenkteeken*, dat den 25sten Juni 1868 werd onthuld, bijzonder de aandacht. Het bestaat in zijn geheel uit niet minder dan 12 standbeelden, 8 portret-medailleurs, 34 wapens en 22 reliefs, op de voetstukken aangebracht. In het midden verheft zich het uit brons gegoten standbeeld van Luther zelf, een indrukwekkende gestalte, in houding en gebaren ongetwijfeld de meest karakteristieke plastische voorstelling, die men ooit van den grooten hervormer gegeven heeft. De overige figuren zijn: Wiclef, Huss, Savonarola, Petrus Waldus (de vier voorbereiders der reformatie), Philips de Grootmoedige, Frederik de Wijze, Melancton en Reuchlin, benevens symbolische voorstellingen der steden Maagdenburg, Augsburg en Spiers. De beroemde beeldhouwer Rietschel, die het plan voor het monument ontwierp, modelleerde ook de hoofdfiguren.

Aan de overzijde van den Rijn en door een vaste brug met de stad verbonden, ligt de *Rosengarten*, vroeger een door den stroom omspoelde vlakte, en het tooneel van tallooze sagen en heldendichten uit de grijze oudheid. Rozen bloeien er echter thans niet meer, slechts gras en onkruid tieren op deze door de poëzie geheiligde plek.

Van Worms tot Mannheim, waar Rijn en Neckar samenvloeien, biedt de oever aan onze linkerzijde, onder het opvaren, de verrukkelijkste boschgezichten aan. **Mannheim** zelf is, na Keulen, de aanzienlijkste koopstad aan den Rijn en heeft een bevolking van ruim 62,000 zielen. Daarenboven is het, met Neuwied, de regelmatigst gebouwde stad van Duitsch-

land, daar zijne 20 hoofdstraten allen van gelijke breedte zijn en evenwijdig van Noord naar Zuid en van Oost naar West loopen. De meeste straten voeren dan ook geen namen, maar men onderscheidt slechts de 135 blokken huizen, waarvan er gemiddeld 7 door een zelfde letter aangewezen en wederom door cijfers van elkander onderscheiden worden. Zoo heet het bijv. A 1, Q 2, T 5, enz., evenals in Amerika, waar de gemeentebesturen geen kostbaren tijd zoekmaken met het uitdenken van allerlei lastige namen voor nieuwe straten. Uit deze eigenaardigheid valt tevens gemakkelijk af te leiden, dat Mannheim in zeker opzicht een parvenu onder de Rijnsteden is. De stad werd dan ook eerst in het begin der 17de eeuw door Keurvorst Frederik IV van den Palts gesticht en heeft uitsluitend aan hare levendige handel en scheepvaart den bloeienden toestand, waarin zij thans verkeert, te danken. In 1875 werden de nieuwe grootsche havenwerken voltooid, wier aanblik zelfs voor ons, Nederlanders, die anders op dat punt nogal verwend zijn, hoogst interessant is.

Het merkwaardigste, wat Mannheim voor den vreemdeling bevat, is echter ongetwijfeld het *Slot*, dat Keurvorst Karel Filips van 1720—1731 voor zich liet bouwen. Het is geheel uit roode zandsteen opgetrokken en neemt, bij een lengte van 530 M., bijna het geheele zuidwestelijke gedeelte van de stad in. Men telt er niet minder dan 5 hoofdingangen, 4 binnenpleinen en ruim 2000 vensters. In zijn ruime zalen vindt men thans rijke verzamelingen oudheden, schilderijen en naturalien. Ook de slottuin, met zijn schoone wandelingen, is een bezoek overwaard.

Bijzondere melding verdienen verder nog de *Schouwburg*, waar de onsterfelijke Schiller, voor wien ook te Mannheim een standbeeld opgericht is, zijne eerste lauweren als tooneelschrijver behaalde, alsmede de standbeelden van Iffland, den waardigen vertolker van Schiller's meesterwerken, die hier zijne kunstenaarsloopbaan aanving, en van Von Dalberg, den be-

kenden schouwburg-intendant uit die dagen. Beide laatstgenoemde beelden zijn door den kunstminnenden koning Lodewijk I van Beieren aan de stad geschonken.

Een tooneel van snel toenemenden bloei is ongetwijfeld het tegenover Mannheim gelegen en daarmede door een vaste ijzeren brug verbonden **Ludwigshaven**, vroeger slechts een versterkt bruggehoofd, waar in de onstuimige jaren van het laatst der vorige eeuw menige bloedige kamp is gestreden. Eerst in 1843 werd met den bouw dier stad begonnen, en thans is zij reeds een zeer aanzienlijke handels- en fabrieksplaats.

Wij varen thans een eindweegs den Neckar op, door vruchtbare streken, waar vooral de hopteelt bloeit, naar het beroemde **Heidelberg**, met zijn wijdvermaarde universiteit en zijn wonderschoon slot. Licht en vroolijk strekt het stadje zich langs de rivier uit, beschut door de blauwe bergen, die zich hoog boven de plaats verheffen en ook aan de overzijde den Neckar-stroom nauw omlijsten.

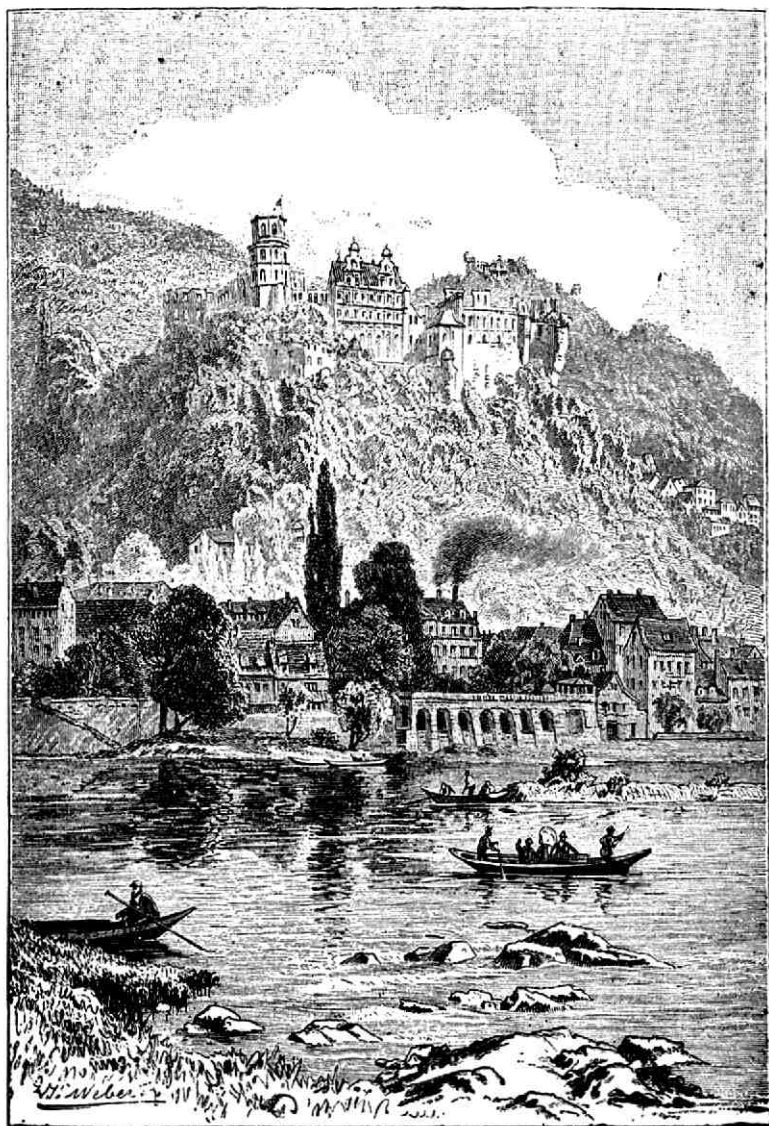
Hoe ongeëvenaard schoon echter de ligging van Heidelberg moge zijn, ontleent het toch zijn grootsten roem en luister aan zijne *hoogeschool*, die in 1386 door den Palts-graaf Ruprecht werd gesticht, en, na die van Praag en Weenen, de oudste van geheel Duitschland is. In de laatste helft der 16de en in het begin der 17de eeuw, toen zij het toppunt van haren bloei bereikt had, was de Heidelbergsche hoogeschool de hoofdzetel van het humanisme en het palladium van den hervormden godsdienst. De stormen van den dertigjarigen oorlog deden echter weldra dien luister tanen, terwijl later de verwoesting van den Rijn-Palts door de Franschen haar aan den rand van den afgrond bracht. Na dien tijd leidde de eens zoo bloeiende Alma-Mater een allertreurigst bestaan, totdat Karel Frederik van Baden, onder wiens bewind Heidelberg in het begin dezer eeuw gekomen was, haar uit den doodslaap opwekte en als ware het een nieuw leven uit de puinhoopen te voorschijn wist te tooveren. Deze wijze vorst slaagde er in geleerden van

naam naar Heidelberg te lokken en gaf aan de wetenschappelijke inrichtingen en verzamelingen een ontzaglijke uitbreiding. Tegelijk kwam ook de stad zelf tot nieuwen bloei, evenals trouwens de „fata” van Heidelberg en van zijne universiteit, door de eeuwen heen, ten nauwste zijn saamgeweven. Eigenaardig is het feit, dat het aantal studiosi, in het gure jaargetijde omstreeks 700 bedragende, des zomers, wanneer in de verrukkelijke omstreken van die „*feine an Ehren reiche Stadt*,” zoo onnoemelijk veel te genieten valt, tot circa 1000 stijgt.

De Heidelbergsche universiteit mag zich verheugen in het bezit van een *bibliotheek*, harer waardig. Zij is in een afzonderlijk gebouw gehuisvest en bevat niet minder dan 300,000 boeken, over de 3000 handschriften en 1500 oorkonden. Na de verovering van Heidelberg door Tilly, in 1623, veroorloofde Maximiliaan van Beieren zich de vrijheid om de beroemde „*bibliotheca palatina*” aan den Paus ten geschenke te zenden. Later werd deze onschatbare verzameling wel weder uit Rome naar Heidelberg teruggezonden, maar bij het heen en weer zenden waren ongelukkigerwijs niet minder dan twee derden der handschriften zoek geraakt of blijven hangen.

Wij laten het aan geleerden en vakmannen over om de zeer merkwaardige anatomische en andere wetenschappelijke verzamelingen, klinieken, enz. te bezoeken en haasten ons op weg naar het *Slot*, het voornaamste aantrekkingspunt voor alle vreemdelingen. En geen wonder! Het Heidelbergsche slot toch is — of liever was — niets meer of minder dan een samenvoeging van grootsche paleizen, door vele opvolgende geslachten gebouwd, een kleine stad van burchten, torens, zalen en tuinen.

Het oudste gedeelte van het slot werd door keurvorst Rudolf I in 1308 gesticht, die er zijn residentie vestigde. Het verder bijgebouwde dateert uit de jaren 1400, 1556 en 1601. Al die pracht en heerlijkheid waren, niettegenstaande de inneming der stad door Tilly, vrijwel in stand gebleven, totdat de Fran-

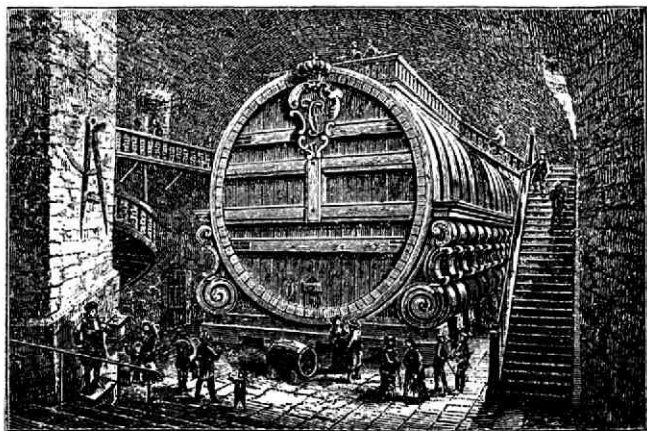
Het Heidelberger slot (Noordsijde).

schen onder Mélac en De Lorge, toen zij het ongelukkige Heidelberg verwoestten, hun afschuwelijk vandalisme aan dit meesterwerk van vele eeuwen botvierden. Mocht het den woestelingen al niet gelukken de trotsche muren neer te halen, het inwendige werd door hen zooveel mogelijk uitgebrand en vernield. Wèl poogde de kunstlievende keurvorst Karel Theodor het slot in zijn vorige grootheid te herstellen, doch anno 1764 vernielde het hemelvuur weder alles, wat reeds met zoo veel moeite en zorg was tot stand gebracht. Sedert is het schoone bouwwerk een ruïne gebleven, die echter, wat rijkdom van architectuur aangaat, door geen kasteel van den nieuweren tijd op zijde wordt gestreefd. Ook zijn omvang en ligging stempelen het tot een der merkwaardigste monumenten uit lang vervlogen eeuwen. Welsprekender *memento* aan de broosheid van alle menschenwerk en aan de oneindigheid der eeuwig zich verjongende natuur, kan men zich moeilijk denken, dan dit doolhof van paleizen, vol van grootsche herinneringen aan lang verdwenen geslachten, omringd door zonnige paden, waarop duizenden viooltjes hunne welriekende geuren opwaarts zenden.

Wij wagen ons niet aan een gedetailleerde beschrijving van al deze bouwwerken, die, elk voor zich, hun eigen schoonheid en hun eigen rijk verleden hebben. Het belangwekkendste en uit een architectonisch oogpunt tevens schoonste gedeelte van het slot is echter buiten kijf het paleis, door den keurvorst Otto Hendrik, anno 1556, in prachtigen Italiaanschen renaissance-stijl gebouwd. Aan den rijk getooiden voorgevel ziet men, in bonte mengeling dooreen, in steen gehouwen goden van den Olympus, helden uit het oude testament en symbolische voorstellingen der bekende drie christelijke deugden: hoop, geloof en liefde. En toch heeft deze schijnbaar wel eenigszins zonderlinge samen koppeling van David met Hercules, Venus Aphrodite met Josua, volgens officieele bescheiden wel degelijk een symbolische beteekenis, en wel de volgende: „Op de kracht

der persoonlijkheid, op de heldhaftigheid van het volk rust veilig de macht des vorsten. De laatste heeft haar steunpunt in de beoefening der christelijke deugden, vereenigd met sterkte en gerechtigheid; zij staat, eindelijk, onder den invloed van eene hemelsche leiding, die zich in den loop van het gesternte openbaart." Men moet het maar weten!

Geen toerist zal het slot verlaten zonder een bezoek gebracht te hebben aan het wereldbekende *Heidelberger vat*, het ideaal

Heidelberger vat.

van alle drinkebroers, dat in 1751 op last van vorst Karel Theodoor vervaardigd werd en ruim 283,000 flesschen wijn *kan* bevatten. Ongelukkig ligt het reeds sedert jaren leeg. Tegenover dit merkwaardig staaltje van kuipwerk staat het houten standbeeld van Clemens Perkeo, den hofnar van Karel Philips. Volgens de traditie nuttigde het kleine, schrale ventje dagelijks zijn 15 flesschen wijn, hetgeen toen ter tijd voor een zeer verdienstelijk werk werd gehouden.

Van de schoone gezichtspunten, die men in de nabijheid

van het slot aantreft, noemen wij in de eerste plaats het groote terras, in den slottuin, in 1616 door Salomon de Caus gebouwd. Het rust op 30 M. hooge booggewelven en heeft een prachtig uitzicht op de stad en het Neckar-dal. Van daar bereikt men langs een heerlijk belommerden boschweg den *Koningsstoel* later ook „Keizersstoel” genoemd, nadat Keizer Frans van Oostenrijk en Keizer Alexander I van Rusland dit hooggelegen punt in 1815 bestegen hadden.

Verder komt men, na een verrukkelijke wandeling van een half uur, aan de *Wolfsbron*, waar vroeger een keurvorstelijk jachthuis stond, eenmaal het lievelingsverblijf van Frederik V en zijne gemalin Elisabeth Stuart. Hier is ook de plek, waar de sage speelt van de gravin Jetta, die, van uit haar tooverpaleis op den Jettenbühl, 's nachts de hutten der arme visschers placht te bezoeken, waar zij dan de ledige kasten van spijs en drank en de even ledige kisten van geld en linnen voorzag. Bij een dier gelegenheden werd de weldadige toovenaarster echter aan deze bron door een wolvin overvallen en verscheurd; vandaar de naam „Wolfsbron”.

Ook de *Kansel*, en in nog ruimere mate het *Rondeel*, verschaffen de heerlijkste vergezichten vol afwisseling over bergen en dalen.

Van Heidelberg naar Darmstadt, over eene lengte van meer dan veertig mijlen, strekt zich het **Odenwald** uit, welks heerlijk lommer ons reeds op den tocht van Worms naar Mannheim zoo uitnoodigend tegenlonkte en waaraan wij, helaas, slechts een vluchtig bezoek kunnen brengen. Wij volgen daartoe de heirbaan, die zich langs den zoom van het heerlijke woud uitstrekt en reeds ten tijde der Romeinen den naam van **Bergweg** (platea montana) droeg. Zoo bereiken wij, langs schilderachtige stadjes en liefelijke dorpen van eigenaardigen bouwtrant, den bergtop **Melibocus**, van waar zich een onvergelykelijk schoon panorama voor het verbaasde oog ontrolt. In lange golven breiden zich

bergen en heuvelen over het land uit: het bekoorlijke Taunusgebergte, de woeste Spessart, dan het somber getinte Schwarzwald en eindelijk, aan den verre horizon, de in azuren schemering gehulde Vogezen. Boven alle beschrijving schoon en liefelijk is echter de breede Rijn-vlakte, die zich aan onze voeten in een langen zoom langs het Odenwald ontrolt, en waaruit hier en daar de hooge torens en koepeldaken der oude Rijn-steden Spiers, Worms en het gouden Mainz verrijzen.

HOOFDSTUK XII.

Spiers. — De Beiersche Palts. — Het rotsland van Dahn. — De Mandenburg. — De Trifels. — De Wegelburg. — Baden-Baden. — Het Schwarzwald. — Het Mummelmeer. — De Büthensteiner watervallen. — Klooster Allerheiligen.

Hoe gaarne wij ook het Odenwald, nog zoo rijk aan ongerept natuurschoon, op ons gemak zouden willen doorkruisen, mochten wij, met het oog op den verre weg die nog voor ons ligt, aan die verzoeking niet toegeven. Dankbaar — zij het dan ook niet geheel voldaan — namen wij dus reeds op den Melibocus afscheid van het reusachtige woud, dat ons juist door zijne geheimzinnigheid zoozeer aantrok, om, na den Neckar weder afgestevend te zijn, van uit Mannheim den tocht Rijn-opwaarts *pfllichtgetreu* voort te zetten.

Ook hier ontmoeten wij weder een stad met een belangrijk historisch verleden, namelijk de oude en zeer vermaarde Rijkstad **Spiers**, meer nog bekend als begraafplaats dan als residentie der Duitsche Keizers. Wanneer dezen levensmoede waren of hun einde voelden naderen, was hun laatste gedachte: Spiers. Toen Keizer Rudolf, gebogen door de jaren en uitgeput door zijn veelbewogen leven, eindelijk naar rust verlangde, liet hij voor het laatst zijn paard zadelen en reed hij naar Spiers om daar op den drempel van zijn graf te sterfen. Dit graf was de vermaarde *Dom* met zijne reusachtige muren en torens, door Koenraad III in 1030 als laatste rustplaats voor zich en zijne opvolgers opgericht en waarin de

lijken van geheele reeksen Duitsche Keizers en Keizerinnen werden bijgezet.

Meer dan zes eeuwen lang, niettegenstaande de rampen, waarin ook Spiers gedurende den dertigjarigen oorlog ruimschoots deelde en de ruwheid dier tijden, strekte zich geen heiligschennende hand naar deze gewijde rustplaats uit. Eerst de Franschen, die zich zoo gaarne het beschaafdsten volk ter wereld hooren noemen, durfden dit gruwel feit bestaan, waarvoor zelfs de ruwste Zweedsche krijgsknecht was teruggekeerd. Het was den 31sten Mei 1689, dat de Fransche generaal Montclair, toen hij de stad zelf in een puinhoop herschiep en al de vestingwerken in de lucht deed springen, de keizerlijke grafsteden in den dom door zijne soldaten liet vernielen en gedoogde dat met de hoofden der Duitsche keizers werd gekgeld! Deze euvel daad werd nog eens herhaald op 12 October 1693 onder bevel van een Franschen intendant met name Hentz en — merkwaardig genoeg! — den 12 October 1793 werden ook de koninklijke graven te St. Denis onder bevel van zekeren volksvertegenwoordiger Hentz geschonden, waarbij men met het stoffelijk overschot van Lodewijk XIV, den beul van den Palts, het begin maakte.

Na de verwoesting van 1689 bleef de kerk, die drie torens verloren had, evenals de geheele stad, tien jaar lang een beeld van ellende opleveren. Toen begon men de puinhoopen weg te ruimen, doch eerst van 1772 tot 1784 werd de dom weder zooveel mogelijk hersteld.

In 1794 hielden de Franschen — ditmaal zijn het de roode republikeinen — te Spiers weder duchtig huis. Zij haalden al wat brandbaar was, zooals kruisen, altaren, misboeken enz. uit den dom, wierpen die op een hoop en maakten er onder woeste dansen een vreugdevuur van. Sedert werd het oude eerwaardige gebouw door hen als hooimagazijn gebruikt, en reeds zou de afbraak voor eenige duizende francs verkocht worden, toen de loop der gebeurtenissen de sansculottes over den Rijn teruggedreef.

Onder den Beierschen koning Maximiliaan I werd in 1820 de herbouw krachtig ter hand genomen, waarop van 1846 tot 1858, onder koning Lodewijk, de versiering met prachtige fresco's volgde. In de jaren 1854 tot 1858 had eene vernieuwing plaats van het westfront met torens van 225 voet hoogte en eene voorhal van 100 voet lengte en 30 voet breedte, die de keizerzaal genoemd wordt en met de beelden der acht keizers, die in het koningskoor begraven waren, versierd is.

Evenals te Worms en te Mainz, werden ook te Spiers meermaalen rijksdagen gehouden. Voor de geschiedenis der hervorming is zeker wel de belangrijkste die van 1529, toen zes Luthersche vorsten en dertien rijksstanden een protest indieden tegen de vijandige besluiten der meerderheid ten opzichte der reformatie. Vandaar hun naam protestanten, die ook later aan de belijders der nieuwe leer in het algemeen ten deel viel.

Had reeds de „kneuzende oorlogsvracht” in den dertigjarigen krijg loodzwaar op Spiers gerust, de alles verwoestende hand der Franschen bracht aan de aloude stad den genadeslag toe. Eerst in de laatste jaren is het haar gelukt zich weder eenigszins uit haren staat van „ville morte” op te heffen.

Vervuld van weemoedige gedachten, nemen wij afscheid van het eens zoo machtige en wijdvermaarde Spiers, waar alles zoozeer getuigt van vervallen grootheid en verdwenen luister. Om aan deze gedrukte stemming, die vooral op reis niet deugt, te ontkomen, staat ons thans geen beter middel ten dienste dan een zwerftochtje langs de met wijnranken begroeide bergen en dalen van den **Beierschen Palts**. Weldadig doet ons daarbij de kracht en energie aan, die diep in het volkskarakter zijn geworteld en waarvan zoo menig door noesten arbeid ontgonnen stuk woeste grond, zoo menige met wijnloof omslingerde hut getuigt. Zelfs de armoedigste woning draagt hier het stempel van inspanning en vlijt; zoo ergens dan geldt hier de oude gulden spreuk: *Labor omnia vincit* (Arbeid komt alle hinderpalen te boven). Het is dan ook een waar

genoegen om er van de frissche berglucht en de heerlijke natuur te genieten, te midden dezer brave, nijvere lieden, wien de arbeid, meer nog dan de heerlijke Palts-wijn, het bloed sneller door de aderen doet jagen.

Maar de Palts heeft ook zijn maagdelijke, ongerepte natuur, zijn donkere pijnbosschen, afgewisseld door grillig gevormde rotsen, van wier steile toppen de ruïnes van eeuwenoude burchtkasteelen in het stille dal neerblikken. Om die natuur in hare volle schoonheid te kunnen bewonderen, brengen wij een kort bezoek aan het **rotsland van Dahn**. Wij kiezen daarvoor als uitgangspunt het oude stadje **Landau**, dat reeds vroeg het ongeluk had een versterkte plaats te zijn en dan ook in den dertigjarigen oorlog zevenmaal belegerd en ingenomen werd. Daarna kwamen de Franschen, die het plaatsje tot 1815 in hun bezit hielden, en de vestingwerken nog aanzienlijk versterkten, totdat deze eindelijk, nu 20 jaren geleden, onder den moker vielen om voor nieuwe stadswijken plaats te maken.

Van Landau voert onze weg, langs tal van lachende, vriendelijke dorpjes, naar **Annweiler**, een ouderwetsch stadje van weinig beteekenis, dat door een lang en lommerrijk pad verbonden is met de **Trifels**, thans slechts een bouwval, rijk aan grootsche herinneringen, maar eenmaal een keizerlijk slot, vol luister en praal. Zoo vertoefde hier indertijd de ongelukkige keizer Hendrik IV, toen de Duitsche vorsten hem de trouw hadden opgezegd, zoo hij niet binnen zes maanden van den banvloek, door paus Gregorius VII over hem uitgesproken, ontslagen was. Niet minder droevige dagen sleet binnen deze hechte muren de Engelsche koning Richard Leeuwenhart, totdat hij, volgens de overlevering, door zijn trouwen zanger Blondel uit de gevangenschap werd verlost. Aan dit alles herinneren thans nog slechts enkele steenklompen en een 10 Meter hooge toren, die op den duur met zooveel vlijt en talent gerestaureerd is, dat van het oorspronkelijke bedroefd weinig is overgebleven.

Een overheerlijke wandeling, waarbij wij gelegenheid hebben

nog eenige burcht-ruïnes, zooals de **Anebos** en de **Scharfenberg**, de revue te laten passeeren, brengt ons, dwars door geurige beuken- en dennenbosschen naar den **Madenburg**, thans ook al niet meer dan een indrukwekkende puinhoop, die echter, met het oog op haren omvang, een der merkwaardigste van den Rijn-Palts mag genoemd worden. In de 13de eeuw behoorde de Madenburg aan het vermaarde geslacht Leiningen. Na herhaalde malen verwoest en weder opgebouwd te zijn, werd eindelijk door de allesvernielende hand der Franschen in 1680 aan de trotsche veste de genadeslag toegebracht. Het panorama, dat men van de hoogte, waarop de Madenburg verrijst, geniet, is bijzonder schoon. Het oog omvat van daar Straatsburg, Karlsruhe, Spiers, Mannheim, Worms, de hoogten van het Odenwald en van het Schwarzwald. In het verre westen verrijzen de talrijke toppen der Vogezen, die door hunne eigenaardige vorming het voorkomen hebben alsof zij allen door burchten gekroond zijn.

Het glanspunt van deze romantische streek vormt echter ongetwijfeld de **Wegelburg**, met de spaarzame overblijfselen der rijksvesting van denzelfden naam, die, zooals trouwens bijna alle monumenten uit het grijs verleden in deze streken, door de krijgsbenden van den „allerchristelijksten koning” Lodewijk XIV verwoest werd. Schier onbegrensd is het uitzicht, dat men van het hoogste punt van den Wegelburg naar alle hemelstreken geniet.

Nog slechts enkele minuten behoeven wij thans onzen zwerftocht door dit heerlijke bergland voort te zetten, of wij staan op het grondgebied van den Elzas, het „Rijksland”, zooals de Duitscher het met zekeren trots noemt, dat zich, niettegenstaande de eer en het genoegen daaraan verbonden, als onderdeel van „des Deutschen grosses Vaterland” nog maar steeds niet volkomen gelukkig schijnt te gevoelen. Wij overschrijden hier echter de grens niet, maar laten ons met de snelheid der gedachte naar het lieflijke **Baden-Baden** voeren, dat een bewon-

derend reisbeschrijver eenmaal vermoedde een fragment van den paradijs tuin te zijn. Volgens de legende zouden namelijk indertijd de engelen op last der vertoornde godheid het Eden weder van de aarde naar den hemel terugbrengen, doch lieten bij die gelegenheid op sommige plaatsen, zooals o. a. te Napels en hier, een stuk neervallen.

Nu moge men dien lof ook al een weinig te sterk gekruid achten, ontegenzeglijk is toch Baden-Baden een der rijkst gezegende plekken van onze schoone aarde. Alles, wat het oog door zijn bekoorlijkheid streelen kan, vindt men hier in aangename afwisseling bijeen. Groene, bloeiende dalen, die met statige paleizen en lieflijke villa's bezaaid zijn, weelderige wingerden, geurige, bloemrijke weiden, eiken- en kastanjelanen, murmelende beekjes, ja, zelfs aan kleine watervallen en romantische rotspartijen ontbreekt het niet. Voeg hierbij als achtergrond nog de tallooze met groen gebladerte en donker dennenloof getooide kruinen van het Schwarzwald, en gij zult u nog slechts een flauw denkbeeld kunnen vormen van de verrukkelijke schoonheid van het plaatsje.

Baden-Baden heeft zoogoed als geen handel, terwijl zijn industrie zich bijna uitsluitend bepaalt tot het snijden van voorwerpen uit hout en ivoor, waarin de bewoners der boschrijke omstreken het tot een groote hoogte gebracht hebben.

Als badplaats daarentegen dingt Baden-Baden met Wiesbaden om den voorrang. Niet alleen de uitstekende geneeskraft van zijn bronwater en zijn heerlijke, gezonde ligging, maar ook de voorbeeldige inrichting en de klassieke schoonheid zijner talrijke bad-etablisseminten stempelen het tot een luxe-badplaats van den allereersten rang. Onverdiend is daarbij zijne reputatie van uiterst duur te zijn. Dit gold wel jaren geleden, toen ook Baden-Baden nog een speelhol was; maar, wanneer men het eenigszins practisch weet aan te leggen en daarbij natuurlijk den weg kent, kan men er zelfs, zonder zich te bekrimpen, goedkoop leven. Wij lazen zelfs in een Duitschen

reisgids, dat een éénlopend persoon met f 120 per maand, kur-tax enz. medegerekend, te Baden-Baden uitstekend kan rondkomen, zonder dat hij zich eenige ontbering behoeft te getroosten. Tegen deze algemeene uitspraak willen wij allerminst protest aantekenen, want wij weten eenvoudig niet hoe hoog de eischen zijn, die de Durchschnitt-toerist in quaestie geacht wordt aan het leven te stellen.

Wat de geschiedenis der stad betreft, meenen wij met een kort chronologisch overzicht te kunnen volstaan. Reeds 600 jaren vóór Christus trof men hier een Keltische volksplanting aan. Onder Julius Caesar bouwden de Romeinen er een stad, die zij *Civitas Aurelia Aquensis* noemden, en in 234 door de Allemanen verwoest werd. Keizer Frederik I beleende den markgraaf Herman III met slot (den burcht Hohenbaden) en stad, waarna diens opvolgers zich markgraven van Baden noemden. Reeds toentertijd begon de stad om hare geneeskrachtige wateren vele bezoekers te trekken. Ongelukkig had ook Baden-Baden in de treurige jaren 1688 en 1689 zoo ontzaglijk veel van de Fransche legerbenden te lijden, dat het niet gevoeglijk meer dienst kon doen als residentie der markgraven, wier laatste afstammeling, Karl August, in 1791 overleed.

Eerst in deze eeuw verhief zich Baden-Baden tot den rang van luxe-badplaats, waartoe ongetwijfeld de stichting van het nieuwe, schoone conversatie-gebouw, de weelderige inrichting der logementen, het voortreffelijke kur-orkest en tal van andere amusemen ten van allerlei aard veel hebben bijgedragen. Aan den anderen kant valt echter, helaas, evenmin te ontkennen, dat een vermakelijkheid van alles behalve onschuldigen aard, namelijk de in 1808 opgerichte speelbank, eigenlijk de magneetnaald is geweest, waardoor jarenlang de elegante wereld met haar wuften nasleep, als bonte vlinders door het kaarslicht, aangelokt werd, zoodat dan ook de warme bronnen, dat heerlijke geschenk der natuur, vrijwel werden verwaarloosd.

Toen dan ook in 1872 de speelbank onder het gewicht der openbare meening bezweek, meenden velen, dat het met den glans en luister der badplaats voorgoed gedaan zou zijn. De uitkomst heeft echter die pessimistische wereldbeschouwing schitterend gelogenstraft, getuige het steeds aangroeiend getal bezoekers, dat in den laatsten tijd veilig op meer dan 50,000 's jaars geschat mag worden. Na het wegnemen van de speelbank kent Baden-Baden zelfs den winterslaap niet meer, die door hare ligging minder begunstigde badplaatsen in het barre jaargetijde tot een sombere woestenij pleegt te maken. De winter heeft trouwens in dit aardse paradijsje niets verschrikkelijks, zoodat dan ook geen enkele inrichting gesloten is, maar men daarentegen door voor het seizoen meer gepaste amusemen, als: tooneelvoorstellingen, bals, concerten en zelfs wetenschappelijke voordrachten, voor de aanzienlijke bezoekers, die er de winterkwartieren komen betrekken, het leven zoo aangenaam mogelijk tracht te maken.

Het middelpunt van het gezellig verkeer is ook hier het prachtige *Konversationshaus*, dat te midden van heerlijke wandelparken en fraaie plantsoenen gelegen is. Men vindt er een geheele reeks van zalen, tot allerlei doeleinden bestemd, en door de eerste Parijsche kunstenaars en vakmannen op de weelderigste wijze gedecoreerd en gemeubeld.

Omringd door hoog geboomte en geurige bloembedden, strekt zich de lange *Trinkhalle* uit, met hare hooge, opene zuilengang, die met schoone, hoewel door de jaren eenigszins verbleekte fresco's, waarvan de motieven aan Schwarzwald-legenden ontleend zijn, versierd is.

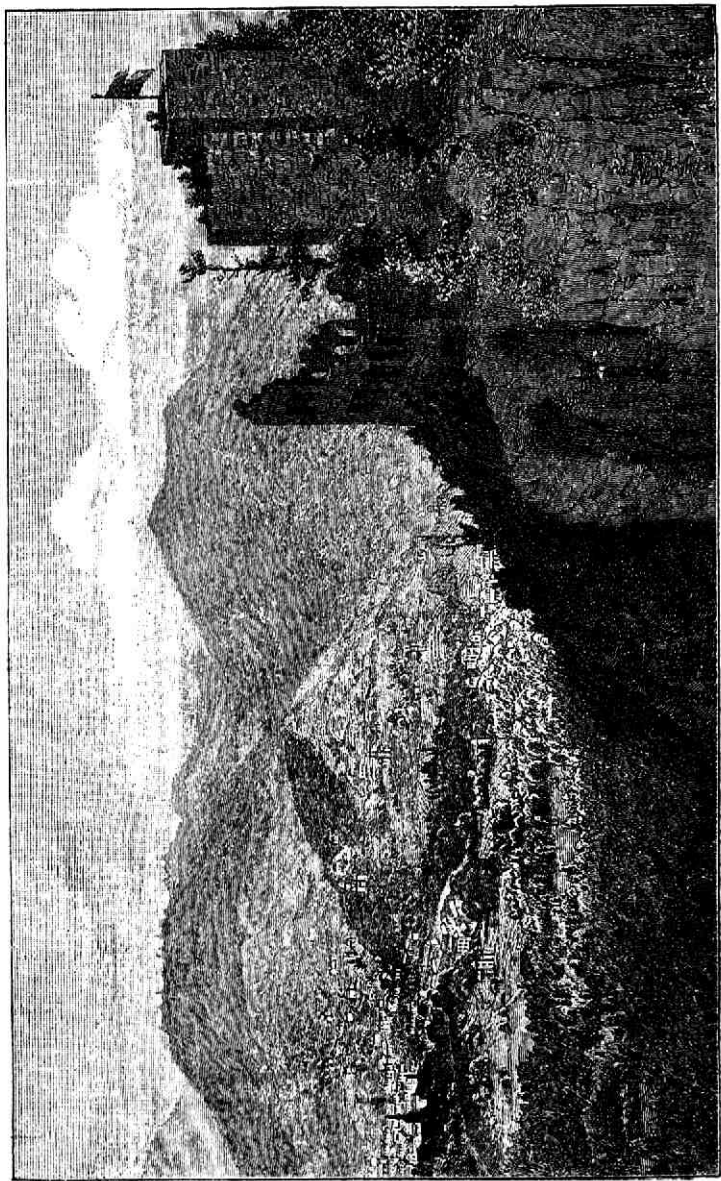
Het schitterendste en tegelijk nuttigste bouwwerk van Baden is echter ongetwijfeld het *Friedrichsbad*, dat ver over de twee millioen marken gekost heeft, maar dan ook volkomen aan het doel, waarmede het gesticht werd, beantwoordt. De inrichting voldoet bovendien aan de strengste eischen der moderne geneesleer, daar de hooge temperatuur

van het heilzame bronwater (40°-56° R) de meest verschillende methoden van behandeling mogelijk maakt. Het statige vierkante gebouw, dat uit roode en witte zandsteen is opgetrokken en waaraan het denkbeeld van een Romeinsche badinrichting ten grondslag ligt, wordt door een sierlijken koepel gekroond, die tot omlijsting dient van het geheel met wit marmer bekleede zwembassin. Wij wagen ons niet aan een gedetailleerde beschrijving van de sierlijke, zelfs weelderige en tegelijk hoog practische inrichting, die zeer zeker door geene andere ter wereld op zijde wordt gestreefd.

Op het hoogste punt der stad verheft zich het *nieuwe slot*, dat in de 15de eeuw op fundamenten van Romeinschen oorsprong gebouwd werd. Het is inwendig zeer smaakvol ingericht en bevat een zeer bezienswaardige verzameling schilderijen en andere kunstvoorwerpen. Merkwaardig vooral zijn de geheimzinnige onderaardsche gewelven, met hunne ijzeren en steenen deuren, waar, volgens vroegere geleerden eenmaal het veemgericht zetelde, hetgeen natuurlijk door latere onderzoekers voor een sprookje verklaard is. Een gedeelte van het slot dient thans tot tijdelijke verblijfplaats der groothertogelijke Badensche familie.

Hoog boven de stad ligt de ruïne van het *oude slot*, dat, met zijn reusachtige muren en half verscholen in een ur-woud van eeuwenoude eiken en beuken, een machtigen indruk teweegbrengt. Onbeschrijflijk schoon is het vergezicht dat men van daar op het donkerbruin getinte Schwarzwald, en over het Rijn-dal heen op de hemelsblauwe toppen der Vogezen geniet, terwijl verder stroomafwaarts de bergen van den Rheingau en van het Odenthal zich aan den schemerigen horizont in damp en nevel oplossen.

Ook de *Ebersteinburg*, het kasteel *Eberstein*, de *Yburg* en zooveel andere romantische punten in de door moeder Natuur zoo heerlijk begiftigde omstreken van Baden-Baden zijn de gezonde inspanning van een bergbeklimming overwaard.

Ruïne van het „oude slot” met gezicht op de stad.

Last not least vestigen wij de aandacht onzer lezers op de werkelijk overschoone *Lichtenthaler Allee*, die niet alleen om hare eigen bekoorlijkheid, maar misschien meer nog om de weelde en den glans, die er door de beau-monde worden tentoongespreid, op een Europeesche vermaardheid mag bogen. Vooral op schoone zomernamiddagen kan men onder het dichte loof der eiken en linden tallooze elegante equipages, omstuwd door sierlijke ruiters, op fiere rossen gezeten, bewonderen, terwijl zich langs de zijpaden drommen van onberispelijk gekleede wandelaars voortbewegen. De bekoorlijkheid van deze zeldzaam schoone „promenade” wordt niet weinig verhoogd door de prachtige villa's en smaakvol aangelegde tuinen, die den weg aan beide zijden omzoomen.

Wanneer wij thans de vele genoegens, waarmede het leven in deze verleidelijke badplaats ons, langer dan nuttig of noodig is, dreigt te boeien, ontvlieden, om met nieuwen moed de reis naar het zuiden voort te zetten, geven wij de voorkeur aan den weg door het romantische Schwarzwald, boven de in dit stadium weinig interessante vaart Rijn-opwaarts. Onze afdwalingen zijn trouwens reeds zoovele, dat wij niet twijfelen of de lezer, die ons totnogtoe zoo trouw gevolgd heeft, zal ons deze wel het minst zwaar aanrekenen. Geen woudgebergte toch van Duitschland komt het **Schwarzwald** nabij in afwisselende landschappen, nu eens grootsch en verheven dan weder lieflijk en vreedzaam, doch altijd onbeschrijflijk schoon, of biedt zulk een overvloed van in ons beschaafd werelddeel steeds schaarscher wordende „Waldeinsamkeit” aan. Donkergroene dennenbosschen, die aan het gebergte zijn naam gegeven hebben, omkransen de lager gelegen hellingen, terwijl de hoogere toppen met een mollig grastapijt bekleed zijn. De romantische en tegelijk vruchtbare dalen leveren overvloed van ooft, wijn en koren; bovendien geven de minerale bronnen het aanzijn aan tal van kleine doch alleraangenaamste badplaatsen.

De bevolking van het Schwarzwald, die haar eenvoudig nationaal karakter ook in de kleeding nog vrijwel bewaard heeft, is zeer nijver. De groote rijkdom aan geboomte bracht reeds vroeg een aanzienlijken houthandel, vooral op ons land, teweeg en leverde de grondstof voor het vervaardigen van gesneden voorwerpen uit hout, bezems, enz., alsmede voor het bereiden van houtskool en harts. Ook vindt men er aanzienlijke glasblazerijen en stroohoedenfabrieken. Alom bekend zijn bovendien de Schwarzwald-klokken, die door hare rustieke vormen en fraai snijwerk zulk een aangenaam, gezellig voorkomen hebben. (1)

De hoogste top van het noordelijk Schwarzwald, de **Hornisgrinde**, met een prachtig vergezicht, althans bij helder weer, over de Rijn-vlakte tot Straatsburg toe, biedt, onder dezelfde gunstige omstandigheden, een uitmuntende gelegenheid aan om het geheele gebergte in al zijn pracht en majesteit met het oog te omvatten. Dicht in de nabijheid ligt het **Mummelmeer**, vooral bekend om het sombere, neerslachtige zijner omgeving, geheel passende bij de droevige legenden, waaraan dit eenzame oord zoo rijk is. Geen enkele visch, die in deze spookachtige kom ronddartelt, en nauw hoorbaar suist de wind door de zware dennenbosschen, die den oeverrand aan alle zijden nauw omlijsten. Het eenige spoor van de nabijheid der menschen is

(1) Het middelpunt der uurwerk-fabricatie is het stadje Triberg, welks bewoners zich bijna uitsluitend met het vervaardigen van en den handel in klokken bezighouden. Sedert 1700, toen men de eerste houten klokken begon te maken, is deze industrie aanhoudend vooruitgegaan en heeft zij in de klokken met gecompliceerd speelwerk haar toppunt bereikt. Omstreeks 1770 was de handel met deze uurwerken reeds over geheel Europa uitgebreid en zelfs tot Egypte en Noord-Amerika doorgedrongen. Een der handelaars verwierf in 1779 een firman van den sultan om zijne klokken door geheel Turkije te verkoopen en dit debiet wist hij zelfs tot de binnenlanden van Azië uit te strekken.

De speelwerken maken weder een bijzonderen tak van industrie uit, en de groote muzikale speelwerken, die de tonen van fluit, fagot, hobo, trompet enz. nabootsen, vereischen groote kennis van werktuigkunde en muziek.

een ruwe, onbewoonde hut, door medelijdende handen reeds voor jaren in deze woestenij gebouwd tot schuilplaats voor den verdoolden zwerver. Tegenwoordig echter — *o tempora, o mores!* — wordt zij, netjes opgeknapt, in den zomer geëxploiteerd als ververschingslokaal, ten dienste van vermoeide toeristen.

Even grootsch en schoon, doch oneindig minder somber en droefgeestig, is de aanblik der **Büttensteiner watervallen**, die zich door een spleet in de rotsen van een aanzienlijke hoogte in het dal storten. Eeuwen lang was dit heerlijk tafereel door het ondoordringbaar woud voor elks oog bedekt, totdat de natuurvorschcr van den lateren tijd zich door geboomte en struikgewas een weg baande, om natuurlijk door scharen van toeristen op den voet gevolgd te worden. Thans voert een goed onderhouden voetpad in menigvuldige kronkelingen langs de klaterende waterstroomcn omhoog, steeds dieper het majestueuze woud in, naar de bouwvallen van het oude, eerwaardige klooster „**Allerheiligen**”, dat, nu nagenoeg zeven eeuwen geleden, door de vrome hertogin Uta von Schauburg gesticht werd. In 1802 werd het, evenals zoovele andere kloosters, gesecculariseerd, en een jaar later ongeveer legde het hemelvuur de geheele inrichting in de asch.

Het wordt thans tijd, dat wij de boorden van den Rijnstroom, wier beschrijving wij ons meer speciaal ten doel gesteld hebben, weder gaan opzoeken, ofschoon ons ook het afscheid van het schoonste van Germanjes bergwouden, met zijn rijke afwisseling van grootsche en lieflijke landschappen wel eenigszins pijnlijk aandoet. Wij kunnen ons echter te eerder met ons lot verzoenen, nu de wereldberoemde dom van Straatsburg ons reeds uit de verte tegenblinkt, al voert onze weg ook door een weinig romanesk oord, een lage, moerassige, met riet en wier begroeide landstreek, die door de Kinzig, vóórdat deze bij Kehl in den Rijn valt, onophoudelijk onder water gezet wordt.

HOOFDSTUK XIII.

Kehl. — Straatsburg. — Odilienberg. — Schlettstadt. — Hohkönigsburg. — Rappoltsweiler. — Kaisersberg. — Het Witte en het Zwarte Meer. — Colmar. — De drie Exen. — Nieuw-Breisach. — Mülhausen.

Bij **Kehl**, oorspronkelijk een versterkt bruggehoofd der vesting Straatsburg, thans een vrij welvarend stadje, dat echter in September 1870 bij het bombardement door de Duitschers zwaar geleden heeft, trekken wij, over den Rijn, het land der Vogezen, het schoone Rijkswild, binnen.

Ongeveer twee eeuwen lang was hier de Rijn de kloof, die twee geduchte vijandige naburen gescheiden hield en thans moet juist diezelfde stroom dienen tot samenvoeging van twee verwante stammen, die elkander in zoo lange jaren niet slechts vreemd zijn geworden, maar zelfs hebben leeren haten met groote innigheid. Reeds sedert 1871, toen het zijn vrijwel verjaarde rechten door kracht van wapenen geldig maakte, tracht het groote Duitsche rijk met zacht geweld de zoo vurig gewenschte eenheid tot stand te brengen; toch wijzen alle teekenen er op, dat nog geslachten zullen moeten heenkwijnen, eer de Elzas zijne hoop op hereeniging met „la belle France” voorgoed zal hebben laten varen.

Op een klein uur afstands van den Rijn ligt **Straatsburg**, de hoofdplaats van het rijkswild Elzas-Lotharingen, in een vruchtbare vlakte aan de Ill, waarvan twee bevaarbare takken midden door de stad stroomen. Als middelpunt van het verkeer tusschen Duitschland, Frankrijk en Zwitserland was

Straatsburg van oudsher een aanzienlijke koopstad, met uitgebreide relatiën, terwijl in de laatste jaren de industrie (bierbrouwerijen, looierijen, enz.) er een groote vlucht heeft genomen. Ondanks nagenoeg twee eeuwen van vreemde overheersching bleef het karakter der stad essentieel Duitsch.... zeggen de Duitschers.

Bovendien is Straatsburg tegenwoordig een vesting van den eersten rang en heeft, als zoodanig, een garnizoen van niet minder dan 9,000 man. Na 1871 werd de stad door een gordel van forten, 14 in getal, omringd, waarvan sommige tot op een afstand van 8 kilometer vooruitgeschoven zijn. Tegelijk werden de wallen naar de noord- en westzijde zoover uitgezet, dat daardoor een bouwterrein, grooter dan de geheele oude stad zelf, gewonnen werd. Doch reeds Lodewijk XIV had Straatsburg in een geduchten staat van tegenweer gebracht, waartoe de door Vauban gebouwde citadel niet weinig bijdroeg. Vandaar dat de Fransche bezetting in 1870, onder generaal Urich, aan den overmachtigen Duitschen vijand een hardnekkigen tegenstand bood, waardoor de stad aan een belegering en bombardement van 46 dagen werd blootgesteld, gedurende welken tijd niet minder dan 194,722 projectielen binnen de muren vielen. Ruim 500 huizen werden geheel vernield, 8000 inwoners van huisvesting beroofd, vele burgers werden gedood en gekwetst, terwijl van de soldaten 700 sneuvelden en 1300 gewond werden. Den 27sten September 1870 gaf de stad zich over, en werd daardoor nog juist tijdig voor een bestorming gevrijwaard.

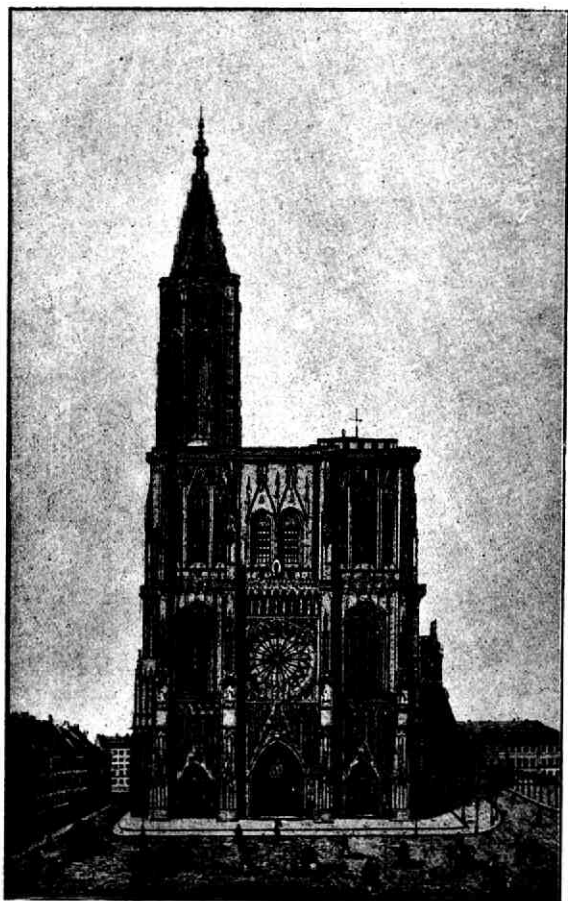
De geschiedenis van Straatsburg is even oud als belangrijk. Oorspronkelijk een volksplanting der Kelten, werd het later door de Romeinen veroverd, onder wier gezag het bleef, totdat de Allemanen aan de Romeinsche heerschappij een einde maakten. Koning Clovis (496) won de stad voor de Franken, en bracht er tegelijk het christendom, terwijl Karel de Groote haar gewichtige privileges verleende. In de middeleeuwen ving ook hier de strijd der vrijheidlievende burgers tegen adel en

geestelijkheid aan, die met een volkomen zegepraal van eerstgenoemden eindigde. Dit blijkt wel het best uit de constitutie van 1482, die in hoofdzaak tot 1780 toe is blijven gelden, volgens welke de stedelijke raad samengesteld was uit 11 edellieden, 17 burgers en 28 afgevaardigden uit de gilden. Het jaar 1348 staat met een zwarte kool in de geschiedenis der stad aange-teekend. Toen heerschte er namelijk op vreeselijke wijze de pest, en doodde het volk in zijn woede en vertwijfeling meer dan 2000 joden. Volgens het geloof dier tijden toch kon bij een dergelijke ramp slechts van een straffe des hemels sprake zijn, en geen wonder dan ook dat men de algemeen gehate en verfoeide joden tot zoenoffer bestemde. Dat bij het nagenoeg volkomen republikeinsch karakter der bestuursinrichting de reformatie in de eerste helft der 16de eeuw hier een vruchtbaren bodem vond, zal wel nauwelijks behoeven gezegd te worden. In den dertigjarigen oorlog had Straatsburg niet weinig te lijden; het bleef niettemin een vrije Rijksstad, wat echter Lodewijk XIV niet verhinderde, om in 1681, zonder al te angstvallig te letten op streng doctrinaire begrippen van internationaal recht, haar eenvoudig bij Frankrijk in te lijven. In dien toestand is zij bijkans een eeuw lang gebleven, totdat de nog kersversch in het geheugen liggende gebeurtenissen van 1870 en 1871 de arme geplaagde in de armen van het naar haar bezit smachtende Duitschland terugvoerden. Sedert dien tijd is hare bevolking van ruim 85,000 tot bijna 115,000 zielen gestegen.

De edelste schat, die Straatsburg bezit, is ongetwijfeld zijn wereldberoemde *kathedraal*, wier verheven majesteit door Longfellow in den proloog op zijn „Golden Legend” zoo heerlijk schoon geschilderd wordt. Waar men zich ook in de stad bevinden mag, bijna overal rijst haar toren tot een duizelingwekkende hoogte boven de daken en deelt aan de verschillende pleinen een eigenaardig grootsch en indrukwekkend karakter mede.

Evenals de meeste bouwwerken van zoo reusachtigen omvang, is ook de kathedraal van Straatsburg het werk van vele

eeuwen en geslachten, waarvan zij dan ook in vele harer onderdeelen het onmiskenbare stempel draagt. Het leeuwendeel in den

Kathedraal.

bouw neemt echter ongetwijfeld de beroemde meester Erwin

van Steinbach, na wiens dood in 1318, zijn zoon Johann het werk voortzette. Eerst in 1439 werd de noordelijke toren door Johann Hültz, van Keulen, voltooid, terwijl de bouw van den zuidelijken toren nooit verder dan tot het platform is voortgezet.

Eeuwenlang hebben de vijandige elementen en de euvelmoed der menschen tevergeefs gepoogd het ontzaglijk kunstgewrocht te vernielen. Vijftig malen werd enkel het zuidelijk platform door den bliksem getroffen; een aardbeving deed het gebouw op zijn grondvesten trillen en wierp het in de reusachtige reservoirs vergaderde regenwater meters ver omhoog. Ook te midden van de woeste baren der omwenteling bleef het oude heiligdom onwrikbaar pal staan. Het *feu sacré* der vrijheidsmannen uit het laatst der vorige eeuw bleef beperkt tot de even schoone als kostbare standbeelden van heiligen en koningen, waarvan er 200 door hen uit de nissen gehaald en verbrijzeld werden. Ook het bombardement van 1870 bracht vele schade toe, die echter weder hersteld is.

De beknoptheid van ons bestek gedooft niet, dat wij een beschrijving leveren van al de wonderbare schoonheden die de kathedraal van Straatsburg omvat, hoe dankbaar en aange-naam die taak ook moge zijn. Wij wijzen slechts op den verrukkelijk schoonen voorgevel, met zijn drie portalen en zijn rijkdom aan ornamentatie. Van het inwendige stippen wij enkel aan: de muurbeschildering van Steinle, de geschilderde ramen, die uit de 13de en 14de eeuw dateeren, en eindelijk het beroemde astronomische uurwerk, met volledig planetarium en tal van beweegbare figuren, in de eerste helft onzer eeuw door den Straatsburgschen werktuigkundige Schwilgué vervaardigd. Verrassend vooral is de aanblik van dit vrij moderne kunstwerk met klokslag van twaalfen, op welk tijdstip al de figuren in werking komen.

Eveneens een sieraad der stad is buiten kijf de *Academie*, die in 1872 geopend werd, en dan ook duidelijk genoeg opgericht is met het doel, om de ontwikkeling van het Duitsche

intellect en van den Duitschen geest in het Rijksland te bevorderen. De verschillende neveninrichtingen, die aan een goed geconditioneerde hoogeschool niet mogen ontbreken, getuigen voor de onbekrompen wijze, waarop de Duitsche regeering in den goeden tijd der milliarden haar taak heeft opgevat. Zoo is de *universiteits-sterrenwacht* eenig in haar soort en overtreft zij zelfs in grootschheid van aanleg het beroemde observatorium van Greenwich. Zij bezit o. a. een kolossalen telescoop, die f60,000 gekost heeft.

Wanneer wij ten slotte een wandeling door de stad maken, ontmoeten wij ook hier een *standbeeld voor Gutenberg*, die eenige jaren te Straatsburg gewoond heeft. Zooals bekend is, betwisten, van de Duitsche steden, Mainz en Straatsburg elkander de eer zich de bakermat der boekdrukkunst te mogen noemen. Hoewel nu uit niets blijkt, dat Gutenberg ooit te Straatsburg de edele kunst in practijk gebracht heeft, laat zich een rechtgeaard Straatsburger daardoor toch allerminst, uit het veld slaan. — „Wat er elders ook moge gebeurd zijn” — zal hij u met het vuur eener innige overtuiging te gemoet voeren — „binnen deze muren is de geniale gedachte in het brein van den grooten wereldhervormer gerijpt.” Tegen een dergelijk stuk geloofsbelijdenis valt natuurlijk weinig in te brengen, al gevoelde men ook lust den enthousiast zijne onschuldige illusie te ontnemen.

Evenals trouwens alle overige oude Duitsche rijkssteden, heeft ook Straatsburg een overvloed van merkwaardige ouderwetsche particuliere huizen en bij het doorkruisen der enge straten van de oude stad, en zelfs van de schilderachtige achterbuurten, ontmoet men dikwijls onverwachts de prachtigste woningen met breede en uit massief eikenhout gesneden trappen van groote kunstwaarde en met deuren, voorzien van werkelijk bewonderenswaardig smeedwerk. In dit opzicht spant echter ongetwijfeld de kroon het zoogenaamde *Balde'sche Huis* aan het Domplein, met zijn hoogen gevel en bruine binten,

waarschijnlijk dan ook wel het schoonste hoekhuis, dat eenige Duitse stad kan aanwijken.

Het centrum der schitterende Straatsburgsche samenleving is het *Broglie-plein*, door den maarschalk van dien naam aangelegd en daarom naar hem genoemd. Vooral wanneer de militaire muziek er zijne opwekkende tonen laat ruischen, pleegt al, wat tot de beau-monde meent te behooren, onder de prachtige boomen van dit plein te wandelen en zijn de beide prachtige, echt Parijsche café's aldaar overvuld met vroolijk babbelende bezoekers.

Voor hen die daarentegen eenzaamheid en natuurgenoet wenschen te smaken, is een tochtje naar **Odiliënberg** als geknipt. Van Ober-Ehnheim, dat gemakkelijk per spoor te bereiken is, voeren drie verschillende wegen, die met elkander in schoonheid wedijveren, naar het klooster van St. Odilia, de schutsvrouw van den Elzas, die aan bezoekers tegen billijke vergoeding eene uitmuntende herbergzaamheid verleent. Volgens de legende was Odilia het blindgeboren dochttertje van een hertog van den Elzas, Atticho of Etich genaamd, dat bij den doop ziende werd en daarom reeds op zeer jeugdigen leeftijd zich aan den dienst des Heeren wijdde. Toen de vader het meisje niettemin later tegen haar zin tot een aardsch huwelijk wilde dwingen, werd zij voor dit treurig lot op wonderdadige wijze beschermd, waarna zij het klooster stichtte en, tot in hoogen ouderdom, een heilig leven leidde. Vele genezingen werden door haar verricht en ook de Odiliënbron moet op het gebed der vrome abdis te voorschijn zijn getreden en aan een blind kind het ooglicht hebben teruggegeven. Vandaar dat nog altijd, op Pinkstermaandag en in de eerste helft der maand Juli, de berg door talrijke bedevaartgangers bezocht wordt.

Rondom den berg strekken zich, over een lengte van drie à vier uren, de overblijfselen van een reusachtigen muur van met klimop omslingerde kwartsblokken uit, over wier afkomst slechts gissingen zijn te maken. Waarschijnlijk heeft men

hier te doen met een van die steenen omheiningen, waarbinnen in tijd van oorlog gansche volksstammen een toevlucht vonden. Is die gissing juist, dan dagteekent de oprichting ongetwijfeld uit den tijd der Romeinen, en zijn zij evenals de daarmede in verband staande thans verdwenen kasteelen, op last van keizer Valentinianus gebouwd, die, naar de historie vermeldt, langs den geheelen Rijn versterkingen aanlegde.

Het uitzicht, dat de kloostertuin aanbiedt, is ongetwijfeld zeer schoon, doch wordt eenigszins in de schaduw gesteld door het verrukkelijke panorama, dat op den *Mennelstein*, het hoogstgelegen punt van den bergrug, te genieten valt. Van dit eenigszins vooruitspringend rotsgevaarte overziet men bij helder weer den geheelen Elzas, de Vogezen, den Breisgau, het Schwarzwald, tot zelfs de Zwitsersche Hoogalpen. Geen wonder dan ook, dat het niet uitsluitend vrome pelgrims zijn, wier hart met een zoet verlangen getrokken wordt naar dit lieflijke vreedzame oord, dat men met recht de idylle van Straatsburg zou kunnen noemen.

Wanneer wij thans, den loop van den Rijn stroomopwaarts volgende, ons al verder en verder in het heerlijke land der Vogezen verdiepen, ontmoeten wij op dien weg het eerst **Schlettstadt**, eens een vrije Deutsche Rijksstad, later een Fransche vesting en thans een vrij onbeteekenend provinciestedje, met ongeveer 9000 inwoners. In de middeleeuwen bloeide de stad zeer, niet alleen door handel en nijverheid, maar ook op het gebied van kunsten en wetenschappen. De hoogeschool, in 1450 door den magistraat gesticht, genoot weldra een Europeesche vermaardheid en lokte honderden studenten uit alle oorden van ons werelddeel tot zich, zoodat dan ook de grootste geleerden uit dien tijd aldaar gevormd zijn. Van dit alles is echter, behalve de schoone herinnering, niets meer overgebleven dan een prachtige *gemeente-bibliotheek*.

Zeer belangrijk zijn de beide kerken: *St.-Georges*, een der schoonste uit den Elzas, van de 13de eeuw, een kruisvormige

basiliek, gekroond door een sierlijken, achtkanten toren, en *St.-Fides*, waarvan de grondslagen reeds in het laatst der 11de eeuw door de hertogin Hildegard van Zwaben werden gelegd.

De trots en het kleinood der stad, die zij als haar oogappel bewaart, is de op eenigen afstand gelegen ruïne van den **Hoh-königsburg**, ongetwijfeld dan ook de prachtigste van alle burchten in den Elzas. Door hoogte en omvang, door hunne indrukwekkende torens en kolossale muren van roode steenblokken, zijn deze goed bewaarde overblijfselen uit een grijs verleden, bijzonder merkwaardig. Tal van adellijke geslachten, waarvan sommige met uitstekend gevolg het roovershandwerk uitoefenden, hebben binnen deze trotsche muren gehuisd. Sedert 1864 is de burcht het eigendom der gemeente Schlettstadt, die op alleszins voldoende wijze voor het onderhoud er van zorg draagt.

Na Schlettstadt, verder het zuiden in, **Rappoltweiler**, een der levendigste stadjes van den Elzas, met ongeveer 6000 inwoners. In een schilderachtige streek gelegen, te midden van rijke wijngaarden en aan den voet van hoge bergen, die door de drie sloten van het adellijk geslacht *Rappoltstein* worden be kroond, maakt het met zijne antieke muren een alleraangenaamsten indruk. In de middeleeuwen was de graaf van Rappoltstein *qua talis* koning van alle speellieden en muzikanten, die in den vroolijken Elzas rondzwierven. Zij genoten, tegen een matige jaarlijksche contributie de in die dagen voorzeker niet te versmaden bescherming van den machtigen graaf. Eens in het jaar, den 8sten September, kwam het jolige kunstenaarsvolkje te Rappoltweiler bijeen, om de goede harmonie tusschen de broeders te bevorderen, en nog op den huidigen dag is het op dien datum in het stadje kermis, waar het dan lustig pleegt toe te gaan. Patrones van het lustige gild was O. L. Vrouwe van Dusenbach, die in de naar haar genoemde abdij vereerd werd. Op de wonderschoone heer-

baan, die van Markieh naar Rappoltsweiler leidt, vindt men nog ter zijde van den weg, in een lommerrijk dal, de ruïnes van deze eeuwenoude stichting.

Een wandeling van twee uren, gedeeltelijk door lieflijke wijngaarden, brengt ons te **Kaisersberg**, tenzij wij de voorkeur geven aan den weg, door de Vogezen-club aangelegd, die wel heerlijke gezichtspunten oplevert, maar dan ook een stevigen marsch van minstens 3½ uur, over een zeer geaccidenteerd terrein vordert. Kaisersberg, waarboven de in den dertigjarigen oorlog vernielde *Keizersburcht* zich zoo trotsch verheft, is zeer pittoresk aan den ingang van het Urbeiser-dal gelegen. Overigens teert het geheel op zijn grootsch historisch verleden, waarvan nog allerwegen in het plaatsje belangrijke sporen te vinden zijn.

Liefhebbers van een ruwe, woeste bergnatuur plegen van Kaijserberg uit een tochtje te maken naar het **Witte Meer** en het **Zwarte Meer**. Het eerste ontleent zijn naam aan den kleur der kale, bleeke, bijna loodrecht oprijzende rotsen, die het van twee zijden omgeven, en waaruit ook zijn bodem gevormd is. Het Zwarte Meer beantwoordde jaren geleden aan zijn naam, toen het nog omgeven was door donkere, krachtige pijnboomen. Thans echter zijn deze woudreuzen reeds lang geveld ten behoeve der onverzadiglijke industrie, zoodat beide meren weinig meer in karakter met elkander verschillen.

Alweder ontmoeten wij een van die steden, gelijk er zoovele langs den Rijn liggen, wier belangrijkheid meer in het verleden dan in het heden gezocht moet worden. Het is **Colmar**, de fiere Rijksstad uit de luisterrijke dagen der Staufen, die later aan een Karel den Stoute met goed gevolg weerstand bood. Met den moed der wanhoop, doch vruchteloos verzette zij zich tegen Lodewijk XVI, toen deze den Elzas aan Frankrijk hechtte. Ook op het gebied des geestes nam Colmar in de dagen van weleer een hoog standpunt in. Mannen van beteekenis zagen er het eerste levenslicht. Wij noemen slechts de schilder en etser

Martin Schongauer (1420—1488), wiens atelier te Colmar met recht de hoogeschool der Duitsche schilderkunst mag genoemd worden. Hij was ongetwijfeld verreweg de grootste meester der 15de eeuw en zijne kopergravures genoten zelfs de eer van door Michel Angelo gecopieerd te worden. Met zulk een verleden is het niet te verwonderen, dat ook Colmar, behalve op zijn eeuwenouden dom, nog mag bogen op tal van antieke burgerwoningen, die wel in staat zijn de bouwmeesters der moderne villa's en heerenhuizen in de nieuwe wijken van schaamte te doen blozen.

Wij brengen daarom slechts een zeer vluchtig bezoek aan het „nieuwe” gedeelte van Colmar, meer bijzonder met het doel om een bewonderenden blik te werpen op de standbeelden van twee beroemde krijgsoversten van den grooten Napoleon, beiden te Colmar geboren, en ook beiden door den Colmarschen beeldhouwer Bartholdy in brons vereeuwigd. Het eerste, dat voor den admiraal Bruat, is vooral merkwaardig om zijn imposant voetstuk, waarop in allegorische figuren de vier werelddeelen prijken, waarin deze zeeheld gestreden heeft; het tweede stelt den maarschalk Rapp in een zeer schoone, zij het dan ook wel ietwat theatrale houding voor.

Liever dan ons dus langer te ergeren aan de scherpe tegenstelling tusschen den kunstzin der vaderen en den modernen wansmaak, willen wij ons nog een kort uitstapje in de bekoorlijke omstreken der stad veroorloven, en wel naar de zogenaaamde *Drie Exen*, drie torens, die zich, niet ver van het vlek Egisheim, op een dichtbegroeide hoogte verheffen, en, hoewel zij afzonderlijke namen voeren, alle drie tot dezelfde ruïne behooren, namelijk die van het trotsche kasteel **Hohen- of Dreien-Egisheim**, waarop ook een der graven van Egisheim, die later paus Leo XI werd, het eerste levenslicht aanschouwde. Een heerlijk belommerd, doch vrij steil bergpad voert van genoemd vlek naar de ruïne, wier drie torens uren ver in den omtrek zichtbaar zijn.

Volgens ons wel overwogen reisplan, zouden wij bij **Neu-Breisach**, een kleine vesting, die in 1703 door Vauban aangelegd en in 1870, na een beleg van acht dagen, door de Duitschers genomen werd, den Rijn oversteken. Wij kunnen echter moeilijk aan de verzoeking weerstand bieden, om, na de vele historische plaatsen, waaraan de totnogtoe door ons gevolgde weg zoo rijk was, alvorens den Elzas te verlaten, nog een kort kijkje te gaan nemen in een stad, die hare beteekenis niet ontleent aan hetgeen zij eenmaal *was*, maar wel aan hetgeen zij thans *is*. Wij bedoelen **Mülhausen**, aan de Ill en aan het Rhone-Rijn-kanaal, de aanzienlijkste fabriekstad van het geheele Rijkland, met om en bij de 70,000 inwoners.

Bijzonder merkwaardig, vooral in onze dagen, nu de zogenaamde sociale quaestie meer en meer de hoofden in plaats van de harten dreigt te gaan verwarmen, is een wandeling door de *arbeiderswijk*, die sedert 1853 door de op initiatief van den maire Jean Dollfus gestichte „Société des cités ouvrières” in het leven werd geroepen. Zij bestaat thans reeds uit meer dan 1000 woningen van één of twee verdiepingen, met genoegzame ruimte voor een gansch gezin en alle voorzien van kleine tuinen. Bovendien vindt men in die wijk groote wasch- en badinrichtingen, bewaarplaatsen voor kleine kinderen enz. enz., zooals wij dit ook bij Krupp te Essen aangetroffen hebben. Daar was het echter de machtige wil van éenen man, die al dit schoone tot stand bracht; hier daarentegen hebben wij te doen met eene coöperatie in de goede richting. De woningen worden voor weinig meer dan de bouwkosten, d. i. voor f 1500 tot f 1800 aan de fabrieksarbeiders verkocht. Bovendien wordt de aankoop door in 15 tot 20 jaren aflopende betalingstermijnen den werkman zeer licht gemaakt.

Ontzaglijk veel heeft Mülhausen bovendien te danken aan de in 1825 opgerichte „Société industrielle,” tot bevordering van industriele en wetenschappelijke belangen van elken aard, wier uitgestrekt gebouw in het „nieuwe kwartier” schoone

verzamelingen op het gebied der natuurlijke historie, benevens een fraaie bibliotheek, bevat. In het sinds 1882 bestaande *museum* dierzelfde vereeniging vindt men, behalve afdeelingen voor romeinsch-keltische, meest in den Elzas zelf opgegraven oudheden, een zeer aantrekkelijke collectie schilderijen uit de nieuwere Fransche school.

Aangezien noch de stad noch hare omstreken overigens eenige bijzondere bekoorlijkheid bezitten, nemen wij thans voorgoed afscheid van het land der Vogezes, om, aan de overzijde van den Rijnstroom, den Breisgau te bezoeken.

HOOFDSTUK XIV

De Breisgau. — Alt-Breisach. — Freiburg. — Bazel.

Wanneer wij thans, tot den Rijn teruggekeerd, den blik om ons heen slaan, op den plek waar Alt- en Neu-Breisach zich zoo dreigend uit de verte tegenover elkander verheffen, als verkeerden ook zij nog maar al te zeer onder den indruk van eeuwenlang gekoesterde haat en wrok, ontwaren wij een oord, dat weinig lieflijks heeft, maar ons daarentegen treft door zijn ernstig, bijna droefgeestig karakter. De schuld daarvan ligt ongetwijfeld voor een goed deel bij de beide bergketenen, de Vogezen en het Schwarzwald, daar deze, van hier gezien, onwillekeurig doen denken aan twee geweldige onweders, die zich het één aan den westelijken, het andere aan den oostelijken horizon, ten strijde tegen elkander toerusten. Te midden van dit landschap jaagt de Rijnstroom — wiens boorden wij maar al te vaak ontwaken om uren ver landwaarts in berg en dal te doorkruisen — in sombere majesteit zijne donkere golven voort.

Fier en statig verheft zich op een steilen rots, aan den oever van den Rijn, **Alt-Breisach**, de *Mons Brisiacus* der Romeinen, en imponeert reeds in de verte, niet alleen door zijn ligging, maar ook door zijn oude bolwerken, zijn donkere leien daken en nog het meest door zijn domtoren, die, evenals te Straatsburg, op de geheele omgeving als ware het zijn eigenaardigen stempel drukt.

Eens was Alt-Breisach, dat vroeger op zes heuvels moet hebben gelegen, die door den Rijn werden omspoeld, een der gewichtigste Duitsche vestingen, „het hoofdkussen van het Heilige Roomsche Rijk, de sleutel van Duitschland”, zoo als men in die dagen zeide. Men achtte zich door dit, naar men meende, onneembare bolwerk zelfs veilig voor den ervvijand totdat in 1703 tegenover het oude Breisach, op Fransch grondgebied, de groote vestingbouwkundige Vauban een nieuw Breisach uit den grond deed verrijzen en men zodoende uit den zoeten waan gewekt werd. Zoo eenige stad, dan heeft voorzeker Alt-Breisach de wisselingen van het lot ondervonden. In 1331 onder Oostenrijk gekomen zijnde, werd het in 1638, na een langdurig beleg, door de Zweden onder Berhard van Weimar ingenomen, na wiens dood in 1639 de Franschen het tot 1697 bezet hielden. In 1700 legde Oostenrijk weder de hand op de vesting, doch drie jaren daarna werd zij reeds weder door Tallard en Vauban herwonnen, om in 1714 nogmaals aan Oostenrijk teruggegeven te worden. Een overstroming van den Rijn bracht hierop in 1740 aan de vestingwerken zoo aanzienlijke schade toe, dat de Oostenrijksche regeering voor de aanzienlijke kosten van herstelling terugdeinsde en de meest beschadigde werken eenvoudig in de lucht liet springen. Wat er nog van overgebleven was, werd in 1793 door de Fransche batterijen aan de overzijde van den Rijn, en het vuur uit het fort Mortier totaal vernield, waarna de moordlustige en roofgierige sansculottes zich als een ware sprinkhanenplaag over het rampzalige land uitstortten. Welk een zee van rampen in deze korte opsomming van jaartallen verborgen ligt, valt moeilijk in woorden weer te geven. En toch was hiermede de lijdensgeschiedenis der stad niet geëindigd, want zes dagen lang verspreidden de projectielen van het in dien ongelijken strijd worstelende Neu-Breisach er in de Novembermaand van 1870 dood en verderf.

Te midden van al de stormen, die in den loop der eeuwen

het stadje hebben geteisterd, heeft de aan den Heiligen Stephanus gewijde *Dom* het eerwaardig hoofd omhoog gehouden, zoodat hij ook thans, na een zorgvuldige restauratie, nog met eere zijn plaats op het hoogste punt der stad inneemt. De geschiedenis van zijn bouw loopt over verscheidene eeuwen, zoodat men daarin dan ook verschillende bouwstijlen vereenigd vindt. Het inwendige is eveneens zeer merkwaardig, niet het minst om de vele kunstschaten, die er in den loop der tijden saamvergaderd zijn. Merkwaardig vooral zijn het buitengemeen kunstig uit hout gesneden hoogaltaar, uit de vijftiende eeuw, alsmede de prachtige kansel, de reliquienkast van massief zilver, en eindelijk de gouden beker, door Lodewijk XIV aan de kerk geschonken.

De rots, waarop de Dom gegrondvest is, maakt een voorpost uit van het **Kaiserstuhl-gebergte**, dat, bij een breedte van 2 à 3 uren, 6 uren lang is. Zijn voornaamste toppen zijn, behalve den eigenlijken *Keizersstoel*, de *Negen Linden* en de *St.-Katharine-kapel*, welke beide laatste punten van Breisach uit druk bezocht worden. Het klimaat is in dit gebergte veel zachter dan in de omliggende streek, zoodat de wijnoogst er veel eerder geschiedt, dan ergens in den omtrek. De plantengroei is rijk en weelderig; behalve bloeiende wijngaarden, vindt men er rijk beladen vruchtboomen. Dat een tochtje door dit vruchtbare gebergte, dat bovendien zoo rijk is aan de heerlijkste gezichtspunten, alleszins aanbeveling verdient, zal wel nauwelijks behoeven gezegd te worden. De naam heeft, naar men aanneemt, zijn oorsprong te danken aan het feit, dat Rudolf van Habsburg hier meermalen naar oud-germaansch gebruik recht gesproken heeft.

Nog mogen niet onvermeld blijven de 2½ uur noordelijk van Breisach aan den Rijn en aan den voet van het Kaiserstuhl-gebergte gelegen ruïne van den burg *Spooneck*, en nog een half uur hooger op, eveneens aan den Rijn, de ruïne van het slot *Limburg*, waar Rudolf van Habsburg in 1218

geboren werd. Op beide plaatsen heeft men een heerlijk vergezicht over den Elzas, met den dom van Straatsburg en de donkerblauwe toppen der Vogezen op den achtergrond.

Zeer schoon is ook de weg, over den Kaiserstuhl, langs de hellingen van den *Tuniberg* en door het *Mooswald* naar **Freiburg**, waar wij niet mogen nalaten, zij het dan ook voor korten tijd, ons anker neer te werpen. De geheimzinnige bekoorlijkheid van het Schwarzwald, met zijne donkere dennenbosschen, waarvan de voorhoede zich tot de poorten der stad uitstrekt; de omringende lachende, weelderige landouwen, het tooverwaas der middeleeuwen dat over haar uitgespreid ligt, zonder echter aan hare frischheid te schaden, dit alles werkt er toe samen, om deze plaats niet alleen tot den parel van den Breisgau, maar ook tot een der bekoorlijkste steden van geheel Deutschland te stempelen.

De oorsprong der stad dagteekent van het jaar 1091, toen hertog Berthold II van Zähringen op de fundamenten van oude romeinsche werken een burcht bouwde, onder wiens stevige muren zich weldra een kleine volkplanting neerliet. Deze breidde zich meer en meer uit en verkreeg van hertog Konrad stedelijke rechten. Sedert 1368 kwam de stad onder Oostenrijk en vormde de geheele Breisgau een deel der Oostenrijksche erflanden. Ook aan Freiburg bleven, evenmin als aan hare zustersteden, de rampen des oorlogs gespaard, totdat het in 1806, bij den vrede van Pressburg, aan Baden werd toegewezen. Onder dat bestuur nam haar bloei en welvaart ontzaglijk toe, zoodat de bevolking thans reeds tot ver over de 40,000 zielen gestegen is.

Als hoofdstapelplaats der producten van het Schwarzwald drijft Freiburg een aanzienlijken handel. Ook het aantal fabrieken is in de omstreken steeds klimmende, doch doet gelukkig aan het natuurschoon nog geen ernstigen afbreuk. De *universiteit*, die door aartshertog Albrecht van Oostenrijk in 1456 gesticht en door den groothertog Lodewijk van Baden

in het begin dezer eeuw gereorganiseerd werd, telt in de laatste jaren 900—1200 studenten.

Eigenaardig te Freiburg zijn de beekjes kristalhelder water, die, uit het riviértje de Dreisam afgeleid, door alle straten vloeien en waarvan men er in den laatsten tijd vele heeft overdekt. Daar overigens het klimaat zacht, de lucht zuiver is, en de bewoners van oudsher bekend hebben gestaan om hun aangenamen, vriendelijken aard, is het zeker niet te verwonderen, dat zich hier tal van bemiddelde vreemdelingen met hunne gezinnen zijn komen vestigen. De stad wordt dan ook door een gordel van villa's en bloemtuinen omgeven.

Ons eerste bezoek geldt natuurlijk het merkwaardigste wat Freiburg den bezoeker kan aanbieden, en dit is ook hier alweder de *Domkerk*, wier reusachtigen toren, met zijne sierlijke spitsen en lofwerk, zich hoog boven de daken der stad en zelfs boven de bergtoppen op den achtergrond verheft. Zij is de eenige gothische kerk in geheel Duitschland, die in den bloeitijd van het gothiek zelf voltooid werd. Zij staat aan alle zijden voor het oog vrij en is van roode zandsteen opgetrokken. Van den oorspronkelijk Romaanschen bouw, die vermoedelijk in het begin der 12de eeuw aangevangen werd, zijn nog slechts weinige sporen overgebleven, al het andere is in zuiver gothischen bouwstijl uitgevoerd en dagteekent van het midden der 13de eeuw, behalve het koor, dat ongeveer een eeuw jonger is. Wie de ontwerper van het heerlijk schoone bouwplan geweest is, valt niet uit te maken, doch vermoedelijk was het Erwin von Steinbach, de geniale schepper van den Straatburgschen dom.

Een eenig kunstwerk van buitengewone schoonheid is de niet minder dan 121 M. hooge toren, wiens rijke, stoute en edele vormen niet genoeg bewonderd kunnen worden. De massieve vierkante onderbouw, het hooge achthoekige klokkenhuis, gekroond door den sierlijk opengewerkten pyramidalen spits, dit alles vormt een bij uitnemendheid harmonisch geheel, waarvan het oog nooit verzadigd wordt. Verrassend is ook de

aanblik van het grootsche kerkportaal, dat door het onderste gedeelte van den toren wordt gevormd; met zijn rijkdom aan beeldgroepen, waarvan de meeste op de lijdensgeschiedenis van Christus betrekking hebben.

Niet minder verheven schoon is het inwendige der kerk, met zijn gothisch hoogaltaar, zijn uit één steen gehouwen kansel, zijn lange reeks prachtig bewerkte bisschopszetels, en *last not least* de glasschilderingen uit verschillende tijdperken, waardoor de majestueuze ruimte in zulk een tooverachtig licht gehuld wordt. Het is hier de plaats niet om een beschrijving te geven van al de grafsteen en sarcophagen en monumenten, gewijd aan de nagedachtenis van vorsten en ridders, die in den loop der eeuwen het eerwaardig kerkgebouw beschermd of begiftigd hebben. Merkwaardig vooral zijn de kapellen, waardoor het koor omgeven is, wier rijke inhoud zoowel voor den geschiedschrijver als voor den kunstkenner van onschatbare waarde is. Zoo vindt men: de *universiteits-kapel*, met de grafsteen en der grootste geleerden, die in Freiburg hun licht hebben doen stralen en een meesterlijk gepenseeld altaarstuk van Hans Holbein, de aanbidding der wijzen uit het Oosten voorstellende; de *Böchlings-kapel*, met de beroemde Byzantijnsche crucifix, uit massief zilver gedreven en door een ridder uit de kruistochten herwaarts gebracht; de beide *Keizerskapellen*, met hare kostbare glasschilderingen, en zoovele meer.

Wanneer wij thans de Domkerk aan de zuidzijde verlaten, wordt onze aandacht onmiddellijk getrokken door het *Koophuis*, een sierlijk hoewel niet hoog gebouw van roode zandsteen, met een bogengaanaderij, daarboven een bij uitstek fraai balkon, en met bevallige hoektorens. Tusschen de breede, grillig gevormde vensters prijken vier standbeelden, die waarschijnlijk even oud zijn als het gebouw zelf, voorstellende: Keizer Maximiliaan en zijn zoon, koning Philips van Spanje, benevens de keizers Karel V en Ferdinand I. Langs een statige wenteltrap bereikt men de groote of Keizerszaal, die nog heden ten

dage bij openbare feestelijkheden dienst doet. Menige antieke trapgevel houdt bovendien, te midden van modern ingerichte woonhuizen met kolossale spiegelruiten, de herinnering levendig aan de roemrijke dagen van weleer.

Merkwaardig groot is bovendien het aantal monumentale, wezenlijk springende *fonteinen*, die men bij een wandeling door de straten van Freiburg ontmoet. Bijzonder rijk bedeed is in dat opzicht de *Keizerstraat*, waardoor de stad van het noorden naar het zuiden doorsneden wordt. Als middelstuk prijkt daar een eeuwenoude fontein in gothieken stijl, met negen kleine standbeelden: meer naar het zuiden klatert de fontein, die in 1807 ter eere van den groothertog Karel Frederik van Baden opgericht werd, en, behalve het standbeeld van Berthold III, nog tal van inscripties te zien geeft; eindelijk nog een moderne fontein, met het standbeeld van aartshertog Albrecht. In dezelfde straat verheft zich ook het indrukwekkende *overwinnings-monument*, dat in 1876 ter eeuwige gedachtenis aan de heldendaden van het Badensche leger in den Fransch—Duitschen oorlog opgericht werd. Prachtig gemodelleerd is de vijf meter hooge Victoria, die het monument kroont, en niet minder schoon zijn de vier strijders van verschillende wapenen, waarmede het granieten voetstuk versierd is.

Ook *Barthold Schwarz*, die de wereld door de uitvinding van het buskruit gelukkig maakte, heeft te Freiburg zijn standbeeld en natuurlijk te gelijk ook zijn fontein. Vroolijk plast het water in de breede bekkens, en daarboven rijst de forsche monniksgestalte, met den bijbel in de linkerhand, terwijl hij de linker peinzend tegen de kin gedrukt houdt. Een diepzinnige doch tegelijk droefgeestige gedachte staat duidelijk op het breede, gewelfde voorhoofd van den genialen uitvinder te lezen.

Met een bezoek aan het *Raadhuis*, dat uit de ontluikingsperiode der renaissance dagteekent en voor eenige jaren met

smaakvolle fresco's, de fata der stad voorstellende, versierd werd, besluiten wij onzen „ommegang.”

Zooals wij reeds in de gelegenheid waren op te merken, zijn ook de omstreken van Freiburg wonderschoon en vol afwisseling. Reeds de onmiddellijke omgeving is rijk aan prachtig hout, dat door talrijke paden doorsneden wordt, en daarachter breidt zich het Schwarzwald in al zijn pracht en heerlijkheid uit. Tot de aangenaamste uitstapjes behoort zeker wel een tocht naar het kasteel *Zähringen*, het stamslot van het beroemde geslacht der Zähringers, dat reeds in 1215 met graaf Berthold V uitstierf.

Het ontstaan van dezen eenmaal zoo machtigen burcht, waaraan Freiburg zijn eerste ontwikkeling voor een goed deel te danken heeft, en waarvan thans behalve den hoogen wachttorens nog slechts weinig meer dan een puinhoop overig is, wordt door de legende in dier voege verhaald: „In het woudrijke dal van Zähringen, aan den voet van den *Roszkopf* ⁽¹⁾ leefde in overoude tijden een jeugdige kolenbrander. Vader en moeder waren gestorven en zoo bleef hij alleen, te midden dier ernstige natuur, bij zijne kolenvuren achter. Geruimen tijd ging alles goed, doch nauwelijks had onze jonkman, in het belang zijner primitieve industrie, voor het eerst de groote stad betreden en daar ridderspelen en tornooien aanschouwd, of het ging hem als de bekende Lisette uit het ouderwetsche volksliedje, wier hart en zin, na een dergelijke aanraking met de geciviliseerde maatschappij, ganschelijk van de kudde waren afgeweken. De „Waldeinsamkeit” had al hare bekoorlijkheid voor hem verloren, want zijn gemoedsrust was weg. Hij droomde nog slechts van het genot, om met het ridderzwaard omgord, den Keizer, die toen juist van alle zijden

(1) Een 740 meter hooge bergtop van het Schwarzwald, op 1½ uur afstand van Freiburg, met een verrukkelijk uitzicht.

door zijne vijanden in het nauw gebracht werd, te kunnen dienen en door zijn heldenmoed als de dapperste onder de dapperen uit te blinken. Een buurman-kluizenaar, die veel van de wereld gezien had, werd in het vertrouwen genomen, doch kon in de gegeven omstandigheden al niet meer doen, dan den jongeling met al de kracht zijner welsprekendheid aan te manen om de dingen, die komen zouden, met geduld af te wachten, in het vertrouwen, dat een wonder hem nader aan het zoo vurig gewenschte doel zou brengen. Het wonder bleef werkelijk niet uit; telkens, wanneer hij zijn oven ledigde, vond hij onder het houtskool een zwaren goudklomp, en hoewel men in die dagen nog veel te achterlijk was om te begrijpen, dat een ruim bezit van dit edele metaal voldoende is om iemand op alle mogelijke wijzen te adelen en ridderen, werd de steeds wassende goudvoorraad door den ridder „in spe” toch zorgvuldig verborgen. Nu gebeurde het op een stormachtigen nacht, terwijl de wind door de toppen der boomen gierde en de echo der bergen het geratel der donderslagen duizendvoudig weerkaatste, dat de jongeling door een luid geklop aan de deur zijner hut uit zijne eierzuchtige droomen werd gewekt. Hij haastte zich te openen en binnen trad een hooge gestalte in een monnikspij gewikkeld, waarin hij terstond zijn Keizer herkende, wiens beeld diep in zijn ziel gegrift stond, sedert hij hem schitterend uitgedost en hoog te paard gezeten bij het ritterlijk tornooi bewonderd had. Het was werkelijk de ongelukkige vorst, die, van land en kroon beroofd, als een stuk wild achterna gejaagd, van zijn laatste hoopje getrouwen afgedwaald, in de eenzame kolenbrandershut een schuilplaats was komen zoeken. Voor den intelligenten lezer zal het vervolg thans wel licht genoeg te raden zijn. De Keizer, die in de laatste maanden maar al te zeer de waarheid van het: *point d'argent, point de Suisses* ondervonden had, werd door den kolenbrander in staat gesteld een talrijk leger aan te werven, waarmee hij zijn vijanden gemakkelijk versloeg. Het duurde

dan ook niet lang, of het land was bevrijd en Keizer en Rijk waren gered. De kolenbrander, die natuurlijk onmiddellijk na het zooeven geschetste nachtelijk tooneel tot ridder geslagen was en ook als een goed ridder naast zijn Keizer had gestreden, stak niet dan ongaarne het zwaard op, dat hij met zooveel lust en ijver voor de goede zaak getrokken had. Maar de Keizer lachte hem vriendelijk toe en zeide: „Mijn jonge vriend, ook in den vrede zijn er bloemen van roem en eer te plukken, zoeter en geuriger dan die, welke op het slagveld zijn verworven. Uit het dal van Zähringen werdt gij mij als een reddende engel gezonden; aan u behoore dan ook voortaan het dal van Zähringen en zijn naam. Bouw een ridderburg op den Roszkopf, regeer over land en lieden, zoover uw oog van daar reikt en plant uw deugd en ridderzin tot in het verste nageslacht over.” En, zooals de Keizer gesproken had, is geschied. Het dal van Zähringen werd des ridders eigendom, en tot op den huidigen dag bewaart zijn nakroost de deugden van den stamvader, onwrikbaar pal staande in gehechtheid aan Keizer en Rijk.

Van Alt-Breisach, waar ons vaartuigje weder even trouw ligt te wachten, als bij reeds zoovele van onze excursiën, zetten wij den tocht stroomopwaarts voort naar Bazel. Eenzaam en majestueus rolt op dit gedeelte van onzen weg de Rijnstroom voort, te midden van het vlakke land met zijn rijkdom van gouden korenvelden en groene wijngaarden, terwijl in de verte de glinsterende toppen van Schwarzwald, Jura en Vogezen het vruchtbare dal omlijsten.

Bazel, de hoofdstad van het Zwitsersche kanton van denzelfden naam, met ruim 61,000 inwoners, maakt reeds bij den eersten aanblik een grootschen, overstelpenden indruk. De stad strekt zich langs de beide oevers van den Rijn uit: *Groot-Bazel* aan de rechter-, *Klein-Bazel* aan de linkerzijde, waartusschen de gemeenschap door drie bruggen onderhouden wordt.

De oorsprong van Bazel dagteekent reeds uit den tijd der

1938
150.000
in w

Romeinen, die hier een kolonie stichtten, hetgeen met het oog op de hooge strategische waarde der stad voor de heerschappij over den Boven-Rijn, voorzeker niet te verwonderen is. Tevergeefs poogden echter de latere Romeinsche keizers van hieruit de volksmassa's, die zich langzaam maar zeker in beweging zetten en zich over de Romeinsche landen uitstortten, tegen te houden; de uitgeputte en afgeleefde kolossus was tegen den steeds wassenden stroom niet bestand en een tijdlang voerden de blondgelokte Alemanen in deze streken een onbepaalde heerschappij. Evengoed als eenige andere stad aan den Rijn, heeft ook Bazel in de middel-euwen stormachtige tijden doorleefd. Machtige rijken en vorsten streden om zijn bezit, terwijl de worsteling tusschen de geestelijkheid en de naar vrijheid smachtende burgerij, alsmede burgertwisten van allerlei aard, menigmaal de stad op hare grondvesten deden trillen. Daarbij kwamen nog de verwoestingen, in 1336 door een aardbeving en in 1348 door de pest aangericht.

De ontwikkelingsgeschiedenis van Bazel staat overigens vrij wel gelijk met die van de meeste Deutsche rijkssteden. Eerst waren de bisschoppen, wier macht bovendien door hunne familiebetrekkingen met de aanzienlijkste geslachten gewoonlijk nog bevorderd werd, er de eigenlijke vorsten. Zij hielden meestal trouw aan den Keizer. Wij noemen slechts: Hatto, den vertrouwden raadsman van Karel den Groote, Burchard van Hasenburg, die Hendrik IV, den smeekeling van Canossa, met groote toewijding ter zijde stond, Ortlieb, den metgezel van Konrad III op diens tocht naar het Heilige Land, en eindelijk den krijgshaftigen bisschop Heinrich, die met Rudolf van Habsburg in dezelfde gelederen streed.

Na deze periode komt de tijd, dat het burger-element na harden strijd gezegevierd heeft en de stad dus niet meer aan den bisschop maar aan de burgerij behoort. In die dagen trad Bazel ongetwijfeld het sterkst op het wereldtooneel op den

voorgond, een roem die het echter dikwijls maar al te duur betalen moest. Langzamerhand werd echter zijn politieke beteekenis geringer, toen het zich door zijn aanraking met de eedgenooten in beperkter politieken kring ging bewegen, waarvan het einde was, dat de stad in 1501 officieel in het Zwitsersche bondgenootschap werd opgenomen.

Voorgoed verdwenen waren nu de glans en luister van weleer. Men denke slechts aan de roemrijke dagen, toen Bernhard van Clairvaux met zijne vurige welsprekendheid hier den kruistocht predikte, of het concilie zeventien jaren lang (1431—1448) in den Dom vergaderde en de geheele wereld den blik op Bazel gevestigd hield. Maar daarvoor kwamen een bloei en een welvaart in de plaats, zooals weinig steden die gekend hebben. Het was hoofdzakelijk aan de bij uitnemendheid gunstige ligging, dat de stad hare reusachtige ontwikkeling te danken had. Reeds in de 16de eeuw bestond er een geregeld scheepvaartsverkeer met Straatsburg en voerde de Rijnstroom duizenden vreemdelingen en de producten van alle deelen der aarde door Bazel.

Een paar eeuwen geleden noemde men Bazel de „eerwaardige” stad, wat zij om de vroomheid van hare bevolking toen dan ook wel verdiende. Jammer slechts dat die godsdienstzin der Bazelaars allengs in een verregaande bekrompenheid ontaardde, waarvan tal van dwaze wetten tegen opschik en weelde, en geheele stapels officieele voorschriften met betrekking tot het vervullen van godsdienstplichten het uitvloeisel waren. Zoo werden reeds in de 17de eeuw de gewone godsdienstoefeningen aangevuld met een menigte buitengewone bidstonden, en sloot men op Zon- en feestdagen de stadspoorten potdicht voor de burgers, die de zondige neiging hadden om zich buiten in de vrije natuur te gaan ontspannen. Daarentegen hield men de boeren uit de omliggende dorpen op die dagen van den vroegen morgen tot den laten avond met predikatiën, afgewisseld door bijbellezingen, nuttig en aangenaam bezig. De soldaten

moesten, wanneer zij op wacht trokken of afgelost werden, op commando, ellenlange gebeden opzeggen. In 1758 gaf de Raad, wiens leden recht hadden op den titel van „uwe wijsheid”, als zijn gevoelen te kennen, dat het kappen van vrouwen door mannen als „hoogst onvoegzaam en oneerbaar” moest beschouwd worden, wat dan ook ten strengste verboden werd. Dat bij een dergelijken dwang, onder het masker van vroomheid, des te sterker in het geheim gezondigd werd, ligt voor de hand.

Hoewel de reactie, volgens den natuurlijken loop van zaken, niet kon uitblijven, bleef te Bazel alles langer bij het oude dan in eenige andere stad, die zoo uitgebreid verkeer had met de buitenwereld. In 1829, toen men te Hanover reeds gas brandde, was hier een straatlantaarn nog een onbekende weelde, en aan het aanleggen van kaden, de „question brulante” voor alle koopsteden, werd een goede veertig jaren geleden zelfs nog niet gedacht.

Een sprekend bewijs, hoe diep de behoudzucht in den volksgeest was doorgedrongen, kan men vinden in het zonderlinge gebruik, dat eeuwenlang heeft stand gehouden, om de Bazel-sche stadsklokken altijd één uur te laten voorgaan op alle andere klokken ter wereld. Want toen de hoogwijze Raad, door den tijdgeest medegesleept, indertijd bepaalde, dat met ingang van 1 Januari 1779 de klokken voortaan stipt naar den middelbaren tijd zouden geregeld worden, ontstonden er zulke hevige tumulten, dat het achtbaar college het reeds veertien dagen later geraden vond om op zijn besluit terug te komen. Wat deze beweging noch belachelijker maakt, is de omstandigheid dat de gewoonte elken historischen grondslag mist. Enkel zou volgens een zeer vage traditie een torenwachter in overoude tijden aanleiding geweest zijn, dat zoovele geslachten in de goede stad Bazel hun tijd vooruit zijn geweest. Het waren toen donkere dagen voor Bazel; de vijand hield de vesting nauw ingesloten en daarbinnen loerde het verraad. In

het middernachtelijk uur, wanneer de zware torenklok zijn twaalf slagen door den geheelen omtrek zou doen weergalmen, moest de vijand in alle stilte tegen de stad oprukken, waar het verraad hem de poorten wilde openen. Door een gelukkig toeval ontdekte echter de torenwachter, een slimme vos, het booze plan, juist eenige minuten voordat het tot uitvoering zou komen. Hij bedacht zich geen oogenblik, maar liet het uurwerk stilstaan, schoof den wijzer een uur vooruit, regelde dienovereenkomstig het slagwerk en bracht den slinger weder in beweging. Het natuurlijke gevolg was, dat de klok al spoedig den nieuwen dag met slechts één slag aankondigde, hetgeen in het vijandelijk legerkamp zoodanige verwarring veroorzaakte, dat er ten slotte van de overrompeling werd afgezien. Bazel was gered en ter gedachtenis aan de merkwaardige wijze, waarop dit geschiedde, besloot men, dat ten eeuwigen dage de stadsklokken een uur zouden vóórgaan.

Onze eerste weg voert ook hier weder naar de *Domkerk* die, evenals te Freiburg, op een hoogte ligt en uit roode zandsteen gebouwd is. Zij bezit daarentegen twee schoone, slanke torens ter hoogte van ruim 200 voet. De geweldige aardbeving van 1356, die mijlen ver in den omtrek burchten en kerken in puin deed storten, vernielde den oorspronkelijk romaanschen bouw, uit het begin der elfde eeuw. Slechts het koor en het middelgedeelte van het schip bleven gespaard; al het overige werd tot in de 16de eeuw bijgebouwd, en levert dan ook een staalkaart van verschillende bouwstijlen, waarbij echter het gothische element domineert. Niet minder merkwaardig is het inwendige met zijn prachtig orgel en zijn gothischen kansel, die den vorm van een bloemkelk heeft en uit één steen is gehouwen. Van groote historische waarde zijn bovendien het schoone grafmonument van Keizerin Anna, de fiere gemalin van Rudolf van Habsburg, en de eenvoudige zerk, waaronder de beroemde Desiderius Erasmus, van Rotterdam, rust, die hier in 1536 begraven werd. De vredelievende geleerde en

humane strijder voor het goede en schoone, op wien zijn vaderstad nog altijd met recht trotsch is, heeft te Bazel vele van zijn werken, o. a. zijn vermaard boek: „*De libero arbitrio*,” dat tegen Luther gericht was, geschreven. Tot de Domkerk behoort ook de zaal, waarin van 1431 tot 1449 het groote concilie vergaderde, met fragmenten van de beroemde fresco's, bekend onder den naam van den *Bazelschen doodendans*.

Zeer bezienswaardig is ook het *museum*, dat pas 40 jaren geleden werd opgericht, met bestemming om alles, wat strekken kon ter bevordering van de studie der kunsten en wetenschappen, in eene waardige ruimte op te nemen. Van onschatbare kunstwaarde is vooral de verzameling schilderijen en teekeningen van Hans Holbein, die in 1497 te Augsburg geboren werd en te Bazel de beste jaren van zijn leven doorbracht. Bovendien bevat het museum eene boekerij, die, niet-tegenstaande den betrekkelijk korten duur van haar bestaan, reeds zeer aanzienlijk is.

Aan den zooeven genoemden grooten meester herinneren bovendien de *Holbein-bron met den boerendans*, waarvan de figuren door Holbein werden ontworpen. Onder de openbare gebouwen verdienen nog bijzondere aandacht: het *Raadhuis*, met zijn prachtig standbeeld van Munatius Plancus, de *Universiteit*, die in 1460 door een bul van paus Pius II gesticht werd, en eindelijk de inderdaad monumentale *Spahlen-poort* met hare massieve ronde zijtorens en het hooge, spitse, veelkleurig leidendak, waardoor zij zoo schilderachtig gekroond wordt.

HOOFDSTUK XV.

Rheinfelden. — Säckingen. — Laufenburg. — De waterval van Schaff-
hausen. — Hohentwiel. — Stein a. d. Rijn. — Arenenberg. —
Gottlieben. — Reichenau. — Constanz.

Wanneer wij ons met de stad Bazel en haar bij uitstek merkwaardige verleden langer bezighielden dan de veelheid der nog te behandelen stof, in verband met onze zeer beperkte ruimte, eigenlijk wel veroorloofde, mag als verzachtende omstandigheid in aanmerking worden genomen, dat zij dan ook de laatste inderdaad groote en machtige stad is, die wij op onzen Rijn-tocht ontmoeten. De stroom maakt hier eensklaps een scherpen bocht, zoodat de stroom naar Constanz, die thans voor ons ligt, niet meer in de richting van het zonnige zuiden, maar pal naar het oosten loopt. Ook het karakter der rivier ondergaat hier plotseling een geheele verandering; niet meer met kalme majesteit rolt de Rijn hier zijne breede golven voort, maar bruischend schiet de stroom over den met scherpe rots-punten bezaaiden bodem, waardoor de scheepvaart zeer bemoeielijk wordt. Niet minder lastig zijn de draaikolken, die zich van tijd tot tijd in de rivier vormen; en zelfs bij *Rheinfelden*, waar zij den eigenaardigen naam van *Höllenhaken* voeren, een zeer gevaarlijk karakter aannemen. Wij laten ons hierdoor echter allerminst vrees aanjagen en genieten met volle teugen van den heerlijken aanblik, dien de oevers aan weerszijden aanbieden: links van ons het lieflijke Rijn-dal, waar

de voortreffelijke „Machgräferln" wast, rechts, op Zwitsersche gebied, de romantische met woud bedekte hoogten.

Het zooeven reeds genoemde Zwitsersche stadje **Rheinfelden** was eenmaal een sterke vesting, en een der voorposten van het heilige Roomsche rijk. Op een rots, midden in de rivier, verhief zich de trotsche *burg Stein*, die den Rijn en den geheelen omtrek beheerschte. Van al die glorie, welke de Keizerlijken, de Zweden, de Zwitsers en de Fransche legerbenden het duur genoeg hebben laten betalen, is thans niets meer overgebleven; het eenmaal zoo gevreesde burchtkasteel is reeds lang in puin gestort en de vestingwerken werden na de inneming door de Franschen, onder maarschalk Bellisle, in 1744 gesloopt. Daar nu Rheinfelden prachtige omstreken en, door zijn beschutte ligging aan de noordzijde, een uitmuntend klimaat heeft, terwijl zijn krachtige soolbaden een welverdiende reputatie genieten, is het vreemdelingenbezoek er in de laatste twintig jaren ontzaglijk gestegen. Het aantal badgasten kan tegenwoordig veilig op meer dan 1500 jaarlijks geschat worden.

Het eerste stadje van eenige beteekenis, dat wij thans hoogerop aan den Badenschen oever ontmoeten, is **Sackingen**, dat zijn groote vermaardheid voor een goed deel verschuldigd is aan den alom bekenden „Trompeter," die zulke melodieuze, wegslepende tonen aan zijn heerlijk speeltuig weet te ontlokken. Volgens de legende heeft Säckingen zijn ontstaan te danken aan den heiligen Fridolin, die hier een klooster stichtte en zich bovendien verdienstelijk maakte door den duivel uit het groothertogdom Baden te verdrijven. In de oude stiftskerk worden nog eenige reliquien van den heilige, die met eenige volgelingen uit Ierland was overgekomen om in deze streken het evangelie te verkondigen, bewaard. Voor het tegenwoordige is Sackingen een echt provinciestadje, met een vrij bloeiende industrie.

Bij **Laufenburg** krijgen wij reeds een voorproefje van den *salto mortale*, waaraan de Rijn, dien wij steeds een jeugdiger

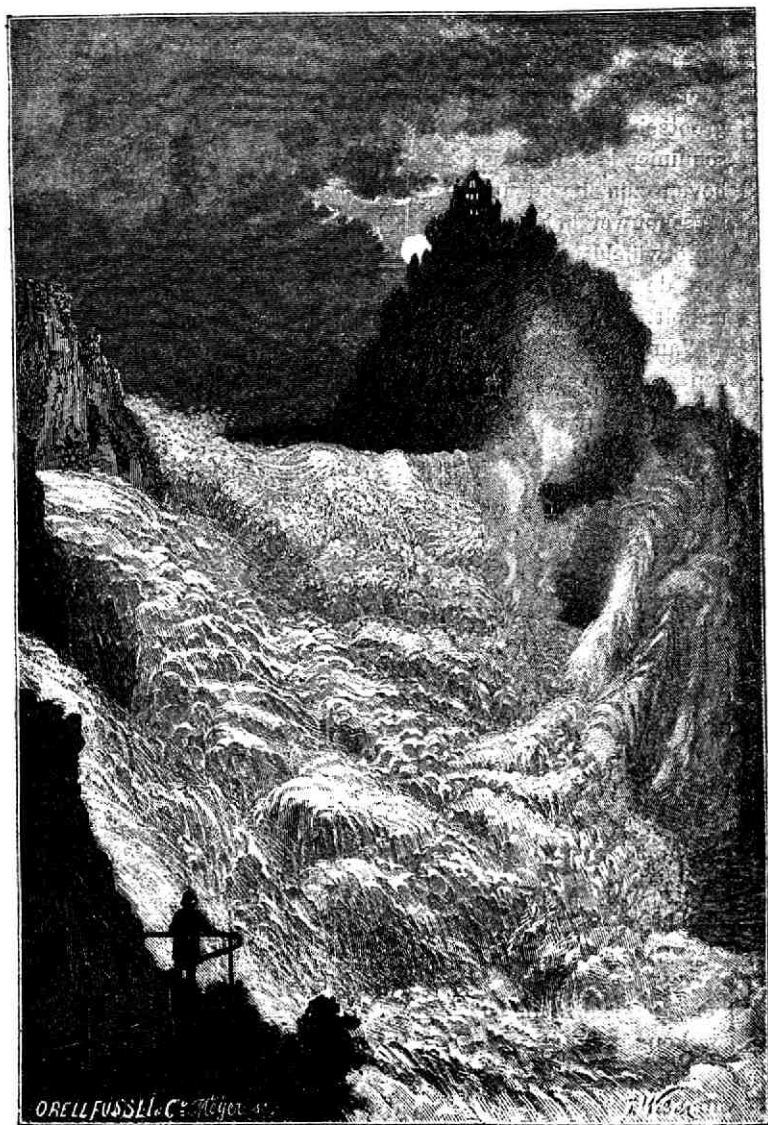
karakter zien aannemen, zich straks bij Schaffhausen in darten overmoed zal te buiten gaan. Even boven de brug, die hier over den vloed gespannen is, wordt deze namelijk door hooge steile rotsen in een enge bedding gewrongen. Bruischend en schuimend schiet hij vervolgens onder de brug weg, midden door een reeks van geweldige rotsgevaarten, die tevergeefs trachten den woest voorthollenden knaap in zijn snellen loop te stuiten. Over een lengte van ongeveer acht minuten houdt dit inderdaad overweldigend schoone schouwspel aan; dan neemt de rivier weder hare normale breedte en stroomsnelheid aan. Een rotsblok, geheel in de diepte, heet Laufenstein, en het komt slechts bij buitengewoon lage waterstanden te voorschijn. Het laatst was dit het geval in 1858, toen men er in slaagde een ijzeren herinneringsplaat aan het gevaarte vast te hechten, dat reeds met tal van dergelijke kenteekenen voorzien is. Beneden den maalstroom wordt veel visch, vooral zalm, gevangen, die in den paaitijd van onze zeegaten tot Zwitserland tegen den stroom komt opzwemmen en gewoon is in dezen omtrek hare eieren te deponeren. In het gunstig seizoen treft men dan ook op plekken waar het water ondiep en helder is, meermalen zoovele jeugdige zalmpjes aan, dat de bodem er geheel onzichtbaar door wordt.

Midden op de brug ligt de grens, die niet alleen twee landen van elkander scheidt, maar ook Laufenburg in twee deelen splitst: Klein-Laufenburg op Badensch en Groot-Laufenburg op Zwitserssch territoir. Beide waren tot in het begin dezer eeuw goed-Oostenrijksch. Hoogst schilderachtig, hoewel eenigszins aan den somberen kant, is het gezicht op Groot-Laufenburg, met zijne hooge, oude huizen, die aan den oeverkant, uit de rotsspleten schijnen voort te spruiten. Hoog boven het stadje troont het oude, reeds lang vervallen slot, waarvan alleen de toren nog even fier naar beneden blik als in de roemrijke dagen van weleer.

Steeds stroomopwaarts gaat onze tocht, door een wilder-

nis van beuken- en dennenbosschen, te midden waarvan de Rijn zijne hemelsblauwe, doorschijnende golven voortstuwt. Wij bevinden ons dan ook op het gebied der vier woudsteden (Waldshut, Laufenburg, Säckingen en Rheinfelden), en wel in dat gedeelte waar alles nog herinnert aan den tijd, toen **Waldshut**, een stadje met ongeveer 2700 inwoners, dat wij juist passeeren, nog *custodia sylvae* heette, en hier, het zal nu trouwens zoowat duizend jaar geleden zijn, nog slechts een enkel houtvestershuis stond.

Zoo zijn wij thans tot een der schoonste en merkwaardigste punten van onzen reis genaderd, den beroemden **waterval van Schaffhausen**. Een reusachtig rotsblok verspert hier ten eenenmale den weg aan den met jeugdig vuur voorthollenden stroom, en dwingt dien zich van een hoogte van ongeveer 30 meter naar beneden te storten. Verrukkelijk schoon is de aanblik van dit natuurverschijnsel, dat ook wat grootschheid betreft, eenig in Europa is, zoowel des morgens, wanneer de stralen der zon het in alle kleuren van den regenboog doen schitteren, als wanneer het des avonds door een fantastisch maanlicht met zilvertinten overgoten wordt. De beste gelegenheid om den val in al zijn pracht en majesteit van nabij te aanschouwen, biedt ongetwijfeld de tuin van het slot *Laufen*, aan de Zwitsersche zijde, waar een ijzeren terras bijna tegen de schuimende wateren aangebouwd is. Bijzonder interessant is van hieruit een tochtje per boot, die hier steeds gereed ligt, naar de overzijde, vooral indien men zich zoo dicht mogelijk langs den val laat roeien. Wanneer het water niet te hoog is, kan men ook naar den rots varen, waarover het water zich met een stouten boog naar beneden stort, een genot dat echter aan menschen, die wat zenuwachtig zijn of last van duizeligheid hebben, ten sterkste moet worden ontraden. Zelfs de gewone overtocht, waarbij het vaartuigje natuurlijk altijd vrij sterk schommelt, levert voor dames, die bang op het water zijn, geen onvermengd genoegen op. Heeft men echter den

De waterval van Schaffhausen.

moed ook den rots zelf te beklimmen, dan wordt men daarvoor beloond door een schouwspel, dat inderdaad onbeschrijflijk grootsch en schoon mag genoemd worden. Te midden van de schuimende watermassa's die zich met donderend geweld vlak boven zijn hoofd in de diepte storten, meent de verbaasde toeschouwer het beven van den rots te gevoelen, die dan ook ongetwijfeld in den loop der eeuwen zal moeten gehoorzamen aan de eeuwige natuurwet, dat zelfs een druppel den steen uitholt.

Wanneer wij, de algemeene gewoonte volgende, spreken van den waterval van Schaffhausen, is dit eigenlijk niet zoo geheel juist. **Schaffhausen** toch ligt wel bijna een uur hooger op. Het is een zeer lieflijk gelegen, en zeer ouderwetsch stadje aan den Rijn. Eens was het een vrije Rijksstad, en als zoodanig heeft het beproevingen van allerlei aard doorstaan, doch ook dagen van grooten roem gekend. Aan dien tijd herinneren nog de *Domkerk* met zijne grauwe torens, die in het laatst der 11de eeuw voltooid werd, alsmede het hooggelegen slot *Munoth*, dat ongeveer vier eeuwen jonger is en de plaats geheel bestrijkt. Voor het tegenwoordige is Schaffhausen een door handel en industrie vrij welvarend Zwitsersch stadje met omstreeks 12,000 inwoners.

„Alle wegen voeren naar Rome!” zegt een zeer oud spreekwoord, dat wij met een kleinen variant, ten volle kunnen toepassen, nu wij gereed staan om onze reis naar Constanz, het eindpunt voor verreweg de meeste toeristen langs den Rijn, te vervolgen. Maar, op de keuze van den weg komt het hier juist aan, en dan vinden wij ons voor het alternatief gesteld, om of de Hölhegau door en het Unter-meer om te wandelen, of de reis te water voort te zetten. Zooals meest altijd, is ook hier een transactie de beste wijze om uit de moeilijkheid te geraken: wij geven dus de voorkeur aan het watertochtje, al bewaart ook de onsterfelijke Baedeker over dit gedeelte van den Rijn, dat toch werkelijk interessant genoeg is, in zijne

„Rheinlande” een volslagen stilzwijgen, maar brengen vooraf een kort bezoek aan **Hohentwiel**, een der oudste en indrukwekkendste kasteelen van Duitschland. De roemrijkste periode van Hohentwiel valt in den dertigjarigen oorlog, toen het in negen jaren tijds (1635—1644) niet minder dan vijfmaal door de Beiersche en de keizerlijke troepen belegerd werd. Alle pogingen, om de veste tot overgaaf te dwingen, stieten echter af op het beleid en de onverschrokkenheid van den commandant Konrad Wiederhold. Hohentwiel behoorde reeds toen aan Wurtemberg en is ook thans nog een Wurtembergsche enclave op Badensch grondgebied. In 1800 werd de eens onneembaar geachte burcht door de Franschen bijna zonder slag of stoot gewonnen waarna de vestingwerken werden geslecht. Verrukkelijker vergezicht dan men bij gunstige weersgesteldheid van den toren van Hohentwiel tot aan de Berner Alpen geniet, is moeilijk denkbaar.

Onzen weg thans stroomopwaarts vervolgende, ontmoeten wij al zeer spoedig het stadje **Stein**, waar de Rijn zich van het Unter-meer losmaakt, om voortaan, tot waar hij zich in de baren der Noordzee verliest, vrij en onbeperkt, binnen zijn eigen boorden te heerschen. Stein is voor den vreemdeling vooral merkwaardig om zijn echt middeleeuwsch karakter. Bij iedere schrede door de stille straten ontmoet men oude huizen met fraaie vensteruitstekjes, wapenschilden, fresco's, zinnelijke spreuken en tal van andere versieringen, alles afkomstig uit den goeden ouden tijd, toen Stein a/d Rijn met eere onder de rijkssteden genoemd werd.

Eveneens historisch merkwaardig is het zoo bekoorlijk aan het Unter-meer gelegen slot **Arenenberg**, dat wij thans voorbijglijden. Het was eenmaal het eigendom van koningin Hortense, aan wie het zijne heerlijke parken te danken heeft, en strekte later tot woning van den derden Napoleon, die van hier, als president der republiek, naar Parijs trok, om het stille, romantische Arenenberg voor de schitterende Tuilerieën te ruilen. En thans is ditzelfde stille buitenverblijf, met zijne

lommerrijke lanen, nog altijd de plaats waar de ongelukkige ex-keizerin Eugenie het liefst vertoeft.

Ook het sombere slot met zijne droefgeestige, hoekige torens, dat wij verderop in het oog krijgen, behoorde aan den laatsten Franschen keizer. Het is *Gottlieben*, dat in de dertiende eeuw door Eberhard van Waldburg werd gesticht. Binnen deze muren werd Johannes Huss gevangen gehouden, voor men hem op den brandstapel bracht en vond paus Alexander, na zijn mislukten vlucht uit Constanz, gelegenheid om over zijn verloren luister te mijmeren.

Maar liever dan ons langer te verdiepen in treurige herinneringen uit lang vervlogen eeuwen, vestigen wij den blik links op het verrukkelijk schoone eiland **Reichenau** met zijne zonnige wijnbergen en weelderige boomgaarden, dat door de golven van het blauwe meer zoo lieflijk bespoeld wordt. Hoogst schilderachtig verrijzen, te midden van groene weilanden drie bekoorlijke dorpjes: **Ober-**, **Mitten-** en **Unterzell**, waarvan de beide eerste kunnen bogen op kerkgebouwen, die voor de geschiedenis der bouwkunst van onnoemelijke waarde zijn.

Het wereldberoemde Benedictijner klooster, dat in 724 op het toenmaals nog onbewoonde eiland werd gesticht, heeft in den loop der eeuwen een grootheid en aanzien bereikt, die inderdaad eenig in de geschiedenis zijn. Vier aartshertogen en bijna tachtig graven noemden zich leenmannen van Reichenau, (*Augia dives*, zooals het middeleeuwsch latijn heette). De abt van Reichenau was vorst van het Heilige Roomsche Rijk, en, wanneer keizers en vorsten zijn gasten waren, stelden de edelste ridders uit den omtrek er een eer in het gewichtige ambt van opper-voorsnijder en opper-schenker bij hem te vervullen. Ging daarentegen de abt naar Rome, op bezoek bij den paus, dan placht hij er zich op te beroemen gedurende de reis elken nacht op eigen grondgebied geslapen te hebben. Juist die luister en dat aanzien brachten echter, zooals het meest altijd gaat, weelderigheid en zedebederf voort, waarvan een langzaam,

maar zeker verval wel het gevolg moest zijn. De abdij, die in de middeleeuwen een brandpunt van verlichting en beschaving was geweest, werd ten slotte een verzamelplaats van vadsige, onwetende monniken, die de eenmaal zoo rijke kloosterbezittingen in ledigheid verbrasten. Het einde was, dat Reichenau door zijn laatsten abt voor een luttele geldsom den bisschop van Constanz in handen werd, gespeeld, die de inrichting ophief.

Al zeer spoedig bereiken wij thans het punt, waar de Rijn het meer van Constanz verlaat, om zich in het Unter-meer te werpen, en **Constanz** zelf in al zijn pracht en heerlijkheid te voorschijn treedt. Wie denkt niet onmiddellijk bij het hooren van dien naam aan het concilie van Constanz, dat van 1414—1418 vergaderde en welks voornaamste handelingen bestonden in de verkiezing van Martinus V tot paus en de veroordeeling van Huss tot den brandstapel, welk vonnis inderdaad in 1415 door den wereldlijken rechter ten uitvoer werd gelegd. Het is hier allermintst de plaats om over het concilie en wat daarmee in verband staat, uitgebreide beschouwingen te leveren. Ten einde, zij het dan ook nog maar een flauw denkbeeld, te geven van deze gebeurtenis, die inderdaad eenig in de annalen der wereldgeschiedenis mag genoemd worden, willen wij enkel aanstippen, dat in die dagen te Constanz bijeengekomen waren: behalve paus Johannes XXIII en keizer Sigismund, 26 regeerende vorsten, 140 graven, meer dan 20 kardinalen, 7 patriarchen, 20 aartsbisschoppen, 91 bisschoppen, 600 prelaten en omstreeks 4000 geestelijken van minderen rang.

Onder de weinige overblijfselen uit die dagen van luister en glans verdient in de eerste plaats genoemd te worden het *Koophuis*, of liever de groote bovenzaal van dit overigens niet zeer schoone gebouw, waarin destijds het conclave van kardinalen vergaderde, dat Martinus V, ten koste van den ongelukkigen titularis Johannes XXIII, tot paus verhief. De kolossale, hoewel eenigszins lage zaal, wier zoldering door 10

pijlers van massief eikenhout wordt gestut, is in de laatste jaren met zorg gerestaureerd en heeft een nieuwe aantrekkelijkheid verkregen door prachtige fresco's, tafereelen voorstellende uit de geschiedenis der stad.

Blijft nog ter vermelding over de *Domkerk*, oorspronkelijk een kruisvormige basiliek in romaanschen stijl, waarvan de stichting uit het begin der elfde eeuw dateert. Later bracht een hevige brand, waarbij zelf de klokken smolten, een zoo geduchte schade teweeg, dat, eigenlijk gezegd, de bouw der kerk in hare tegenwoordige gestalte eerst in het begin der 16e eeuw is aangevangen. De fraaie gothische toren, met zijn ranken *à jour* gewerkten spits van grijze zandsteen, is zelfs nog pas 30 jaren oud.

* Constanz is in de laatste jaren zeer vooruitgegaan, ook in bevolking. Het telt thans nagenoeg 15,000 inwoners, terwijl in het reis-seizoen het vreemdelingenverkeer er zeer aanzienlijk is. Bovendien brengen de talloze stoombooten, die van Constanz uit de Boden-zee bevaren, vooral aan den havenkant groote levendigheid teweeg.

HOOFDSTUK XVI.

Het meer van Constanz. — Mainau. — Meersburg. — Frederikshaven. — Lindau. — Bregenz. — Rheineck. — Het Rijndal. — Sargans. — Ragaz. — Pfäfers. — Maienfeld. — Chur. — Davos. — Ems. — Reichenau. — Flims. — Ilanz. — Truns. — Disentis. — Het Toma-meer. — Rhäzüns. — Thusis. — Het Lüscher-meer. — De Via Mala met het „Verloren gat” — Splügen — Het Rheinwald-dal.

Onlangs trachtte mij een volbloed Arnhemmer, overigens een zeer ontwikkeld man, aan het verstand te brengen, dat de omstreken zijner vaderstad het in bekoorlijkheid en afwisseling winnen van welk punt ook aan den Duitschen of Zwitserschen Rijn en dat de omgeving van het vorstelijk 's-Gravenhage, waarmee men zoo hoog wegloopt, in werkelijkheid eentonig en onbeduidend is. Toen ik daarop de schuchtere opmerking waagde, dat toch geen stad ter wereld in hare onmiddellijke nabijheid op zulk een rijke afwisseling van bosch-, veld-, duinen zee-gezichten kan bogen, als onze residentie, de „zich eeuwig verjongende bruid,” gelijk een even talentvol als enthousiastisch journalist haar nog onlangs genoemd heeft, ontving ik ten antwoord, dat onze „blonde” duinen eigenlijk maar dorre, vervelende zandhoopen zijn, en dat al het overige door mij opgesomde nog veel fraaier in zijn Geldersche dreven wordt gevonden.

Hetzelfde verschijnsel valt ook waar te nemen ten opzichte van het **meer van Constanz**, dat thans in al zijne eigen-

aardige schoonheid vóór ons ligt. Spreekt men een der oeverbewoners, dan zal hij u zeggen, dat z i j n meer het bekoorlijkste van alle is, en de schouders ophalen voor de vrij algemeene bewering, dat het met de beroemde Zwitsersche meren onmogelijk op één lijn kan gesteld worden. Hoe dit echter ook zij, zooveel is zeker, dat de onafzienbare waterspiegel, met zijn tooverachtige kleurenmengeling, waarbij een helder smaragd en een diep blauw de hoofdtinten vormen, de vroolijke steden, waarmede de oevers bezaaid zijn, de groene bergen en de met sneeuw bedekte toppen der Zwitsersche Alpen wel in staat zijn den nog niet door het genot van al te veel natuurschoon geblaseerden reiziger met bewondering voor het meer van Constanz te vervullen.

Om een denkbeeld te geven van de ontzettende watermassa, die wij hier voor ons zien, laten wij de officieele cijfers spreken. En dan blijkt, dat het enorme bekken, dat men meer van Constanz of op zijn Duitsch **Bodensee** noemt, 150 kilometers in omvang is, en bij een breedte van 12 klm., een lengte van 64 klm. heeft, terwijl de diepte, die overal zeer groot is, tusschen Fredrikshaven en Utweil zelfs het respectable cijfer van 255 Meter bereikt. Bij Rheineck werpt zich de jeugdige Rijn met dartelen overmoed in de armen van dit reusachtige meer, om daarin geheel verzwolgen te worden, tot hij bij Constanz weder te voorschijn treedt en zijn zelfstandig bestaan herneemt.

Wanneer wij thans, van Constanz uit, een bezoek brengen aan de steden, die den oever van het meer omzoomen, wenden wij eerst de boeg naar het liefelijke eilandje **Mainau**, tot 1806 een bezitting van de Deutsche orde. De trotsche kloosterburcht, die de hooge heuvelvlakte van het eiland beheerscht, werd in 1853 het eigendom van den groothertog van Baden en toen geheel tot vorstelijk woonverblijf ingericht. Een ijzeren brug, van 650 schreden lengte, verbindt thans het eilandje, dat een half uur in omtrek heeft, met den vasten wal.

Van daar bereiken wij al zeer spoedig het schilderachtig

gelegen stadje **Meersburg**, dat, met zijne beide kasteelen, die ver boven de onderwetsche huizen uitsteken, een echt krijgshaftig voorkomen heeft.

Al verder schommelt ons vaarttuigje over de groene baren — die somtijds zoo duchtig kunnen spoken, dat gevallen van zee- of liever meerziekte volstrekt niet tot de zeldzaamheden behooren — naar de fraaie landingsplaats van **Frederikshaven**, een stadje op Wurtembergsch grondgebied, dat des zomers door tal van badgasten, vooral uit Zwaben, bezocht wordt. Men vindt er een *kurhalle*, met aangenaam plantsoen aan den oever van het meer, en een *koninklijk paleis*, dat een schoone collectie schilderijen van hedendaagsche Wurtembergsche meesters bevat. Het slot zelf is een imposant gebouw met lange vensterrijen en breede terrassen, die door hooge linden overschaduw worden; vanuit het paviljoen in den slottuin, met zijn rijken bloemenschat, heeft men een heerlijk schoon vergezicht over het wijde meer met de Alpen in het verschiet. Voor den wetenschappelijken reiziger eindelijk heeft de *Bodensee-Verein* gezorgd door historische, voor-historische en op de natuurlijke historie betrekking hebbende verzamelingen.

Meer nog dan voor ieder ander sterveling geldt echter voor den toerist de eeuwig ware spreuk, dat er, behalve een tijd van komen, ook een tijd van gaan is, zoodat wij er allerminst aan mogen denken ons in historische studiën, van welken aard ook, te verdiepen. Weldra heeft ons ranke scheepje zich dan ook door de talrijke stoombooten, die in sierlijke kringen voor de aanlegplaats zwaaien, heengewerkt, en smaken wij weer het onwaardeerbaar genot, dat een kruistocht over het verrukkelijke meer aanbiedt. Daar rijst uit de verte een eilandje, dat met zijne prachtige zware lindeboomen, waarmede het overdekt is, het oog alleraangenaamst aandoet. Het is **Lindau**, dat vroeger door de blauwe golven van alle zijden bespoeld werd, doch thans, en door een spoorwegdam en door een 325 M. lange houten brug, aan den vasten wal verbonden is. De stad

zelf behoort aan Beieren en kan van uit München met den koeriertrein in 5½ uur bereikt worden.

Reeds bij het naderen van de haven wordt de aandacht getrokken door een prachtigen, uit marmer gemodelleerden *leeuw*, die niet minder dan 5½ M. hoog is en zich in zittende houding op een kolossaal voetstuk van graniet verheft. Daartegenover, aan de noordelijke havenpunt, rijst de statige *vuurtoren*, van wiens geknotte spits men een prachtig uitzicht geniet. Beide werkelijk schoone monumenten overheerschen den geheelen omtrek.

Nog verdienen een eervolle vermelding: het *standbeeld van koning Max*, dat nog bij het leven van den vorst, die veel voor de stad heeft gedaan, door de dankbare burgerij werd opgericht, en „last not least” de *Rijksbron* op de marktplaats, met een fraai beeld van „Lindania” en andere allegorische figuren in brons.

Lindau was reeds vroeg een rijkstad, die zich in de middeleeuwen in een bloeienden handel verbeugde. Bovendien maakte vooral zijn gunstige ligging het tot een zeer sterke plaats, zoodat het in den dertigjarigen oorlog door de keizerlijken met succes tegen de Zweden verdedigd werd, hoewel de vertoornde vijand duizenden bommen in de stad wierp. Sedert dat beleg was het evenwel met den bloei en de welvaart van voorheen gedaan en in het begin dezer eeuw verkeerde Lindau al in denzelfden deerniswekkenden toestand, als de meeste oude Duitsche rijksteden uit die periode. Onder Beiersch bestuur herstelde het zich echter langzamerhand uit zijn staat van diep verval, hetgeen vooral aan de enorme uitbreiding van het verkeer te danken is.

Voor visschers was Lindau van oudsher het land van belofte. Het meer wemelde er in vroegere jaren van zalmen en forellen, en ook thans nog is de vangst er niet gering. In den goeden ouden tijd mochten alleen de burgers der Rijkstad in den omtrek van het eiland het vischrecht uitoefenen, een recht dat tegenwoordig door hen, op uiterst onbekrompen wijze, met

vreemdelingen van de meest uiteenlopende nationaliteiten gedeeld wordt. Dat die prijzenswaardige vrijgevigheid hun menig *gouden* vischje oplevert, laat zich begrijpen.

Zuidelijk van Lindau, in den meest oostelijken hoek der Bodensee, ligt het oude, doch niet minder bekoorlijke Oostenrijksche stadje **Bregenz**, het *Brigantium* der Romeinen. Boven op den heuvel, die zacht glooiend naar het strand afdaalt, strekt zich de oude stad uit en was ook het Romeinsche *castrum* gelegen, zooals uit talrijke opgravingen, waarbij belangrijke oudheden aan het licht zijn gekomen, is bewezen. Daarentegen verrijzen aan den havenkant voortdurend nieuwe wijken, waar dan ook de meeste levendigheid heerscht. Het stadje, zooals het daar ligt aan den liefelijken oever van het blauwe meer, op een glooiend terras, omringd door beuken- en dennenbosschen, kan niet nalaten op den bezoeker een alleraangenaamsten indruk te maken.

Zoo naderen wij thans het einde van ons verrukkelijk tochtje over het nu eens spiegelgladde dan weer heftig bewogen, maar altijd in de heerlijkste kleurenpracht schitterende meer, waar, zooals wij reeds hebben gezien, de grenzen van vijf groote landen: Baden, Wurtemberg, Beieren, Oostenrijk en Zwitserland, samenkomen. Zij allen schijnen gewedijverd te hebben om dit edelgesteente van het zuiverste water, dat geen van hen het zijne kan noemen, op waardige wijze met gouden korenakkers en prachtig houtgewas te omlijsten.

Ook **Reineck**, beneden welk plaatsje de Rijn zich in het meer van Constanz stort, is, evenals Bregenz, Oostenrijksch territoir. Het is zeer aangenaam aan den voet van groene wijnbergen gelegen, terwijl de handel, vooral in hout, dat in groote vlotten van boven komt, er zeer levendig is. Hier wordt de Rijn voor schepen onbevaarbaar, een omstandigheid echter, die, zooals wij reeds bij den aanvang van onzen tocht op den voorgrond stelden, voor ons uitstekend gebouwd vaartuigje geen bezwaar hoegenaamd kan opleveren.

De geheele streek, waardoor de Rijn van Sarganz tot Rheineck loopt, draagt zeer terecht den naam van **Rijndal**. Het is een der vruchtbaarste plekken van onzen aardbodem, waar jaarlijks ontzaglijke hoeveelheden wijn en koren gewonnen worden. Mag men den Romeinschen geschiedschrijver Strabo gelooven, dan was in diens dagen het geheele Rijndal één groot moeras, waardoor de buitengewone vruchtbaarheid van den bodem zich dan ook gereedelijk zou laten verklaren. Het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat onder de bevolking van dit zoo rijk door de natuur gezegend land een welvaart heerscht, die sterk afsteekt bij hetgeen men gewoonlijk in het zuiden op het platteland waarneemt. En toch — het klinkt vreemd — heeft ook dit aardsche paradijs tijden van groote duurte en zelfs van hongersnood gekend, niet door misgewas, maar ten gevolge van de boosheid der menschen, die er steeds op uit schijnen te zijn elkander het leven tot een hel te maken. Vooral in de dagen der hervorming heeft het liefelijk Rijndal ontzettend veel geleden; de boorden van den Rijn lagen menigmaal bezaaid met de lijken der om hun geloof vervolgenden, die de stroom op den oever wiep.

Sarganz, een schilderachtig stadje aan den voet van den Gonzen, ligt reeds op het grondgebied van Zwitserland, de bakermat van den Rijn. Volgens het oordeel van vele geologen — andere geleerden zijn het natuurlijk weer niet eens — lag hier in de antdiluviaansche periode het keerpunt van den Rijn, die toen niet naar het meer van Constanz liep, maar links den weg naar Zürich insloeg. Het spreekt wel van zelf, dat wij, als volslagen leeken op dat gebied, ons in deze gewichtige voor-historische quaestie geen partij mogen stellen.

Terwijl het landschap, nu wij het vruchtbare, doch eenigszins eentonige Rijndal ten einde zijn, steeds schilderachtiger wordt en in grootschheid van karakter wint, bevinden wij ons eensklaps te midden van het eigenaardige leven en vertier eener moderne badplaats, in optima forma.

Het is **Ragaz**, dat jaarlijks een stroom van minstens 50,000 bezoekers trekt. De groote bloei van het overigens onbetekenende stadje dateert eerst van het jaar 1840, toen een weg gelegd werd naar het 162 M. hoogere Pfäfers (waarover zoo straks nader), en het Pfäfersche bronwater door middel van een 4 kilometer lange buizenleiding naar Ragaz gevoerd werd. Van de moderne gebouwen, die natuurlijk in de laatste tien jaren als paddestoelen, doch nog niet altijd even sierlijk, uit den grond oprezen, verdienen de beide badinrichtingen: *Quellenhof* en *Hof Ragaz* een afzonderlijke vermelding. Men vindt er alles bijeen, wat noodig is, om aan de vele en uiteenlopende behoeften van bemiddelde badbezoekers te voldoen. Ook wat schoonheid van ligging betreft, is Ragaz met kwistige hand door de natuur gezegend.

In bruisende vaart, doorsnijdt de Rijn het dal, waarboven zich de woudrijke Flascherberg en de besneeuwde top van den Falknis zoo majestueus verheffen, terwijl de half in het kreupelhout verscholen ruïnes der beide burchten: de *Freudenburg* en *Nidberg*, aan het tooneel een romanesk karakter bijzetten.

Eenmaal — zoo luidt de sage — leefde op het door zijne ligging onneembare Nidberg een ridder, die door het geheele land gevreesd was en voor inderdaad onoverwinnelijk werd gehouden. Alle pogingen om met groote macht van troepen en werpgeschut zijn slot te nemen, waren jammerlijk mislukt. Doch voor het verraad was ook de ridder van Nidberg niet veilig. Een verstooten minnares voerde, door haat gedreven, langs onbekende bergpaden een sluipmoordenaar naar een rotsblok, juist tegenover het slaapvertrek van den ridder, doch daarvan door een onpeilbaren afgrond gescheiden. Bij het licht der volle maan, dat vlak op de fiere gestalte van den slapenden ridder viel, was het echter den ervaren schutter een lichte taak zijn slachtoffer met een pijl midden in het hart te treffen. Men kan hieruit de leering putten, dat met in haat verkeerde liefde niet te spotten valt.

Een der merkwaardigste punten van geheel Zwitserland is ongetwijfeld de weg, die tusschen donkere, loodrecht opstijgende rotswanden, in een klein uur, van Ragaz naar **Pfäfers** voert. Ter linkerzijde van het smalle, doch niet ongemakkelijke pad stroomt met onstuimig geweld de Tamina, die bij Ragaz in den Rijn valt. Ook het badhuis zelf is niet geschikt om den somberen indruk, onderweg opgedaan, te verdrijven en vormt een zeer scherpe tegenstelling met het vroolijke, levenlustige Ragaz. Het bestaat uit eenige kloosterachtige gebouwen, die als het ware tusschen de 200 M. hooge rotsen ingeklemd liggen, zoodat, zelfs in het hartje van den zomer, de zon er niet langer dan van des morgens 10 tot des namiddags 4 uren zijn levenwekkend licht doet schijnen. Van de welgestelde badgasten komen er dan ook slechts de weinigen, die in de meening verkeerden, dat het water hier krachtiger en zuiverder is dan meer benedenwaarts.

De bron zelf, wier water in zijne scheikundige samenstelling veel overeenkomst met dat van Gastein en Wildbad moet hebben, ontspringt, op eenige minuten afstands van het badhuis in een donkere grot, waardoor de woeste bergstroom, de Tamina, bruisend heenschiet. Wij verzuimen niet aan deze geheimzinnige werkplaats der natuur een bezoek te brengen, waarin het daglicht slechts schaars tusschen de spleten der rotsen doordringt, en die, wat majesteit van karakter betreft, in de Alpen slechts door ééne voor den mensch toegankelijke grot, de „Gorge du Trient” op zijde wordt gestreefd. Trouwens een gemakkelijke en volstrekt niet gevaarlijke weg, van 660 schreden lengte, voert ons, 9 tot 14 meter boven het schuimende water der Tamina, naar de binnenste ingewanden der aarde, waar de kokende damp van het weldadige bronwater ons van alle zijden toestroomt.

Tegenover Ragaz, aan den rechter-Rijnoever, ligt **Maiefeld**, een klein maar vrij welvarend plaatsje, met een zeer ouden toren, die waarschijnlijk door Keizer Constantius in de vierde

eeuw n. C. is gebouwd, als grootste merkwaardigheid. Verder leidt onze weg door een streek, die rijk met geheel of gedeeltelijk in puin gestorte burchten bezaaid is, als zoovele herinneringen aan den tijd, toen ruwheid en adeltrots daar eene onbepaalde heerschappij voerden; dan het **Callanda-gebergte**, met zijne kale kruinen en woudachtige hoogten, nogmaals een drietal burcht-ruïnes, wier namen wij onzen lezers zullen schenken, en eindelijk **Chur**, de oude hoofdstad van het kanton Graubunderland met ongeveer 9,000 inwoners, en eeuwen lang het uitgangspunt voor het enorme verkeer over de Splügen en den Sint-Bernard naar het zuiden.

Het merkwaardigste punt van Chur is ongetwijfeld het *Bischofshof*, dat zich aan den oostelijken kant ver boven de stad verheft en binnen welks, door stevige ringmuren omgeven, enceinte nagenoeg alle roomsch-katholieke bewoners der stad, omstreeks 2500 in getal, woonachtig zijn.

Hier verheft zich ook de bisschoppelijke hoofdkerk, de *St. Lucius-Dom*, waarvan het oudste gedeelte reeds uit de achte eeuw dateert. Van onnoemelijke waarde, zoowel uit een artistiek als uit een oudheidkundig oogpunt, is het inwendige van den dom, met de schatten, die daarin bewaard worden. Wij noemen slechts: de altaarschilderingen van Cranach, Holbein, Dürer en anderen, het hoogaltaar met zijn rijk verguld snijwerk uit de 15de eeuw; de talrijke reliquien-kastjes, waaronder een van gedreven koper, in de 8ste eeuw vervaardigd, de kostbare misgewaden, crucifixen, en andere kerksieraden, te veel om te noemen, de rijk gestikte stoffen en fragmenten zijdestof uit den moorschen tijd en uit de dagen van keizer Justinianus, en eindelijk de zeldzame collectie oorkonden van Karel den Groote, Lodewijk den Vrome, Lotharius enz.

In de onmiddellijke nabijheid van den Dom strekte zich het ouderwetsche, sterk gebouwde *slot* van den bisschop van Chur, uit, wiens zomer-residentie in den zoeven door ons verlaten

streek aan den voet van den Molinära, gevestigd is. Denkt men zich nu in deze omgeving de beide stevige torens door de Romeinen aangelegd, met hunne verhaspelde latijnsche namen, *Madroel* en *Spinoel*, die den noorderflank van den ringmuur dekken, dan maakt het geheel onwillekeurig den indruk van eene geestelijke vesting, een palladium van het katholicisme.

Het protestantsche of benedengedeelte der stad bevat menig antiek geveltje, doch is overigens weinig interessant. Daarentegen heeft een zwerftochtje door de bergen, die de stad omringen, waarbij men het romaneske genoeg kan smaken van in een Alpenhut te overnachten, om in den vroegen morgen de zon in al haar pracht en majesteit te zien opgaan, voor den flinken wandelaar zeer veel bekoorlijks.

Van Chur voert een bij uitstek romantische weg, die zich koen door de rotsen slingert, zijwaartsaf naar **Davos**, dat per rijtuig in acht à negen uren te bereiken is. Wij mogen ons echter dat uitstapje, met het oog op ons bestek, niet veroorloven. Trouwens, Davos heeft voor ons, Nederlanders, als laatste pleisterplaats voor zoo menigen ongelukkigen teringlijder op den weg naar een vroegtijdig graf, helaas, reeds bekendheid genoeg. Hoevelen toch zijn er in een vergevorderd stadium van de vreeselijke ziekte heengetrokken, die, evengoed als indertijd de ter dood verwezen gallische slaven den Caesar, met een kleinen variant, hun geneesheer tot afscheid hadden kunnen toeroepen: *Ave, Doctor, morituri te salutant!* (Vaarwel, dokter, de aan den dood gewijden groeten U!)

Wij herinneren ons een geval van dien aard, dat werkelijk komiek zou zijn, ware het niet tevens zoo erg droevig. Een twintigjarig lijder aan de ontzettende kwaal, door de Genestet — gelukkig niet op de moderne realistische wijze — maar werkelijk met juistheid en gevoel beschreven, had volgens de strenge regelen der geneeskunst, alle periodes der ziekte doorloopen, zoodat zijn toestand eindelijk vrijwel hopeloos was geworden.

Zijne familie was niet onbemiddeld en zoo werd dan ook onze patient, hoewel zeer tegen zijn zin, naar Davos gezonden. Dokter zelf vergezelde, natuurlijk tegen billijke vergoeding, den zieke op diens reis, leverde hem aan den Zwitserschen collega over en keerde daarop, via Parijs, waar hij nog een paar dagen vertoefde, huiswaarts. Doch vreemd stond onze nog jeugdige aesculaap te kijken, toen hij daar zijn patient weder in den schoot van diens gezin aantrof, zieker dan ooit ten gevolge van de vermoeiende reis, overigens echter kalm en tevreden. De arme jongen had maar al te goed ingezien, dat een verblijf in de zuivere berglucht zijn lijden misschien wel voor eenigen tijd zou kunnen verlengen, doch dat er voor hem toch geen beterschap meer te hopen was. Hij had toen kort en goed besloten, onmiddellijk naar het vaderland terug te keeren, om niet in den vreemde, ver van allen die hem lief en dierbaar waren, te moeten sterven.

Wij bepalen ons dus tot de vermelding, dat Davos een liefelijk gelegen dal is, dat door hooge bergen tegen de koude winden wordt beschut, en, zoowel 's winters als in den zomer, tal van borstlijders herbergt. Om de vijf kerken, die in het dal verspreid liggen, hebben zich huizenrijen gegroepeerd, die ieder afzonderlijke benamingen voeren.

Nog steeds gaat onze tocht tegen den woest bruisenden stroom in, door bergstreken, bezaaid met ruïnes van eenmaal machtige burchten, en bovendien rijk aan historische herinneringen. In het laatst van de vorige eeuw toch was het thans neutrale Zwitserland, — dat van die neutraliteit in het belang van nihilisten, anarchisten, socialisten, *et tutti quanti*, een ruimer gebruik maakt dan aan de groote mogendheden welkom is — het tooneel van den reuzenstrijd der jeugdige Fransche republiek tegen de Russische en Oostenrijksche legers.

Het schijnt nu nog een raadsel hoe hier, soms in het barre jaargetijde, te midden van sneeuw- en ijsmassa's, op de toen nog zoo goed als onbegaanbare wegen, de talloze scharen

van vreemde krijgers, tot zelf uit het binnenland van Azië, zich konden voortbewegen. Duizenden bij duizenden stierven dan ook, niet door het vijandelijk lood, maar ten gevolge van uitputting en ontbering.

Bij **Ems** viel de schitterende episode uit den veldtocht van Massena in 1799 voor, toen een 21-jarig Zwitsersch meisje, Anna Maria Bühler, zich, als een tweede Jeanne d'Arc, aan het hoofd van hare weifelende landslieden plaatste, en met ware doodsverachting op de batterijen der Franschen, die in een sterke positie waren opgesteld, losstormde. Een der commandeerende officieren, op zulk een aanval waarschijnlijk niet voorbereid, werd door het heldhaftige meisje met een knuppel uit het zadel gelicht en dit voorbeeld werkte zoo aanstekelijk op hare volgelingen, dat nagenoeg al het Fransche veldgeschut bij die gelegenheid werd vernietigd.

Nog vervuld van de herinneringen aan dien bloedigen tijd, waarvan wij hier overal nog de sporen terugvinden, bereiken wij, bij **Reichenau**, de plek, waar Voor- en Achter-Rijn samenvloeien, en daardoor den trotschen wereldstroom vormen, wiens loop wij thans reeds, van ons laag gelegen landje af, tot diep in de Zwitsersche bergen gevolgd zijn. Wij willen thans de bronaders van de beide rivieren gaan opsporen, en kiezen daartoe eerst den Voor-Rijn, om het vrijwat interessantere tochtje, dat langs de *via mala*, over de Splügen voert, voor het laatst te bewaren.

Reichenau zelf bestaat slechts uit een groep huizen, maar het oude *Slot*, dat eenmaal door de bisschoppen van Chur werd gesticht en thans aan de heeren von Planta toebehoort, is zeer merkwaardig. In 1793 vond de latere koning van Frankrijk, Louis Philippe, hier een schuilplaats. Onder den naam van Chabot, gaf hij aan het toen zeer bloeiende college les in verschillende vakken, tegen de nederige jaarwedde van 400 francs. In den prachtigen, dicht belommerden slottuin kan men het belangwekkende schouwspel, dat de vereeniging der beide

rivieren aanbiedt, het best genieten. Duidelijk neemt men hier waar, hoe de heldere lichtgroen getinte watermassa, die de Voor-Rijn met zich voert, door de bruisende, bijna zwarte baren van den Achter-Rijn wordt teruggedrongen.

Het eerste punt, dat aan den Voor-Rijn bijzonder onze aandacht boeit, is de hoog op een bergtop gelegen ruïne van het zeer oude slot *Hohentrins* die, met het lieflijke dorpje, dat tegen de berghelling aangeleund ligt, een schoon gezicht oplevert.

Niet minder aantrekkelijk is, nabij het oude stadje **Flims**, het *Flimsermeer*, een spiegelglad, lichtgroen gekleurd watervlak, door dennen- en beukenbosschen nauw omsloten. Daar het meer bijzonder helder, zacht water bevat en de omgeving gelegenheid voor overheerlijke wandelingen aanbiedt, is het niet te verwonderen, dat de badinrichting, met zijn gemeenschappelijk zwembassin voor heeren en dames, zich des zomers in een druk bezoek mag verheugen.

Hoogerop **Ilanz**, een zeer oud en bijzonder schilderachtig gelegen stadje, eenmaal de hoofdzetel van het Grauwe bond, dat in het begin der vijftiende eeuw werd opgericht tegen de onderdrukkingen der talrijke geestelijke en wereldlijke heeren, van wier trotsche kasteelen thans nog slechts puinhoopen te vinden zijn. Aan dit bond heeft Grauwbunderland zijn oorsprong te danken, dat eeuwenlang zijne onafhankelijkheid wist te bewaren en eerst in 1803 als vijfde kanton aan Zwitserland werd toegevoegd.

Aan hetzelfde bond herinnert, niet ver van het stadje **Truns**, de *St. Anna-Kapel*, op den plek, waar in Maart van het jaar 1424 de eedgenooten voor het eerst bijeenkwamen. Daarnaast staat nog de stam van den beroemden reusachtigen ahornboom, onder wiens wijd uitgespreid lommer om de 10 jaren, het laatst in 1778, het bond feestelijk vernieuwd werd.

Steeds verder volgen wij den stroom, die zich meestal tusschen rotsen en dicht hout voor het oog verbergt, doch wiens

geruisch wij steeds duidelijk vernemen, tot wij het stille dorpje **Disentis** bereiken, met zijn eens zoo beroemde en machtige *Benedictijner-abdij*, van waar, in de zevende eeuw reeds, het christendom zich over de dalen van Grauwbunderland verspreidde. De soldaten der eerste Fransche revolutie legden klooster en dorpje in de asch. Het kolossale gebouw, dat door een dicht woud tegen de lawines beschut wordt, doet thans dienst als middelbare school. — Bij Disentis neemt de Rijn het water van een vrij onbeduidenden bergstroom op, waaraan men den wel wat al te weidschen naam van *Middel-Rijn* gegeven heeft.

Intusschen wordt het landschap steeds ruwer en onherbergzamer; slechts armoedige dorpen, meestal uit enkele blokhuizen en een kapel bestaande, schijnen hier en daar aan de berghellingen over steile afgronden te hangen. Zoo zijn wij dan eindelijk de plek genaderd, waar de drie beken, die den oorsprong van den Voor-Rijn vormen, van steile gletschers komen schieten, om zich eerst in een eng bekken, het **Toma-meer** genaamd, te vereenigen. Wij bevinden ons hier te midden der bergnatuur in hare meest woeste en grillige vormen, omringd door grauwe rotsen, waarboven zich de St.-Gothard in al zijn majesteit verheft. Een tooverachtigen indruk maakt in dit ongastvrije oord, waar de adelaar het blauwe luchtruim doorlieft en de beer nog in zijn natuurstaat aangetroffen wordt, de kalme waterspiegel van het zooeven genoemde meer, wiens wondervolle kleurenpracht zoo tooverachtig schoon tegen de sombere, dreigende rotsgevaarten afsteekt. Geen enkel vischje dartelt echter in deze diepe kom rond, waaruit de later zoo machtige Rijnstroom, als zuigeling, zijn eerste voedsel ontvangt.

Wij keeren thans, volgens afspraak, naar Reichenau terug, om, met nieuwen moed, den oorsprong van de donkere wateren op te sporen, die ons met geweldige vaart te gemoet stormen. Wel heeft de weg, dien de Achter-Rijn van zijn

aanvang tot Reichenau aflegt, slechts één lengte van vijftien uren, maar daartegenover staat, dat het terrein langs drie reusachtige trappen, die men het Rheinwald-, het Schamser- en het Domleschger-dal noemt, 4,000 voet daalt. Men kan zich dus een denkbeeld maken van de ontzettende kracht, waarmede de jeugdige Rijn over het eerste gedeelte van zijn levenspad heenstuift.

Ook hier weder in den aanvang een schilderachtige streek, rijk aan natuurschoon en aan herinneringen uit den tijd toen de overmoed van een ruwen en onwetenden adel nog loodzwaar op de ongelukkige bewoners van dit anders zoo rijk gezegende land rustte. Tal van burcht-ruïnes blikken dan ook in het lieflijk dal neer en geven ruime stof tot peinzen over de broosheid van al het ondermaansche.

Fierder dan alle verheft zich op een steilen rots, die door de golven van den Rijn omspoeld wordt, het statige slot **Rhâzûns**, dat volgens de overlevering, door de Etruscischen vorst Rhätus zou gebouwd zijn. Een andere legende verhaalt, dat de graven van Rhâzuns langen tijd met goed gevolg tegen de Graubunders strijdvoerden, totdat dezen eindelijk het kasteel veroverden en den burchtheer gevangen namen. Toen men zich gereedmaakte den graaf, nadat diens vonnis door het volksgericht geveld was, ter dood te brengen, smeekte de oude dienaar dat men aan zijn heer, als laatste gunst, zou toestaan om, zooals zijn vaderen zoo dikwijls gedaan hadden, nog eenige bekertjes vol schuimenden wijn in goede harmonie met zijne onderdanen te ledigen. Men vond het denkbeeld zoo kwaad niet, en weldra gingen de kroezen, onder vroolijk gekout, lustig rond. Van dit gunstige oogenblik maakte de oude man gebruik om in roerende bewoordingen het leven van zijn meester af te smeeken, die, van zijne zijde beloofde in het vervolg de rechten en vrijheden der bevolking met alle kracht te zullen beschermen. Zijn bede vond gehoor, en de graaf moet, naar de legende ten slotte vermeldt, inderdaad woord hebben gehouden.

Een eindweegs verder ligt in een liefelijk dal, door den Heintelberg beschut, het stadje **Thusis**, dat in 1845 door een zwaren brand vernield werd, doch al spoedig als een phoenix uit zijne asch herrees. Een merkwaardigheid, die echter voor de omwonenden hare bedenkelijke zijde heeft, is, op den Heintelberg, het **Lüscher-meer**, waarvan het water geen rechtstreeksche loozing heeft, maar in den bodem dringt en de zachte leisteen, waaruit deze gevormd is, in een weeke massa verandert. Hierdoor ontstaan kolossale terreïnverschuivingen, met het gevolg dat jaarlijks groote rotsblokken in de Nola, een woesten bergstroom, die zich even boven Thusis in den Rijn werpt, neerploffen. Het dorpje Tschappina, in de onmiddellijke nabijheid van het meer, staat daardoor gedeeltelijk op beweeglijken bodem, zoodat huizen, stallen enz. van tijd tot tijd verschoven worden. Aangenaam is dat nu juist niet, maar men gewent op den duur aan alles.

Wij staan thans eensklaps voor hooge rotsgevaarten, die het dal geheel schijnen af te sluiten, zoodat het ons bij den eersten oogopslag een dwaasheid voorkomt, hier nog verder door te willen dringen. En toch heeft de natuur zelf dwars door den reusachtigen berg een weg gebaad voor den Rijnstroom, die zich uren lang door een nauwe spleet wringt, wier wanden zich tweeduizend voet hoog verheffen, en elkander op sommige plaatsen zoo dicht naderen, dat men zou wanen ze beide met de hand te kunnen grijpen. Maar ook de mensch vond hier ruimte voor zijn voet en slaagde er na een arbeid van vier eeuwen in, een weg te verkrijgen, die sedert 1822 aan de behoeften van het verkeer uitstekend voldoet. Rotsen werden tot gruis verbrijzeld; bruggen over den duizelingwekkenden stroom geworpen, en zoo kwam de wereldberoemde **via mala** tot stand, een reuzenwerk, waaraan door geheele generaties is gearbeid, en dat den beschouwer met eerbied en ontzag vervult voor menschelijk vernuft en menschelijke volharding.

Een zonderlinge gewaarwording overvalt ons, wanneer wij,

uit het heldere, warme zonlicht komende, ons eensklaps verplaatst vinden in het geheimzinnig duister, en de koelte, die tusschen de hemelhooge rotsen heerschen. Vol bewondering werpen wij een blik terug op Thusis en den Heinzelberg, die wij, als door middel van een reusachtigen tooverlantaren op het doek geworpen, in het gouden zonnelicht zien baden. Dan voert een 50-meter lange tunnel, het zoogenaamde **verloren gat**, ons door een vooruitspringenden rotswand naar het dorpje **Rongellen**, waar de bergen zich voor eenige oogenblikken iets wijder openen, om zich echter al spoedig weder, nauwer dan ooit, aaneen te sluiten. Zoo doorworstelen wij den omberen, onheilspellenden weg, waarop geen enkele zonnestraal doordringt, en koen gespannen bruggen ons van tijd tot tijd over den bruischenden stroom voeren.

Aan alles komt echter een einde en zoo ook aan de via mala, die haar naam werkelijk niet zonder reden draagt. Met welgevallen rust ons oog thans op het groene tapijt, dat het Schamser-dal dekt en de nette huisjes, die hier en daar verspreid liggen, alles verlicht door de laatste stralen der ondergaande zon. Nog nooit hebben wij daarbij zoozeer de waarheid der woorden gevoeld, die Schiller zijn „Taucher” in den mond legt: „*Es freue sich, wer da athmet im rosigen Licht!*”

Nogmaals trekt een ruïne onze aandacht, en wel die van den burcht „Fardün” of „la Tür”, welks slotvoogd volgens de legende, omstreeks 1450, ellendig om het leven kwam. Op de ongedwongen wijze, den edelen uit den goeden, ouden tijd eigen, betrad hij de woning van een zijner boeren, Johann Caldar genaamd, en spuwde daar, louter voor tijdverdrijf, in de pap, die juist voor het middagmaal werd opgedragen. Dit was de druppel, die, na jarenlange onderdrukking, den beker deed overloopen; in rechtmatigen toorn ontstoken, greep de ijzersterke boer zijn heer aan, stak hem het hoofd in de kokend heete brij, met de woorden: „Doe je nu maar eens te goed aan den spijs, dien je zelf gekruid hebt,” en neep hem ten

slotte den keel dicht. Deze woeste daad was het sein tot een algemeenen opstand, waardoor ten slotte de geheele omtrek, na veel bloedvergieten, voorgoed van zijne tyrannen bevrijd werd. Beter dan een lange historische verhandeling, teekent dit korte verhaal, waarvan wij de authenticiteit overigens in het midden laten, de ruwe zeden dier dagen.

Zooals wij reeds met een enkel woord aanstipten, is het **Rheinwald-dal** het hoogst gelegene van de drie dalen, waarin de Achter-Rijn, op zijn dollen wedloop naar Reichenau, zich met jeugdige uitgelatenheid neerstort. Wij bevinden ons daar te midden van een echt woest Alpen-landschap, waarvan de zware dennenbosschen het grootste sieraad uitmaken. De hoofdplaats van het dal is **Splügen**, dat, als middelpunt van het verkeer over de Splügen en den St.-Bernard, een betrekkelijke welvaart geniet en zelfs nagenoeg 500 inwoners telt.

Het laatste dorpje, dat wij ontmoeten, draagt den naam van **Achter-Rijn** en van hieruit ondernemen wij dan onzen bedevaartstocht naar de bakermat van den Rijn. Voor een bewoner van het vlakke land mag dit met recht een bravour-stuk genoemd worden, te meer daar de weg derwaarts, ten gevolge van overstromingen en rotsafschuivingen van jaar tot jaar slechter wordt. In het begin, over een vrij vlak terrein, gaat alles uitstekend, maar na een halfuur loopens vernauwt zich eensklaps het dal en struikelt de voet bij iedere schrede over de rotsbrokken, die het enge pad geheel bedekken. Daarbij komt nog het twijfelachtige genoegen van een wandeling door de lawinen-sneeuw, waaronder de jonge Rijn, niettegenstaande zijn woeste sprongen van rots tot rots, op verschillende plaatsen begraven wordt, en die hier het geheele jaar blijft liggen. Noodwendig moet men zich dan over een dier sneeuwbruggen wagen, wil men althans het lastige, smalle pad bereiken, dat des zomers door herders zooveel mogelijk in orde wordt gehouden, en binnen een kleine twee uren naar het vurig begeerde doel leidt. Is echter eenmaal dat doel bereikt,

dan wordt men voor de doorgestane vermoeyenissen ruimschoots schadeloos gesteld.

Vlak voor ons verheft zich nu in stille majesteit de *Rheinwald-gletscher* en uit een opening daarvan, die volgens sommige prozaïsche reisbeschrijvers den vorm van een koeienbek heeft, stort zich een ontzaglijke waterstraal, de eerste oorsprong van den Achter-Rijn, in een diepen afgrond, waaraan men zeer eigenaardig den naam van „Hel” heeft gegeven. Reeds dadelijk komen nieuwe waterstralen, uit talrijke spleten van den gletscher, de krachten versterken van den jonggeborene, reeds in de wieg bestemd om eenmaal, als „Grootvorst van Europa's stroomen,” heerschappij te voeren. Moge „vader Rijn” — om met Borger verder te spreken — jaar op jaar den lente-groet ontvangen van het landvolk „spelende aan zijn vloed” en er nimmermeer getuige van zijn, dat het woeste krijgs-rumoer langs zijn schoone oevers weergalmt.

Met dezen „vromen” wensch willen wij eindigen, doch niet dan na alvorens onzen lezers een hartelijk *Tot wederziens!* te hebben toegeroepen.

I N H O U D.

- HOOFDSTUK I. Inleiding. — Emmerik. — Kleef. — Xanten. — Wezel. — Ruhrort. — De fabriek van Krupp te Essen. — Duisburg. — Krefeld Blz. 1—10.
- HOOFDSTUK II. Dusseldorp. — Neuss. — Aken. — Keulen. Blz. 11—25.
- HOOFDSTUK III. Bonn. — Drachenfels. — Godesberg. — Rolands-
eck. — Nonnenwerth. — Remagen. — Het Ahr-dal. — Heppingen. —
Apollinaris-bron. — Neuenahr. — Ahrweiler. — Walporzheim. —
Altenahr. — De Hohe Acht. — Andernach. — Neuwied. — Coblenz.
— Ehrenbreitstein Blz. 27—43.
- HOOFDSTUK IV. Het Moezel-dal. — Trier. — Niederlahnstein. —
Ems. — Nassau. — Langenau en Arnstein. — Lauremburg. — Bal-
duinstein. — Schaumburg. — Fachingen. — Diez. — Ardeck. — Lim-
burg. Blz. 44—56.
- HOOFDSTUK V. Oberlahnstein. — Stolzenfelz. — De Koningsstoel. —
Rhense. — Braubach en de Marksburg. — Boppard. — Sint Mariën-
berg. — Camp. — Liebenstein en Steinberg. — Bornhofen. — Salzig. —
St. Goar. — St. Goarhausen. — Het Schweizerthal. . Blz. 57—70.
- HOOFDSTUK VI. De Loreley. — Oberwezel. — Schönburg. — Caub. —
De Gutenfels. — Pfaltzgravenstein. — Bacharach. — Stahleck. —
Fürstenberg. — Lorch. — De Nollich. — De Heinburg. — Sooneck.
— Falkenburg. — Rheinstein. — De Clemenskapel. . Blz. 71—85.
- HOOFDSTUK VII. Assmanshausen. — Het Niederwald. — Het Jacht-
slot. — De Rossel. — Het Nationaldenkmal. — Bingerloch. — Ehren-
fels. — De Muizentoren. — Bingen. — De Rochuskapel. — Het Nahe-

- dal. — Bingerbrück — Kreuznach. — Münster-am-Stein. — Rheingrafenstein. — De Gans. — De Ebernbürg. — De Lemberg. — Bökelheim. — Disibodenberg. — Monzingen. — Kirn. — Dhaun. — Oberstein. — De Idarbach en Idar. — Neukirchen . . . Blz. 86—99.
- HOOFDSTUK VIII. De Rheingau. — Rüdesheim. — De Brömserburg. — De Boosenburg. — Geisenheim. — Johannesberg. — Ingelheim. — Hattenheim. — Eberbach. — De Steinberg. — Marcobrunnen. — Erbach. — Reinhardshausen. — Eltville. — Kederich. — De Scharfenstein. — Rauenthal. — Schlangenbach. — Schwalbach. — Wiesbaden. — Sonnenberg. — De Neroberg. — De Grieksche kapel. — De Platte. — Nieder-Wallruff. — Schierstein. — Biebrich. Blz. 100—116.
- HOOFDSTUK IX. Mainz. — Castel. Blz. 117—132.
- HOOFDSTUK X. De Taunus. — Hochheim. — Soden. — Cronberg. — Königstein. — De Feldberg. — De Altkönig. — Homburg. — Frankfurt. Blz. 133—144.
- HOOFDSTUK XI. Landskron. — Oppenheim. — Worms. — Mannheim. — Ludwigshaven. — Heidelberg. — Het Odenwald. — De Bergweg. — Melibocus. Blz. 144—157.
- HOOFDSTUK XII. Spiers. — De Beiersche Palts. — Het rotsland van Dahn. — De Madenburg. — De Trifels. — De Wegelburg. — Baden-Baden. — Het Schwarzwald. — Het Mummelmeer. — De Büttensteiner watervallen. — Klooster Allerheiligen. Blz. 158—170.
- HOOFDSTUK XIII. Kehl. — Straatsburg. — Odilienberg. — Schlettstadt. — Hohkönigsburg. — Rappoltswiler. — Kaisersberg. — Het Witte en het Zwarte Meer. — Colmar. — De drie Exen. — Nieuw-Breisach. — Mühlhausen. Blz. 171—183.
- HOOFDSTUK XIV. De Breisgau. — Alt-Breisach. — Freiburg. — Bazel. Blz. 184—198.
- HOOFDSTUK XV. Rheinfelden. — Säckingen. — Laufenburg. — De waterval van Schaffhausen. — Hohentwiel. — Stein a. d. Rijn. — Arenenberg. — Gottlieben. — Reichenau. — Constanz. Blz. 199—207.
- HOOFDSTUK XVI. Het meer van Constanz. — Mainau. — Meersburg. — Frederikshaven. — Lindau. — Bregenz. — Rheineck. — Het Rijn-dal. — Sargans. — Ragaz. — Pfäfers. — Maienfeld. — Chur. — Davos. — Ems. — Reichenau. — Flims. — Ilanz. — Truns. — Dissentis. — Het Toma-meer. — Rhäzüns. — Thüsis. — Het Lüscher-meer. — De Via Mala, met het „Verloren gat.” — Splügen. — Het Rheinwald-dal. Blz. 208—227.

SUPPLEMENT

TOT HET WERK

DE RIJN

VAN

Arnhem tot zijn oorsprong,

zijnde een vertrouwbare opgave van hotels, amuse-
menten en allerlei andere wetenswaardigheden,
betrekking hebbende op de in het hoofd-
werk genoemde plaatsen.

A.

1. Ahrweiler. (Zie pag. 38).

Logementen: Stern (verdient de voorkeur, niet duur); Drei Kronen, (kamer, servies en bougie 1.50 Mk. à 2 Mk., Diner à 2 Mk.).

Restaurants: Tils; Kreuzberg; Winzer-Vereinshaus (op den weg naar Walporzheim); Strassburgerhof.

Rijtuigen: Van het station naar de stad (1 Pers.) 60 Pf., iedere persoon meer 30 Pf.; naar den Calvariënberg, 1 Pers., 1 Mk., iedere persoon meer 40 Pf.; — verder voor 1—3, resp. 5 personen naar Walporzheim, Marienthal of Neuenahr, rijtuig met 1 paard 1.50 Mk., dito met 2 paarden 2.50 Mk.; — naar Altenahr 1 pd. 5, 2 pden. 7 Mk., heen en terug (in zeven uur) 7, 10 Mk., in een geheel den dag 10, 13 Mk., met overnachten 14, 18 Mk.; — naar Adenau 12, 15 Mk., heen en terug 15, 18 Mk.; — naar Laacher See 13, 16 Mk., heen en terug 17, 22 Mk.

2. Aken. (Zie pag. 16).

Logementen: Zum grossen Monarchen, am Büchel 40—51, billijke prijzen; Hôtel Nullens, Friedrich Wilhelmsplatz, aanbevelenswaardig; Hôtel Bellevue, Holzgraben 3; Dragon d'or, Comphausbadstr. 9; Hôtel de l'Empereur, Edelstr. 6; Zur Kaiserlichen Krone, Alexanderstr. 36, niet ver van het Kurhaus; Hôtel zum Elephanten, Ursulinerstr. 11, wordt geroemd; König von Spanien,

Kleinmarschierstrasse 52 (druk bezocht door handelsreizigers, kamer, licht, bediening en ontbijt 3 Mk.; aanbevelenswaardig). In de nabijheid van den Rheinischer Bahnhof: Hoyer's Union Hôt. Bahnhofspatz 11 (kamer, ontbijt en bougie van 2.50 Mk. af, table d'hôte 3 M.); Hôtel du Nord (Römerstrasse 3); Kaiserhof (Hofstr. 2—4 en Wallstr. 65—69, veelvuldig door reizigers bezocht); Stadt Düren (Bahnhofspatz 4) en Hôtel Graaff, Wallstrasse 1, de beide laatste zeer eenvoudig.

Badinrichtingen, die wel logies verschaffen, maar geen table d'hôte houden, zijn: Kaiserbad (Büchel 20), zeer goed, kamer enz. van 2.50 Mk. af, pension met kamer van 8 Mk. af; Königin von Ungarn, Edelstrasse 1, pension 6 Mk. zonder souper; Neubad (Büchel 34), kamer enz. van 2 Mk. af, pension van 6 Mk. af; Quirinusbad (Am Hof 7). Al deze inrichtingen krijgen haar water van de bovenbronnen; door de benedenbronnen worden de volgende gevoed: Rosenbad, Corneliusbud, Karlsbad en Comphausbud, alle tegenover het Kurhaus. — Koude en warme baden in de Bad- en Zweminrichting op den Kaiserplatz, verbonden met restauratie.

Restaurants: Kurhaus (table d'hôte 2.50 Mk.); Kluppel, Ursulinerstrasse 21 (met tuin, druk bezocht); in de hôtels: König von Spanien en Karlshaus; Scheufen, Hartmannstr. 7 (aanbevelenswaardig); Ernest Lennertz, Klostergasse 23 (oester-salon); Erholung, Friedrich-Wilhelmsplatz, mooi societeitslokaal.

Cafés: Kurhaus; Wiener-Café, Friedrich-Wilhelmsplatz 3.

Pâtisserieën: Wahl, Theaterplatz 7; Geulen, Theaterplatz 9; Oellers, Dahmengraben 7.

Bierhuizen: Alt-Bayern, Wirichsbongard 43; Bavaria, bij den Elisenbrunnen, Friedrich-Wilhelms-Platz 2; Germania, op hetzelfde plein en Wirichsbongard 5; Rathskeller, Grosskoelnerstr. 1 (prettig lokaal, bier-concerten); Krücken, Theaterplatz 9, onder het Casino; Fasshauer, Kapuzinergraben 14, tegenover den schouwburg; in Kaiserhof, met een fraaie concertzaal; Schmitz, Hochstrasse 17, met een grooten wintertuin.

Melkinrichtingen: Stadtgarten ('s morgens van 6—8½ uur en 's namiddags van 5—7 uur in den zomer); in de nabijheid daarvan de inrichting van Neff (Heinrichsallee). Verder in de stad Wiesenthal (Matthias-Hof).

Rijtuigen (van 6 uur 's morgens tot 10 uur 's avonds, des nachts het dubbele):

Toeren binnen de steden Aken en Burtscheid, 1 pers. 60 Pf., iedere persoon meer, 20 Pf. Kleine bagage vrij, een koffer 30 Pf. Rijtuigen, aan huis besteld, 10 Pf. meer. Kinderen beneden 10 jaren de helft. Naar den Lousberg, tot Restaurant Belvédère voor 1—2 personen 1.50 Mk., voor 3—4 personen 2 Mk.; tot aan den top 2 resp. 2.50 Mk. Naar de Karlsburg resp. 1.20 en 1.60 Mk.

Bij 't uur: ieder half en begonnen half uur (1—2 personen) 1.30 Mk., 3—4 personen 1.50 Mk.

Tramway's in verschillende richtingen, die de verbinding bewerkstelligen met Burtscheid, Forst, Haaren enz.

Spoorwegen. Aken heeft 5 spoorwegstations: 1o. Rheinischer Bahnhof aan den zuidkant der stad (naar Keulen, Verviers, Luik); 2o. Station aan den Marschierthor, links van den Rheinischen Bahnhof; 3o. Templerbend in het Noordwesten der stad (naar Gladbach, Neuss,

Dusseldorf. Verviers. Luik enz.); 40. Jülicher Bahnhof (Aken-Jülicherlijn); 50. Rothe Erde. in het Oosten der stad (naar Keulen).

Muziek. Evenals in de geheele Rijnprovincie, wordt ook in Aken de muziek vlijtig beoefend, zoodat er dan ook verscheidene goede instrumentale en vocale muziekgezelschappen bestaan. Om de drie jaar wordt te Aken op Pinksteren het Nederrijnsche muziekfeest gehouden. Gedurende den winter worden des Dinsdagavonds om 7 uur vocale en instrumentale concerten in het Kurhaus gegeven. Tijdens het bad-seizoen 's morgens van 7—8 uur en van 12—1 uur muziek bij den Elisenbrunnen. 's namiddags van 3—4½ uur in den tuin van het Kurhaus of op den Lousberg. Des Zondags van 12—1 uur is er dikwijls militaire muziek nabij het komediegebouw.

Komedievoorstellungen: Stadt-Theater (opera's, tooneelspelen, blijspelen); Bernarts-Saison-Theater (grootte concertzaal, tuin, restaurant enz.) in de Adalbertstrasse.

Post- en telegraafkantoren. Hoofdpostkantoor. Augustastrasse 31; Bijkantoor I. Jacobstrasse 23; Bijkantoor II. Wallstrasse 10; Bijkantoor III. Seilgraben 3; Bijkantoor IV. Hoek der Augusta- en Friedrichstrasse. Telegraaf: Kapuzinergraben 17, Adalbertstrasse 20—24, nabij de komedie.

Godsdienst. In den Dom H. Mis van 5—11 uur. Zondags ten 9½ ure Hoogmis en ten 11½ ure laatste H. Mis. In de overige acht parochiekerken des Zondags Hoogmis ten 9 ure. In de Marienkirche ten 7, 7½, 8 en 11 uur H. Mis.

Kurtaxe: Per jaar voor 1 pers. 25 Mk., 2 pers. 40 Mk., 3 pers. 50 Mk. enz.; in de zomermaanden (1 Mei—30 Sept.) 12, 20 en 25 Mk.; in de wintermaanden 3 Mk. per persoon. Entrée tot den Elisengarten, zonder abonnement 50 Pf.

3. Altenahr. (Zie pag. 39).

Logementen: Hôtel Caspary (gerenommeerd hôtel, kamer, licht en servies, 2 Mk. à 2.80 Mk., table d'hôte 3 Mk.); Rheinischer Hof (Winkler), table d'hôte 2.50 Mk.; Hôtel de la Poste (bij het station, eenvoudig maar goed).

Toegang tot het kasteel van Altenahr: 1 persoon 50 Pf.; een gezelschap per persoon 30 Pf.

4. Andernach. (Zie pag. 39).

Logementen: Hackenbruch, aan de oevers van den Rijn, met tuin (k., s. en b., 2 Mk. à 2.50 Mk.); Schaefer, insgelijks aan de oevers van den Rijn (goedkoop, maar toch goed); Hôtel zur Glocke (ook aanbevelenswaardig).

5. Assmannshausen. (Zie pag. 86).

Logementen: Krone (goed, pension 6 Mk.); Anker (goed, pension 5.50 Mk.); Reutershan, Germania, Lamm (langs de Rijn-oevers); Burg Rheinstein (nabij het station); Niederwald (in het dorp, zeer eenvoudig).

Booten: naar Rheinstein, 1 à 5 pers., 1 Mk.; iedere persoon meer 20 Pf.; heen en terug, met een uur oponthoud het dubbele; naar Rüdesheim of Bingen-Bingerbrück, 1 à 6 pers., 3.50 Mk., iedere persoon

meer 50 Pf.; heen en terug de helft meer; naar Lorch, 1 à 6 pers. 4.50 Mk., iedere persoon meer 60 Pf.; heen en terug de helft meer.

Stoomboot naar Rheinstein: alle tien minuten, 30 Pf. per persoon.

B.

6. Bacharach. (Zie pag. 79).

Logementen: Wasum, bij het station met een grooten tuin, zeer goed (kamer 1.50 à 2 Mk., table d'hôte 2.50 Mk.); Bastian, insgelijks goed (k., s. en b. met ontbijt 2 à 2.50 Mk.); in de stad: Blücherthal.

7. Baden-Baden. (Zie pag. 163).

Ter behartiging bij aankomst: Dienstman, voor het brengen van een pakje van het station naar een rijtuig, 5 Pf.; een koffer in de stad 30 Pf.; verscheidene 20 Pf. per stuk; een klein pakje 10 Pf. Rijtuigen (zoogen. Packdroschken): per kwartier, 1 of 2 pers. 70 Pf.; 3 of 4 pers. 1.05 Mk.; $\frac{1}{2}$ uur: 1.05 en 1.40 Mk.; naar Lichtenthal 1.40 en 1.70 Mk.; na 7 uur 's avonds 1.70 en 2.15 Mk.; van 9 uur tot middernacht 1.05 en 1.40 Mk. of 1.40 en 1.70 Mk.; van middernacht tot 5 uur 's morgens 1.40 en 1.70 Mk. of 1.70 en 2.15 Mk. Bagage: 20 Pf. per pakje.

Logementen: De hôtels van Baden-Baden zijn over het algemeen zeer goed. In zulk een luxe-stad worden zij uit den aard der zaak in grooten getale gevonden. Wij zullen ons daarom bepalen tot vermelding van de meest gezochte, zoowel door gefortuneerden als minder bemiddelde.

Hôtel Messmer, met 3 villa's en een grooten tuin, was de geliefkoosde verblijfplaats van Keizer Wilhelm I; Hôtel d'Angleterre (Englischer Hof), din. 4 Mk.; Europäischer Hof (kamer van 2.50 Mk. af, goede keuken); Hôtel de Hollande (Sophienstrasse 11, met een tuin en het pension Beausséjour); Ziegler's Hôtel National (tegenover het station, nieuw, met tuin en terras). Al deze hôtels zijn van den eersten rang, de prijzen zijn dan ook daarnaar: Kamer van 2.50 Mk. af; bougie 40 à 70 Pf.; service 50 à 75 Pf.; ontbijt 1.25 à 1.50 Mk.; diner 3 à 4 Mk. zonder wijn.

Eenigszins lager zijn de prijzen in: Stadt Baden, nabij het station; Bayrischer Hof, tegenover het station (aanbevelenswaardig voor kort verblijf); Hôtel de St. Petersbourg, Gernsbacher-strasse 9 (kamer 2 Mk.; bougie 50 Pf.; service 50 Pf.; ontbijt 1 Mk.; diner 2.75 Mk.); Stadt Paris, Sophienstrasse, nabij het Friedrichsbad (pension 5 Mk.); Müller, Langestrasse 36, eenvoudiger maar aanbevelenswaardig (kamer 1.40 Mk.); Goldener Stern, Langestrasse 46, goed hôtel, veel door handelsreizigers bezocht; Baldreit, Küferstrasse 5, goed pension voor 4 à 5 Mk.; Rose, Marktplatz, goed en niet duur.

Café's en Restaurants: Conversationshaus (deftig); Mangin, Louisenstrasse 20 (duur); Goldener Stern en Drei Könige staan bekend als goed.

Bierhuizen: Bayrischer Hof; Zum Krokodil (Mühlengasse 4); Zur Post (Lichtenthalerstrasse 4, diner à 1 Mk.); Ritter (Gernsbacherstrasse 11, met tuin en terras).

Pâtisserieën: Schulze-Rumpelmaier, Augusta-Platz (voornaam); Zabler, Lichtenthalerstrasse 12.

Tarief van Rijtuigen: Bij het uur: $\frac{1}{4}$ uur, 1—2 pers., 90 Pf.; 3—4

om 5½, 7½, 9¼ uur predicatie, 10 uur Hoogmis, 11 uur laatste H. Mis. Gelegenheid tot biechten in verschillende talen.

Engelsche Kerk: Des Zondags ten 8 en 11 ure voormiddags, 's namiddags ten 3½ uur dienst.

Grieksch-Russische Kerk: Des Zaterdags 7 uur 's avonds, des Zondags 11 uur voorm.

Grieksche Kerk: Des Zondags 11 uur voorm.; bedestonden dagelijks 3 uur 's nam.

Israëlietische Kerk: Vrijdagavond 7 uur en Zaterdagmorgen 8 uur dienst.

Muziek: Kur-muziek in den kiosk vóór het Conversationshaus, iederen dag 's morgens van 7—8 uur, van 3—4 uur n.m. en van 8—10 uur 's avonds; van 1 Nov.—15 April dagelijks van 8—10 uur 's avonds in het Conversationshaus, bovendien op Zon- en feestdagen van 3—5 uur 's namiddags. Het orkest bestaat het geheele jaar door uit 48 musici, waaronder voortreffelijke kunstenaars als solisten. Concerten, gegeven door artisten van elders. Klassieke matinées. Kamermuziek-soirées. Militaire muziek.

Post- en telegraaf: Langestrasse 58.

Baden-Baden heeft den naam van een zeer dure verblijfplaats en dat is ook inderdaad het geval, als men in een der eerste hotels logeert, deel neemt aan de vele amusements, dikwijls uit rijden gaat enz. Degene, die zich in zijne uitgaven moet beperken en den weg weet in de stad, kan evenwel goedkoop te Baden wonen, waar het leven dan toch vrij wat aangename is dan in de kleine badplaatsen, waar iedereen elkaar kent. Een vreemdeling, al begeeft hij zich ook veel in gezelschappen, kan volstaan per maand met 200 à 250 Mk. Een goed onderkomen bij particulieren vindt men voor 10 à 20 Mk. per week en zelfs voor minder, als men zich van het centrum der stad verwijderd en b. v. zijn intrek neemt in de talrijke villa's nabij het station of in het dorp Lichtenthal op een half uur afstands. Het ontbijt kost daar 40 à 60 Pf. en het diner 1.50 à 2 Mk. Het drinken van bronwater in de Trinkhalle en het Friedrichsbad geschiedt kosteloos. Voor een glas geitenmelk betaalt men 20 Pf. Het seizoen is op 't drukst tijdens de wedrennen. Trinkhalle en Friedrichsbad zijn echter het geheele jaar open.

8. Basel. (Zie pag. 193).

Stations: Central-Bahnhof aan den zuidkant der stad; voor de lijnen naar Zwitserland en den Elzas. Badischer Bahnhof te Klein-Basel aan den rechteroever van den Rijn. Deze stations zijn door een spoorlijn met elkaar verbonden, (afstand 10 min. Prijs: 1 fr. (1e kl.), 70 cent. (2e kl.), 50 cent. (3e kl.).

Logementen: Drei Könige, aan den Rijn, K. S. B. 4½—6½ Fr., Ontbijt 1½ Fr., Table d'hôte 5 Fr., Omnibus aan den Central-Bahnhof 1 Fr.; National, K. S. B. 3½—4 Fr.; Schweizerhof, K. S. B. 3½—4½ Fr., Diner 4—5 Fr.; St. Gotthard (insgelijks goed) K. S. B. 3 Fr., Diner 3 Fr. In de stad: Falken, hoek van de Elisabethenstrasse, Kam. 2—3 Fr., ontbijt 1 Fr. (aanbevelenswaardig); Storch, kamer en bed 2½ Fr., table d'hôte met wijn 3 Fr.; Hôtel Métropole, k. en bed 2½ Fr., ontbijt 1¼ Fr. (goed). — In Klein-Basel: Krafft (kam. en bed. 3 Fr., ontbijt 1¼ Fr., diner 3 Fr.); Weisses Kreuz (K. en B. 2½—3 Fr.), beiden aan den Rijn; Hôt. Schrieder (Zum deutschen Hof) nabij den Badischen Bahnhof (K. 2½ Fr., ontbijt 1¼ Fr.).

Café's: C. des Trois Rois, aan den Rijn; Kunsthalle; Stadt-Casino (bekend om zijn goede restauratie); C. National, met een terras aan den Rijn.

Patisserieën (in alle het eigenaardige Bazelsche product Basler Leckerli verkrijgbaar): Wirz bij de Alte Brücke; Kissling-Kuentzy, Freiestr. 19; Speiser, Freiestr. 61; Burckhardt, Schneidergasse, bij het Stadhuis; Steiger's Erben, Schneidergasse.

Restauraties: In den Central-Bahnhof (te recommandeeren); Kibiger, Barfüsserplatz; Bierhalle zum Parsifal, Freiestrasse 49; Bühler's bayr. Bierhalle, goede keuken. Wijn krijgt men uitstekend in de Veltliner Halle, Freiestr. — In Klein-Bazel: in den Badischer Bahnhof; Burgvogtei, met ruim bierlokaal en grooten tuin; wijn bij de weduwe Oeschger, Riehenthorstr. 27 en in de Markgräfler Weinstube tegenover den Badischen Bahnhof. Muziek in het Sommer-Casino (50 cent.), in het Erlenpark en in den Zoölogischen Tuin.

Omnibus tusschen de beide stations (langs de Alte Brücke).

Rijtuigen: $\frac{1}{4}$ uur, 1—2 pers. 80 cts.; het tweede kwartier 60 cts., ieder kwartier meer 50 cts., 3—4 pers. 1.20 Fr., het tweede kwartier 90 cts., ieder kwartier meer 70 cts.; van de stations 1—2 pers. 1.20 Fr., 3—4 pers. 1.80 Fr., van het eene station naar het andere 1—2 pers. $1\frac{1}{2}$, 3—4 pers. $2\frac{1}{2}$ Fr., koffer 20 cts. Nachtdienst (10 uur 's avonds tot 6 uur 's morgens), onverschillig het aantal personen: 3.20 Fr. voor het eerste half uur, 1.10 Fr. voor ieder volgend kwartier.

Post- en telegraafkantoren: o. a. in de Freienstrasse en in de beide stations.

Zoölogische tuin: $\frac{1}{4}$ uur van den Central-Bahnhof, entrée 50 Pf.

9. Biebrich. (Zie pag. 114).

Logementen: Europäischer Hof (goed); Bellevue (goed); Krone, met tuin aan den Rijn, (goed).

Bierhuis: Wuth, Casernenstrasse.

Stations: Van de Taunus-lijn (Castel, Frankfurt) aan den Rijn; van de lijn aan den rechteroever (Wiesbaden, Rheingau) te Mosbach vóór den noordoostelijken uitgang van het park.

Tramway: Van de aanlegplaats der booten naar Wiesbaden 20 en 25 Pf.

10. Bingen. (Zie pag. 92).

Logementen: Hôtel Victoria, nabij het station en den Rijn, hotel van den 1^{en} rang (K. s. b. 2 à 4 Mk., table d'hôte 3 Mk.); Weisses Ross, wordt geroemd; Bellevue, ook aan den Rijn. (K. m. onth. 3 Mk., din. 2 Mk.); Goldener Pfug, eenvoudig, burgerlijk maar gerenommeerd; Englischer Hof, Mainzer Str.; Karpfen aan den Rijn; Pariser Hof, Gastrasse, niet ver van de Nahe; Adler (staat goed aangeschreven); Distel (goed); Deutsches Haus, alle drie aan den Rijn. Hôtel Rochusberg (Kamer 1.50 à 2 Mk., diner 2.50 Mk., pension 5 à 6 Mk., omnibus aan het station, 50 Pf.).

Restaurants: Restaurant van het station; Soherr op de markt.

Café's en bierhuizen: Heilmann aan den Rijn; Actienbrauerei in de stad.

Stoombooten: Tusschen Bingerbrück (afvaart tegenover den Muizen

toren). Bingen (tusschen de hotels Adler en Distel) en Rudesheim (nabij het Rijnstation). Zestien keer per dag heen en terug. Prijs 10 en 20 Pf.

Tarief der roeibooten: Naar den Muizentoren, 1—2 pers., 1.50 Mk.; iedere persoon meer 25 Pf.; naar Assmannshausen, 1—6 pers., 3 Mk.; naar Rheinstein en Assmannshausen, met twee uur oponthoud te Rheinstein, 5 Mk.

Rijtuigen: Naar de Rochus-Kapelle, 1 paard, 1—2 pers., 3.50 Mk., 3—4 pers., 4 Mk.; met 2 paarden, 4 en 5 Mk.; — naar den Scharlachkopf, 4 en 5 Mk. of 5 en 6 Mk.; naar Rheinstein, heen en terug, 6 en 7 Mk. of 7 en 8 Mk.

11. Bingerbrück. (Zie pag. 93).

Logementen: Amerikanischer Hof en Mohrmann, tegenover het station. (Zie verder Bingen).

12. Bonn. (Zie pag. 27.)

Logementen: Goldener Stern, op de markt (kamer en bed. van 3 Mk. af, table d'hôte 3 Mk.), zeer goed; Hôtel Royal, Coblenzer-Str. 6, met een fraaien tuin aan den Rijn, hotel van den eersten rang (Kamer 3 à 4 Mk., service en bougie 60 Pf., diner 3.50 Mk.); Hôtel Kley, Coblenzer-Str. 1, druk bezocht (K., s. en b. 3 Mk., din. 2.50 Mk.); Hôtel du Nord, Quantiusstr. 1, nabij het station (K., s. en b. 2 à 3 Mk., din. 2.50 Mk.); Rheineck, staat goed aangeschreven, (K. s. en b. 1.50 à 2.50 Mk., din. 2.50 Mk.); Zum Münster, Münsterplatz 2, (K. s. b. en ontb. 2.50 Mk.); Rheinischer Hof en Schwan, beide in de Sternengasse, eenvoudig en goed.

Pensions: Lührmann, Evangelische-Kirchstrasse 3; Schlüter, Poppelsdorfer-Allee 40; Zilles, Coblenzerstr. 27 (5 à 6 Mk.); Rees, Venusberger-Weg; Schmitz, Dechenstr. 5; Pension-Anglaise, Endenicher-Allee 2.

Restaurants: (met verkoop van wijn per glas): Perrin, Wenzelgasse 50, zeer voornaam; Viehhofer, Vierecksplatz, goed; Clouth, Sandkaul 13 in het voormalige huis van A. W. von Schlegel.

Café's: Teweke (stationskoffiehuis); Scharrenbroich, op de markt 5.

Beiersch bier en restauratie: Voss, Wenzelgasse 54, ook oester-lokaal, aanbevelenswaardig; Goldener Hahn, Dreieck; Hamburger Restaurant en Kaiserhalle, nabij het station; Beethovenhalle, Vierecksplatz.

Rijtuigen: per rit, 1—2 pers., 60 Pf., iedere pers. meer 25 Pf., koffer 10 Pf.; 1 kwartier met 1 paard 50 Pf., met twee paarden, 65 Pf.; naar Poppelsdorf 75 Pf. en 1 Mk.; naar Godesberg 2.50 en 3 Mk., iedere persoon meer dan twee, 50 Pf.

Post- en telegraaf: Münsterplatz.

Bij beperkten tijd bezichtige men den Münster (pag. 29) en het standbeeld van Beethoven (pag. 29), wandele men naar Poppelsdorf (pag. 29) en geniete men van het uitzicht op de „Alte Zoll“ (pag. 30).

13. Boppard. (Zie pag. 63).

Logementen: Zum Spiegel (kamer 2.50—3.50 Mk., ontbijt 1 Mk., table d'hôte 2½ Mk.); Rhein-Hôtel (dergelijke prijzen); Zum Hirsch (eenvoudiger, goede wijn); Bellevue; Ackermann (zeer eenvoudig, maar

toch aanbevelenswaardig) — al deze aan de oevers van den Rijn. In de stad: Closmann, een oud. gerenommeerd, goedkoop hôtel met tuin (Din. 2 Mk.); Lange, tegenover het postkantoor; Mühlbad.

Water-geneesinrichtingen: Marienberg. Pension 6—12 Mk. per dag, behalve wijn, bier en licht. Geneesheer 1 Mk. per dag.

14. Bornhofen. (*Zie pag. 67.*)

Logement: Gasthof zum Marienberg, (Logies 1.50 Mk., ook pension, zeer goed).

15. Braubach. (*Zie pag. 63.*)

Logementen: Arzbacher, aan den Rijn-oever; Rheinischer Hof (pension 3½—4 Mk.); Deutsches Haus, bij het station, met biertuin, kamer 1.20 Mk., allen aanbevelenswaardig.

16. Bregenz. (*Zie pag. 213.*)

Logementen: Oesterr. Hof, aan de haven; Hôt. Europa en Montfort, beide nabij het station; Weisses Kreuz en Schweizerhof, Römerstrasse, allen goed. Löwe, zeer eenvoudig.

Wijn van uitstekende qualiteit bij F. Kinz, op den weg naar den Gebhardsberg. Bier in de Forstersche Brauerei.

17. Breisach (Alt.) (*Zie pag. 184.*)

Logementen: Deutscher Kaiser, goed; Salmen.

C.

18. Castel, (*Zie pag. 123.*)

Logementen: Hôtel Anker, met tuin, niet duur; Hôtel Barth; Hôtel Taunus.

19. Caub. (*Zie pag. 76.*)

Logementen: Zum grünen Wald, aanbevelenswaardig; Hôtel Adler; Hôtel zum Thurm. Goede wijn in Germania.

20. Chur. (*Zie pag. 217.*)

Logementen: Steinbock aan den straatweg naar Churwalden, k. s. b. 5—7 Fr., onth. 1½ Fr., table d'hôte 4—4½ Fr., pension van 8 Fr. af; Lukmanier, 3 minuten van het station, k. s. b. 4 Fr., table d'hôte 4 Fr., omnibus 75 cts. Deze beide hôtels zijn van den 1^{en} rang. Eenvoudiger zijn: Weisses Kreuz, kamer 2½ Fr., ontbijt 1.20 Fr.; Stern (goed), kamer 2½—3 Fr., ontbijt 1¼ Fr., diner met wijn 3 Fr.; Rother Löwe, kamer 1½—2 Fr., ontbijt 1 Fr.; Drei Könige, nog goedkooper.

Cafés en Restaurants: Calanda, bij Hôtel Lukmanier; Stationskoffiehuis (goed).

Bier: Goed bier in het Casino (nabij H. Rother Löwe) en in Löwenhof.

Wijn: Goede Veltliner in den Hofkeller en in de Wirthschaft zum süssen Winkel.

Rijtuigen: Beste adres: B. Enderlin.

Sigaren: L. Hitz, Poststrasse.

21. Coblenz. (*Zie pag. 40*).

Aankomst: Coblenz en Ehrenbreitstein hebben te zamen drie stations: 1o. het Rijn-station voor de links-Rijnsche lijn naar Keulen en Bingen; 2o. het Moezel-station. 10 min. van de stad. voor de Moezel-route (Trier. Metz) en voor de Lahn-route (Wetzlar. Berlijn), wordt ook door de links-Rijnsche treinen (des nachts uitgez.) aangedaan; 3o. het station van Ehrenbreitstein. voor de lijnen naar Linz. Oberkassel. Deutz-Keulen. Niederlahnstein. Rudesheim en Wiesbaden. Rijtuigen van de beide eerste stations naar de stad: m. 1 pd., 1—2 pers., 75 Pf. 3—4 pers. 1.25 Mk.; m. 2 pd., 1 Mk. en 1.50 Mk.; pakjes 10 Pf. per stuk. Van het station van Ehrenbreitstein naar Coblenz: m. 1 pd., 1—4 pers., 1.50 Mk.; m. 2 pd. 2 Mk.; bruggegeld 45—60 Pf.

Logementen: Aan de oevers van den Rijn: Riese en Bellevue, beide van den 1en rang (kamer van 2.50 Mk. af; diner 3 Mk.); Anker (k., s. en b., 2 Mk., diner 3 Mk.); Traube in de Rheinstrasse, nabij de rivier; Victoria, tegenover de Rijn-brug, eenvoudig. In de stad: Central-Hôtel, tegenover het Rijn-station (kamer 2 à 3 Mk., diner 2.50 Mk., goed); Wildes Schwein op het Plan (k. m. o. 2.50 Mk.); Berliner Hof, Lohrstrasse, nabij de stations; Gastwirthschaft von Grünewald, Lohrstrasse (hoogst eenvoudig). Pension Beau-séjour aan de Rijn-promenade wordt geroemd.

Café's: Trinkhalle aan de Rijn-promenade, 's zomers op Donderdagavond militaire muziek; Wiener Café, Clemensplatz nabij de komedie.

Wijn: Tillmann, unterm Stern; Scheid, Florinsmarkt.

Bier: Franziskaner, Kl. Paradeplatz 2; Engels, Schlossstrasse.

Godsdienst: In de Jezuetenkerk Evangelische godsdienstoefeningen des voormiddags van Zon- en feestdagen; Katholieke godsdienst op Zon- en feestdagen: in de O. L. V. Kerk om 5. 6. 8 en 11 uur H. Mis. om 9 uur Hoogmis en predicatie (de laatste ook om 5 uur 's namiddags); te St. Castor om 6. 8 en 11 uur H. Mis. om 9½ uur Hoogmis en predicatie (de laatste ook om 3½ uur 's namiddags).

Post- en telegraaf: Clemensplatz.

Stationeerende rijtuigen: Aan den Rijn, bij het Schlossrondel, bij den Lohrthor en bij de stations. **Tarief:** Naar Capellen (Stolzenfels) of Niederlahnstein 2 Mk., heen en terug (steeds 2 uur oponthoud) 5 Mk.; naar Pfaffendorf of de Laubbach 1.50 Mk., heen en terug 3.50 Mk., naar de Rittersturz en de Laubbach 2.50 Mk., 6 Mk. heen en terug; naar het Karthuiser klooster, terug langs Rittersturz 10 Mk., naar Ehrenbreitstein of de hoogte van Pfaffendorf (Asterstein) 4 Mk., heen en terug 5 Mk.

Rijtuigen per uur: 1e uur, met 1 pd., 2.50 Mk.; met 2 paarden, 3 Mk.; ieder volgend half uur 1.25 Mk. en 1.50 Mk. Bruggegeld moet extra betaald worden.

22. Colmar. (*Zie pag. 180*).

Logementen: Hôt. Zwei Schlüssel (kamer 1.60 Mk.—3 Mk., din.

2.80 Mk., souper 2.40 Mk., omnibus 60 Pf.); Hôt. Schwarzes Lamm, Marsfeld. kam. met bed. 1.20—1.40 Mk., din. 2 Mk., souper 1.60 Mk., ontbijt 60 Pf., door Roomsche-Katholieken zeer gezocht; Van Briesen, Marsfeld. k. s. en b. 1.60 Mk.—2 Mk., din. met wijn 2.50 Mk.

Patés de foie gras: Scherer (Pfaffengasse) is daarvoor bekend.

23. Constanz. *(Zie pag. 207).*

Logementen: Insel-Hôtel aan het meer, met tuin en prachtig uitzicht, k. s. en b. 4 Mk., ontb. 1 $\frac{1}{4}$ Mk., diner 3 $\frac{1}{2}$ Mk., souper 2 $\frac{1}{2}$ Mk., pension 7—10 Mk.; Halm, bij het station, kamer en bed 2 $\frac{1}{2}$, ontb. 1, diner 3 Mk.; Hecht, k. s. en b. 3, ontb. 1, diner 3 Mk.; Badischer Hof; Krone; Anker; Schiff; Barbarossa; Hôtel Schnetzer op de markt, goedkoop en goed.

Restaurants: Victoria, tegenover het station; Post-Restaurant, naast Hôt. Halm; Engler's Biergarten nabij het stadspark; Café Maximilian, Bahnhofstr.

24. Cronberg. *(Zie pag. 135).*

Logementen: Frankfurter Hof, met fraaie schilderijen van Frankfurter artisten in de groote zaal; Schützenhof, met een lommerrijken tuin en een prachtig uitzicht. Beide inrichtingen verdienen aanbeveling.

Restaurant: Hahn (in het station).

D.

25. Davos. *(Zie pag. 218).*

I. Dörfli.

Logementen: Hôt. Seehof, goed beschut, ook door Hollanders bezocht, pension met kamer 6—7 Fr.; Hôt. Flüela & Post, kam. met bed. 2 $\frac{1}{2}$ Fr., ontbijt 1 Fr., table d'hôte 3 Fr., eenvoudiger; Pension Gredig, Bellevue, Paul, Villa Vecchia, Sonneck, meerendeels aanbevelenswaardig.

Wandeligen: Naar de Davoser See ($\frac{1}{4}$ uur); naar den Weissfluh langs Meierhof ($\frac{1}{2}$ u.), gids noodig, loont de moeite ruimschoots, terugweg desverkiezend langs Langwies; naar den Pischahorn (2982 M.) langs Tschuggen in $\frac{1}{2}$ uur (gids 10 Fr.) niet moeilijk.

II. Platz.

Logementen: Kuranstalt Holsboer (Kurhaus met verscheidene villa's), goed, door Hollanders veel bezocht; Hôtel Pension d'Angleterre, bijna uitsluitend Engelschen; Hôtel-Pension Buol, do. do.; Gr. Hôt. Belvédère, do. do.; Victoria, do. do.; Strela, gunstige ligging, zeer gemengd publiek; Schweizerhof, uitmuntend, bijna uitsluitend door Duitschers bezocht; Post, zeer eenvoudig en niet duur; Rhatia, nabij het postkantoor, pension 6 $\frac{1}{2}$ —10 Fr., zeer goed, comfortable ingericht; Davoserhof, nabij het station; Rathhaus, hoogst eenvoudig; Pension Gelria (zeer aanbevelenswaardig voor Hollanders, gevestigd in Villa Florenza met eene verrukkelijke ligging); Pension Last (zeer goed Hollandsch pension); P. Eisenlohr; P. Kilp (zeer bescheiden); Gasth. zur Tobelmühle (do. do.). Kamers te huur in: Centralhof, Villa Let-

ta. Haus Ardüser. Villa Frei, Villa Dönier enz. Pension met kamer voor zieken in het Diakonessenhaus (zeer goed).

Café met een menigte couranten in de Kuranstalt Holsboer; Café Rest. Franziskaner; Café Rest. zur Alpina.

Wijn in de Veltlinerhalle.

Kurtaxe: 1½ Fr. per week.

Instituut-Fridericianum: Voor borstlijdende scholieren.

School-Sanatorium: Voor meisjes, directrice Frl. Dickes.

Amusements: Alle dagen muziek vóór het Kurhaus; 's avonds concerten en komedievoorstellingen in het Kurhaus. In den restaurant van het Kurhaus: bierconcerten, optreden van goochelaars enz.

Wandelingen: Naar Stein, zomer-restaurant boven Hôtel Buol, met prachtig uitzicht, 20 min. — Naar het Waldhaus (Hot. Pens.), aan den ingang van het Dischma dal, 20 min. — Naar Davos-Dörfli en de Davoser See, 1 uur. — Naar den Gemsjäger, ½ u. en naar de water-vallen in den Alberti-Tobel, ½ uur; naar den Schatzalp (1875 M., verrukkelijk zijte, doodeenvoudig herbergje, 1 uur); naar den Strela Alp (1980 M.) 1¼ uur; naar de Grüne en Ischa-Alp, ieder 1 uur; naar Frauenkirch (Hôtel zur Post), ¾ uur; Bad Clavadel 1 uur. Gemakkelijke wandelgelegenheid langs de Obere en Untere Waldwege, gebaand en onderhouden door den Kurverein.

Rijtuigen: Naar Davos-Dörfli, met 1 paard 3 Fr., 2 paarden 5½ Fr.; naar Tschuggen 8 en 15; Flüela-Hospiz 12 en 22; Spinabad 6 en 12; Schmelzboden (Hoffnungsau) 10 en 18; Wiesen 15 en 28; Tiefenkasten 25 en 45; Thusis 35 en 65; Tarasp 32 en 60; Samaden 45 en 80, Pontresina 50 en 90 Fr.

Omnibus tusschen Platz en Dörfli, alle ½ uren, 30 cts.; heen en terug 50 cts.

26. Dhaun. (Zie pag. 97).

Logementen: Hôtel Dhaun, voor de bezoekers der ruïne.

Toegang en gids voor de ruïne 30 Pf.

27. Diez. (Zie pag. 55).

Logementen: Holländischer Hof (goed); Hôtel Lorenz (aanbevelenswaardig).

28. Drachenfels. (Zie pag. 31).

Tandradbaan: 's Zomers 18 treinen per dag, overtocht in 10 à 12 minuten, 1 Mk. heen, 50 Pf. terug.

Ezels met drijvers: Het vragen naar het ambtelijk vastgesteld tarief verdient aanbeveling.

Logement, tevens Hotel-Restaurant: Op den Drachenfels (zeer goed, kamer 2.50 à 3 Mk., diner à 1¼ uur 3 Mk.) Post en telegraaf.

29. Duisburg. (Zie pag. 9).

Logementen: Europäischer Hof, Burgplatz; Berliner Hof, bij den Centralbahnhof; Hof von Holland, Oberstrasse; Harke, Koenigsstr.; Kaiserhof, dito; Prinz-Regent, Universitätsstrasse.

Rijtuigen: Van het station naar de stad, 1 pers. 75 Pf.; 2 pers. 1 Mk., bagage daaronder begrepen.

Tramway: Naar Ruhrort, alle 15 minuten.

30. Dusseldorp. (Zie pag. 11).

Logementen: Breidenbacher Hof, Alleestr. 34. (k., s. en b. 4 Mk.); Heck, Blumenstrasse tusschen den Hofgarten en den Koenigsplatz; Thüngen tegenover den Bergisch-Märkischen Bahnhof (k., s. en b. 2.50—4 Mk., diner 2.50 Mk.); Roemischer Kaiser, Benratherstr. 3. (kamer 1.50—2 Mk., table d'hôte 2.50 Mk., goede tafel, bekend om zijn wijn); Koelnischer Hof, op den hoek van de Flingerstr. en de Mittelstr.; Europäischer Hof, Friedrichsstr. 1 (wordt geroemd); Hôtel Central, Koenigsallee; Petzhold, do. do.; Ruegenberg, Benratherstrasse 14 (aanbevelenswaardig).

Restaurants: Buffetten der beide stations; Breidenbacher Hof, (zie hierboven); Zweibrücker Hof, Koenigsallee; Küppers, Elberfelderstrasse 11 (goed); Zum Löwen, Schadowstr. 51; Seulen, Bergstr. 35 op den Karlsplatz; Kaisergarten, Karlsplatz 18; Tonhalle, zeer druk bezocht lokaal met een tuin en feestzalen, waar wekelijks verscheidene concerten worden gegeven.

Café's: Geisler, Alleestr. 12, tegenover den schouwburg; Bierhoff, Breitestr. 4; Wiener Café, Koenigsplatz 30; Neuhaus op den Ananberg in den Hofgarten.

Bierhuizen: Phoenixhalle, Schadowplatz 3—5; Wetzel, Haroldstr. 18; Buscher, Oststr. 87; Reichshalle, Hohestr. 27; Eiskellerberg bij Meyer aan de haven, hoog gelegen, met uitzicht op den Rijn, in den zomer 's avonds druk bezocht; Künstler-Kneipe bij Klein, Jägerhofstrasse, bekend.

Rijtuigen: Per rit. 1—2 pers., 60 Pf., iedere persoon meer 25 Pf. Per half uur, 1—2 pers., 75 Pf., iedere persoon meer 25 Pf. Tarief in de rijtuigen.

Tramway: In alle richtingen. Het gebruik daarvan is bijzonder aan te bevelen voor uitstapjes naar de Tonhalle, den Rheinischen Bahnhof, den dierentuin en het kerkhof.

Post: Hoofdpостkantoor op den hoek van Casernen- en Haroldstrasse; in de stad verscheidene hulpkantoren.

Telegraaf: Koenigsallee 29.

Permanente tentoonstellingen van Kunstwerken (entree 50 Pf.) bij Ed. Schulte, Alleestr. 42; J. Morschheuser, Koenigsallee 36; Bismayer & Kraus, Bazarstr. 7—8; Schaub, Alleestr. 23 (oude schilderijen).

Godsdienst: Evangelische: 's Zondags ten 8½ ure kerk in de Bolkerstrasse, ten 10¼ ure in de Johanneskirche, des avonds op verschillende tijden. Katholieke: 's Zondags in de verschillende kerken H. Mis van 5—11 uur. Hoogmis om 9 en 9½ uur, om 11 uur predicatie.

Spoorwegstations: Een Centraal-station is in aanbouw. De rechts-rheinische Bahn heeft een station in het N. O. der stad voor de treinen naar Elberfeld, Speldorf en Troisdorf en een ander in het Zuiden voor de treinen naar Keulen en Minden. Daar bevindt zich ook het station van de Bergisch-Märkische Bahn; een tram verbindt dit met het eerste. Laatstege-

noemde lijn heeft ook nog een station aan den linkeroever van den Rijn, en wel te Obercassel.

E.

31. Ehrenbreitstein. *(Zie pag. 42).*

Logementen: Gasthaus zum König von Preussen.

Bezichtiging van de sterkte (1 April—31 Oct.): Kaarten verkrijgbaar à 50 Pf., die voor een weldadig doel worden gebruikt, te Thal-Ehrenbreitstein.

32. Eltville. *(Zie pag. 107.)*

Logementen: Reisenbach, nabij het station, goed hotel (kam. 1.50—3 Mk., table d'hôte 2 Mk.), in het hieraan verbonden bierhuis is uitmuntend bier te verkrijgen; Bourg-Crass, aanbevelenswaardig, met restaurant in den tuin aan den Rijn.

Restaurants: Mainzer Hof, nabij het station; Phil. Cratz in de stad.

Uitstapjes: Naar de Bubenhäuser Höhe ($\frac{3}{4}$ uur) en Rauenthal (1 uur).

33. Emmerik. *(Zie pag. 2).*

Logementen: Hôtel Royal, Holland Hof, Bahnhofhôtel (in alle kan men met de Hollandsche taal terecht).

34. Ems. *(Zie pag. 49).*

Logementen: De hotels te Ems zijn voor het meerendeel alleen 's zomers geopend. Koenigliches Kurhaus met 3 dépendances (k. 1.50—7 Mk., table d'hôte 3 Mk.); Hôtel d'Angleterre, Hôtel de Russie, Hôtel des Quatre-Saisons & de l'Europe, Hôtel de Darmstadt, allen van den eersten rang, (k., s. & b. van af 3.50 Mk., ontbijt 1.20 à 1.40 Mk., table d'hôte 3 Mk., pension 6.50—7 Mk.). Aan den linkeroever van de Lahn, niet ver van het station: Hôt. Guttenberg, met tuin (k., s. & b. van af 3 Mk., diner 3 Mk.); Hôtel de Flandre (k., s. & b. 2—4 Mk., table d'hôte 2.50 Mk., pension 6—9 Mk.), beide ook 's winters geopend. Aan den rechteroever de volgende hotels van den 2en rang: Stadt Wiesbaden, Hôtel Bristol (goed), Hof von Holland (aanbevelenswaardig), Goldene Traube, Löwe, Weilburger Hof, Weisses Ross, Schützenhof, Hamburger Hof, Hôtel-Pension Schloss Langenau. Op den Malberg: Hôtel Hohen-Malberg, verbonden met Ems door een taudradspoor, kamer van af 2 Mk., table d'hôte 3 Mk., pension van af 5 Mk.

Bovendien vindt men te Ems eene menigte zoogenaamde Logirhäuser, waaronder men er heeft met het grootste comfort. In het midden van den zomer verdient de linkeroever van de Lahn de voorkeur, omdat men daar dan schaduw heeft. In de meeste der Logirhäuser kan men ontbijten, in slechts enkele bestaat gelegenheid tot dineeren.

Restaurants en Café's: In het Kurhaus met table d'hôte en de Kursaal; Villa Beriot aan den linkeroever van de Lahn, deftig; Café Anglais, Café Ziepert en Café Alemannia, alle drie nabij het station. Op eenigen afstand van de stad: Hohen-Malberg; halverwege

Schweizerhäuschen; Silberau aan het einde der König Wilhelm-Allee; Lindenbach 25 min. van de Kursaal.

Rijtuigen: Besspannen met muilieren: 1 muilier, per uur 2 Mk., 2 muilieren 3 Mk.; een rit door de stad 70 Pf., na 9 uur 's avonds 1.50 Mk. Rijtuigen bessenpannen met paarden: naar het klooster Arnstein, heen en terug, 10.50 Mk. en 15 Mk.; Coblenz 10 en 15 Mk., heen en terug, 12 en 18 Mk.; Ehrenbreitstein, 8 a 12 Mk., heen en terug, 12 en 17 Mk.; Kemmenau, heen en terug, 7.50 en 11 Mk.; Niederlahnstein 6 en 9 Mk., heen en terug 8 en 12 Mk.; Oberlahnstein 7.50 en 11 Mk., heen en terug 9.50 en 14 Mk.; Nassau heen en terug, 6 en 10 Mk. De koetsiers zijn verplicht, het gedetailleerde tarief bij zich te hebben.

Ezels, muilezels en paarden: Ezels of muilezels 1.50 Mk. per uur; paarden 2.25 Mk.; wandelritten naar het Oberlahnsteiner Forsthaus, heen en terug, met één uur verblijf, 2.50 a 3 Mk.; naar Sporkenburg 2.50 en 3 Mk.; naar de Kemmenauer-Höhe 2.50 en 3 Mk.; naar de Mooshütte 1 en 1.25 Mk.; naar het hoogste punt van deze plaats 2 en 2.50 Mk.; naar de Lindenbach, langs de nieuwe promenade, 1.50 en 2 Mk. De terugrit is in deze prijzen begrepen.

Spoorweg naar den Malberg, station nabij de Kaiserbrücke: treinen, zoo dikwijls er passagiers zijn, overtocht in 8 minuten. Tarief: heen 80 Pf., terug 50 Pf., heen en terug 1 Mk., abonnement voor 4 weken 7.50 Mk.

Booten op de Lahn per uur 1 Mk., met een bootman 2 Mk.

Pakjesdragers: Koffer van het station naar de stad 30 Pf., reistasch 25 Pf., klein pakje 10 Pf.

Kurtaxe moet door de badgasten betaald worden na een verblijf van vijf dagen op de badplaats: 1 pers. 15 Mk., 2 pers. 21 Mk., 3 pers. 27 Mk. enz.

Het tarief der baden is zeer verschillend, al naar gelang van de inrichting. In het Kurhaus, het Neues Badehaus en in de Quatre Tours (Vier Thürme) kosten de baden 1—2 Mk., in het Kurhaus heeft men er zelfs van 3 Mk. Ook in de voornaamste particuliere etablissementen (Nassauer Hof, Prinz von Wales & Roemerbad) zijn de prijzen van 1.50 tot 2 Mk. Een kaart voor het gebruik van het bronwater kost 3 Mk. Aan de bronnenmeisjes, die het water uit de bron den badgasten aanreiken, wordt 50 Pf. per week betaald.

Kur-muziek: 's Morgens van 7—8½, terwijl het bronwater wordt gedronken; 's namiddags van 4—5½ uur in den tuin; 's avonds van 8—9 uur in de Kursaal. In deze laatste bevindt zich o. a. een komediezaal, die ook gebruikt wordt voor concerten van kunstenaars. Komedievoorstellingen in het Fransch en het Duitsch.

Post en telegraaf: Aan den rechteroever van de Lahn, niet ver van het station.

Godsdienst: Evangelische: 's Zondags van 10—11½ en 's middags van 2—3 uur.

Katholieke: 's Zomers ten 6½ uur in de nieuwe, ten 8¼ uur in de oude kerk. 's Winters ten 7 en 8½ uur. Op Zon- en feestdagen vroegmis in de oude kerk ten 8 ure, in de nieuwe kerk Hoogmis ten 10 ure.

Bovendien een Anglikaansche kerk in het dorp, een Russische te Spiess-Ems en een Synagoge te Bad-Ems.

35. Erbach. (Zie pag. 107).

Logementen: Hôtel Engel (goed); Hôtel Walfisch; Nassauer Hof.

Bezienswaardigheid: Kasteel Reinhartshausen (schilderijen en beeldhouwwerk), geopend alle werkdagen van 1 Mei—1 Oct. (10—6 uur), entrée 1 Mk. voor een liefdadig doel.

36. Essen. (*Zie pag. 7*).

Logementen: Berliner Hof; Rheinischer Hof; Deutscher Hof; Victoria.

Restaurants: Stinnesbeck; Fuchs (Münchener Bier).

F.

37. Fachingen. (*Zie pag. 55*).

Logement: Hôtel Anker (zeer eenvoudig).

38. Feldberg in den Taunus. (*Zie pag. 135*).

Logement: Op den top van den berg het Feldberghaus (zeer goed), kamer 1.20 à 1.70 Mk., diner 1.75—2 Mk., pension 4½ Mk.

39. Flims. (*Zie pag. 221*).

Logementen: Hôtel-Pension Bellevue (goed bier); Acola's Gasthaus (wordt geroemd).

40. Frankfort. (*Zie pag. 139*).

Logementen: Frankfurter Hof, voornaam hotel in de Kaiserstrasse, niet ver van het Centraalstation, kamer, licht en bediening: op de 4e étage 3—3.50 Mk., op de 3e 3—6.50 Mk., op de 2e 3.50—7.50 Mk., op de 1e 4—8.50 Mk., ontbijt 1.40 Mk., table d'hôte om 1 uur à 3.50 Mk., afzonderlijke diners 5 à 6 Mk., zonder wijn. Hetgeen verder gebruikt wordt, wordt contant betaald in de eetzaal. Pension van af 10 Mk. Lift. In het hotel zijn spoorwegkaartjes te verkrijgen, ook vindt men daar een post- en telegraafbureau. Ruimte voor 350 personen; Englischer Hof, Rossmarkt 13—15, het meest gedistingeerde hotel, k., l. & b. van af 4 Mk., ontbijt 1.40 Mk., diner om 1 uur 3.50 Mk., van 5—8 uur 5 Mk., zonder wijn; Schwan, Steinweg 12, bekend door het vredesverdrag van den 10en Mei 1871, insgelijks van den 1en rang, k., l. & b. van af 3.50 Mk., ontbijt 1.40 Mk., diner 3.50—4.50 Mk.; Hôtel de l'Union, Theaterplatz hoek Steinweg, k., l. & bed. van af 2.50 Mk., diner 3 Mk.; Westend-halle in de Taunus-Anlage, k., l. & b. 2.50—4.50 Mk., din. 3 Mk.; Hôtel Drexel, Grosse Friedberger Strasse (goede tafel, goede wijnen, veel door handelsreizigers bezocht); Hôtel Jacobi, Stiftstrasse 6, zeer goed, k., l. & b. 2—2.50 Mk., din. 2.50 Mk.; Hôtel Ernst in de Gallus-Anlage (kamer van af 2 Mk.), aanbevelenswaardig; Würtemberger Hof, Fahrgasse 41, k. s. & b. 2 Mk., din. 2 Mk., voor reizigers uit den middenstand. Israëlitische hotels: Roemischer Kaiser, Zeil 32, van den 1en rang (k., s. & b. 3 Mk., ontbijt 1.20 Mk.); Ullmann, Allerheiligenstr. 89; Emmerich, id. 81, Nieuwe hotels nabij het groote station: Hôtel Continental; Britannia, Guteleutstr. 101; Deutscher Kaiser, Wiesenhüttenplatz 37.

Restaurants: Café Casino, tegenover Frankfurter Hof, voornaam; Allemannia, Schillerplatz, aanbevelenswaardig; Bierbrauer, Grosse Gallusstrasse 5; C. Oper, nabij de Opera.

Bierhuizen: Hartmann, Neue Mainzerstrasse 82, met tuin; Frankenbräu, Goetheplatz; Münchener Hofbräu, Schaefergasse 13 (goede keuken, diner 1.20 Mk.); Palais Restaurant, Zeil 46, in het oude Hessische paleis (muurschilderingen van Lüthy); Weihenstephan, Zeil 39; Loewenbräu, Bibergasse 10; Pilsener Bierhalle in dezelfde straat.

Verkoop van wijn in het klein: De fijnste wijnen worden geschonken in den Palmengarten en den Zoölogischen Garten; Prinz von Arcadien, Grosse Bockenheimerstrasse 9; Schmitz, dezelfde straat no 30; Falstaff, Theaterplatz 7; Val. Boehm, Gr. Kornmarkt, zaal op de 1e verdieping in oud-Duitschen stijl (goede wijn en goede tafel); Boehm, „Zum Stift“, Grosse Fischergasse 7.

Café's: Bauer, Schillerplatz, goed; Milani, Zeil 72, dames-salon op de eerste verdieping; Kursaal Milani, Friedberger Anlage, enz.

Delicatessen: A. Butschly, tegenover het Goethe-Denkmal (bekend om zijn ijs); Kiefer, Schillerplatz; De Giorgi, Bleidenstrasse 4 (goede chocolade).

Geldwisselaars: Deutsche Effekten — und Wechselbank, Zeil 37.

Rijtuigen: Onderstaand tarief, in 1890 vastgesteld, moet in alle rijtuigen aanwezig zijn:

Per rit.	1 of 2 pers.	1 of 2 pers.	Bij het uur.	1 of 2 pers.	1 of 2 pers.
In de stad	0.60 Mk.	1.— Mk.	15 minuten	0.60 Mk.	0.80 Mk.
Van het station naar de stad . .	0.80 „	1.20 „	20 „	0.80 „	1.— „
Terug v. d. Palmengarten . . .			30 „	1.— „	1.20 „
of den Zoölogischen Tuin . . .	0.80 „	1.— „	1 uur	1.80 „	2.— „

's Nachts tusschen 11 uur 's avonds en 6 uur 's morgens het dubbele. Bagage: 20 Pf. per pakje.

Tramway: Van Bockenheim, in westelijke richting, naar den Zoölogischen Tuin en het Oosterstation, langs Palmengarten en Zeil, met zijtak naar het groote station, Sachsenhausen (Offenbacher Localbahnhof) en Bornheim. Tarief: 1 lijn 10 Pf., 2 lijnen 15 Pf., 3 lijnen 20 Pf., zoogenaamde overstapkaartjes (Umsteigkarten).

Electrische tram: Van Sachsenhausen naar Offenbach, vertrekt alle kwartieren van de Alte Brücke, stopt onderweg. Tarief: 20, 15 en 10 Pf.

Baden: Warme baden bij Greb nabij de Leonhards-Thor; Alt, Alte Mainzer-Gasse; Bade-Anstalt, te Sachsenhausen, Schaumainkai 41. — Koude baden in de Main, nabij de Unter- en Ober-Mainbrücke.

Concerten, Komedie-voorstellingen en Bezienswaardigheden: Daarvoor raadplege men den Vergnügungsanzeiger in de dagbladen.

Post: Hoofdkantoor Zeil 52. Verder op verschillende plaatsen hulpkantoren.

Telegraaf: Hoofdkantoor Zeil 52. Dag en nacht geopend.

Politie-bureau: Römergasse in den Kiesernhof. Verder 9 hulpbureaux.

Spoorwegstations: De Hauptbahnhof bevindt zich in het Westen der stad, voor alle treinen, met een goed buffet en drie hulpstations: Ostbahnhof voor de treinen naar Aschaffenburg en Beieren, welke zich te Hanau met die van het centrale station vereenigen; Bebraer Bahnhof te Sachsenhausen, eerste station van de treinen van Hanau, Fulda, Bebra enz.; Offenbacher Bahnhof voor het lokaal verkeer. De hotels hebben geen omnibussen aan de stations.

Klachten kunnen per post gezonden worden aan den Verein zur Förderung des öffentlichen Verkehrslebens.

Indien men weinig tijd heeft, bezoeke men de Rossmarkt en den Goethe-Platz, de Roemer, den Dom, de Alte Mainbrücke, het Städtische Kunstinstitut (op werkdagen van 10—1 uur) en ga men 's avonds naar den Zoölogischen Tuin, den Palmengarten en de Opera.

41. Frederikshaven. (*Zie pag. 211.*)

Logementen: Deutsches Haus, nabij meer en station, goede keuken en niet duur; König von Württemberg, 7 min. van het station verwijderd, geriefelijk; Krone, met tuin aan het meer, goed; Sonne; Adler.

Restaurant: Goed adres: Rauch.

42. Freiburg. (*Zie pag. 187.*)

Logementen: Nabij het station: Zähringer Hof (kamer, licht en bediening 2.50 Mk., diner 3 Mk.); Victoria, Eisenbahnstrasse, naast het postkantoor (k. & b. 2.50 Mk.); Hôtel Trescher zum Pfauen, groote tuin, dikwijls concerten, in de Schwarzwaldhalle bergschetsen; Hôtel de l'Europe. In de stad: Engel, nabij de Cathedraal, eenvoudig maar goed (kamer 1.50—2 Mk.); Roemischer Kaiser, Kaiserstrasse; Foehrenbach, Kaiserstrasse 148, groote en mooie kamers (1.70 Mk.); Freiburger Hof nabij den Münster, groot nieuw logement; Wilder Mann, Salzstr. 6 (kamer 1.50—2 Mk., ontbijt 70 Pf., table d'hôte 1.75 Mk., zonder wijn, bediening 50 Pf.); Zum Geist, tegenover den Münster, (k. 1.20—2 Mk., table d'hôte 2.40 Mk. met wijn, bediening naar goedvinden), aanbevelenswaardig; Rheinischer Hof nabij den Münster; Markgräfler Hof, Gerberau, enz. Verschillende aanbevelenswaardige pensions: Bellevue, Deutscher Kaiser, Utz, Thomann, Roseneck, Zahn.

Koffie- en bierhuizen: Kopf, naast het hotel Engel, een in 1770 gestichte inrichting, met een zaal in Oud-Duitschen stijl en een tuin, veel couranten; Alte Burse, Bertholdstr. 5, zeer geriefelijk lokaal met goed bier, goeden wijn en goed eten; Hechinger, Salzstrasse 7; Thomann, tegenover den Alleegarten.

Wijn: Bij Hummel, Münsterplatz 22; Dietsch-Hetterich, Salzstrasse. **Delicatessen:** Wolfinger, Kaiserstrasse.

De Stadtgarten, waar zich een goede restaurant alsmede een groote concert- en komediezaal bevindt, is het rendez-vous der vreemdelingen;

abonnement 10 Mk. per jaar, entreekaarten voor zes weken 3 Mk., voor 1 dag 20 Pf., gedurende de avondconcerten 50 Pf.

Baden: In Zähringer Hof; Marienbad, Marienstrasse. Zwem-scholen: Staedtische Badeanstalt in de Dreisam; Heim, bij den Lorettoberg, ook voor dames.

Rijtuigen: Van het station naar de stad, 1 pers. 50 Pf.; 2 pers. 90 Pf.; 3 pers. 1.20 Mk.; 4 pers. 1.40 Mk.; bagage 20 Pf. per pakje van eenigen omvang. — Andere ritten: met 1 paard, $\frac{1}{4}$ u., 1 of 2 pers., 50 Pf.; 3 of 4 pers. 90 Pf.; met 2 paarden 70 Pf. en 1 Mk. — $\frac{1}{2}$ uur, met 1 paard 1 Mk. en 1.50 Mk.; met 2 paarden 1.40 Mk. en 2 Mk.; — $\frac{3}{4}$ uur, met 1 paard, 1.50 Mk. en 2 Mk.; met 2 paarden 2 Mk. en 2.80 Mk.; — 1 uur, met 1 paard, 2 Mk. en 2.50 Mk.; met 2 paarden 2.60 Mk. en 3.40 Mk. — Naar den Lorettoberg, met 1 pd., 1.70 Mk. en 2.60 Mk.; met 2 pd., 3 Mk. en 3.80 Mk.; naar den Schlossberg (Canonenplatz), met 2 pd. 5 à 6 Mk.; naar Günthersthal, met 1 pd. 1.50 à 2 Mk., met 2 pd. 2.60 à 3 Mk. Er is ook een tarief voor meer uitgestrekte ritten: rijtuig met 2 paarden gemiddeld 20 Mk. per dag, fooi omstreeks 2 Mk.

Post en telegraaf: In een fraai nieuw gebouw (Eisenbahnstrasse 58).

Station: Dit prachtige gebouw ligt in het Westen der stad.

Dienstdiener: Aan het station en in de Kaiserstrasse te vinden. Vast tarief.

Indien men weinig tijd heeft, volg men de Eisenbahnstrasse tot de Kaiserstrasse; dan wende men zich naar rechts, komt in de Salzstrasse en stijgt naar den Schlossberg (25 min. van het station). Op den terugweg bezichtige men den Münster en het Kaufhaus, vervolgens de fonteynen, het Siegesdenkmal en de Protestantsche kerk in de Kaiserstrasse. Ten slotte loont het alleszins de moeite om 's avonds naar den Lorettoberg te gaan en daar van het heerlijke panorama te genieten; met een rijtuig is men er in 1 à $1\frac{1}{2}$ uur.

G.

43. Geisenheim. (Zie pag. 102).

Logementen: Frankfurter Hof, goed; Germania; Deutsches Haus.

44. St.-Goar. (Zie pag. 68).

Logementen: Lillie bij de landingsplaats, met tuin, baden en villa goed (k. & b. 2 à 3 Mk., ontbijt 1 Mk., table d'hôte 3 Mk.); Schneider in het laagste gedeelte der stad, gerenommeerd; Rheinfels, insgelijks goed; Traube.

Stoompont naar St.-Goarshausen 10 Pf.

45. St.-Goarshausen. (Zie pag. 69).

Logementen: Alter und Neuer Adler, het laatste voor den zomer (k., s. & b. van af 1.50 Mk., diner 2.50 Mk.; rijtuig naar Reichenberg 8 Mk.); Nassauer Hof, zeer goed (k. 1.50 Mk.); Krone, Marktplatz; Hohenzoller, tegenover het station; voor eenvoudige toeristen is aan te bevelen: Wagner, „Felsenkeller”; Rheinischer Hof (goede wijn).

46. Godesberg. (*Zie pag. 35.*)

Logementen: Blinzler, met druk bezochten tuin (k., s. & b. 3 Mk., din. 3 Mk.); Adler, insgelijks aanbevelenswaardig (k., s. & b. van af 2 Mk.); Mühlheim nabij het station. Hotel te Rüngsdorf, op 10 minuten afstands van Godesberg.

Rijtuigen: Naar Rolandseck of Bonn, 1 paard, 1 of 2 pers., 3,50 Mk.; met 2 paarden 4 Mk.; iedere persoon meer 75 Pf.; naar Remagen, 7 en 9 Mk., iedere persoon meer 1 Mk.

47. Gottlieben. (*Zie pag. 206.*)

Logement: Krone (zeer eenvoudig).

H.

48. Hattenheim. (*Zie pag. 105.*)

Logement: Ress.

Bierhuis: Noll.

49. Heidelberg. (*Zie pag. 151.*)

Logementen: Europäischer Hof, Leopoldstrasse, met een fraaien tuin, gerenommeerd familie-hotel (k., s. & b. van af 3 Mk., table d'hôte ten 1 ure à 3.50 Mk., ten 5 ure à 4.50 Mk., zonder den wijn); Grand Hôtel, nieuw en geriefelijk (k., s. & b. van af 1.50 Mk., din. 3 Mk.); Hôtel Schrieder (k. & b. 2 Mk.); Hôtel Victoria, Leopoldstrasse (k. 2.50 à 3 Mk.); Darmstädter Hof, aan den ingang der stad, minder comfort, doch aanbevelenswaardig; Bayerischer Hof. Van den 2en rang: Wiener Hof, Hauptstrasse 11; Nassauer Hof, Ploeckstrasse. Al deze hotels bevinden zich in de nabijheid van het station. In de stad, op 15—20 min. afstand van het station: Prins Karl op de Kornmarkt, diner 3 Mk., wordt geroemd; Adler, ook op de Kornmarkt, goed, k., s. & b. 2.50 Mk. Van den tweeden rang: Zum Ritter, op de markt, het oudste en meest interessante huis van Heidelberg; Hôtel Café National, Hauptstr. 77; Russischer Hof, Leopoldstrasse; Silberner Hirsch, op de markt, niet duur (wijn van het vat). Nabij het Slot: Schlosshotel, vanwaar men een prachtig uitzicht heeft (omnibus 1 Mk., met bagage: k. 2 à 5 Mk., din. 3.50 Mk.; pension 7 à 10 Mk.).

Pensions vindt men te Heidelberg in grooten getale: Lang, nabij het station, flinke kamers (4 à 7 Mk.); Pension Anglaise; P. Internationale; P. Schildecker; P. Frau von Müller; P. Cämmerer, enz.

Café's-restaurants: Bahnhofrestauration; Hoeberlein, met een dames-salon, Leopoldstrasse; Erfrischungshalle, in dezelfde straat; Wachter op de Markt; in de Molkenkur, op de Philosophenhöhe enz.

Bier: Perkeo, Hauptstr. 75; Rodensteiner, Sandgasse.

Rijtuigen: Deze zijn altijd met twee paarden bespannen. Van en naar de stations, binnen de stad en over de brug tot Neuenheim en de Hirschgasse: overdag 1 pers., 50 Pf.; 2 pers. 90 Pf.; 3 pers. 1.05 Mk.; 4 pers. 1.20 Mk.; van 11 uur 's avonds tot 5 uur 's morgens het dubbele;

voor koffers enz. 20 Pf. per stuk meer. Bij 't uur: 2. 2.30 en 2.60 Mk. Verre ritten: naar het Slot 3 Mk.; naar de Molkenkur via het Slot 6 Mk.; naar het Slot, de Molkenkur en den Wolfsbrunnen 8 Mk.; naar het Slot, de Molkenkur, den Koenigsstuhl en den Wolfsbrunnen 16.50 Mk.; heen en terug $\frac{1}{2}$ à $\frac{1}{4}$ meer.

Ezels: Naar het Slot 70 Pf. terug 30 Pf.; Slot en Molkenkur 1.40 Mk., heen en terug 2 Mk.

Tramway: Van den Hauptbahnhof door de Hauptstrasse langs de Kornmarkt naar den Karlsthorbahnhof, alle 6 min. 10 en 15 Pf.

Bergbahn: Van de Kornmarkt naar het Slot en de Molkenkur, alle halve uren, in 3 à 6 min., voor 50 Pf. en 1 Mk.

Baden: Warme baden: L. Haller, Ploekstrasse; rivierbaden in de Neckar tusschen de beide bruggen.

Postkantoor: Het nieuwe gebouw in de nabijheid van het station is in renaissance-stijl opgetrokken en een bezoek ten volle waard. Filiaal: Markstr. 6.

Telegraaf: In het postkantoor. Filiaal in 't station.

Als men weinig tijd heeft, ga men regelrecht naar het Slot langs de Leopoldstrasse en den nieuwen weg, of met de Bergbahn, waarheen de tram voert. Het bezoek aan het Slot vereischt ongeveer 1 uur. Te voet of per Bergbahn stijge men naar de Molkenkur, terug over de Alte Brücke langs den rechter Neckar-oever en de Neue Brücke.

50. Hochheim. (Zie pag. 134).

Logementen: Schwan; Anker; Krone.

51. Hohentwiel. (Zie pag. 205).

Halverwege de hoogte van den Hohentwiel vindt men een goede herberg, waar sleutel en gids zijn te bekomen.

52. Hohnkönigsburg. (Zie pag. 179).

Halverwege den top vindt men het hotel van denzelfden naam (din. 3 Mk. incl. wijn).

53. Homburg. (Zie pag. 137).

Logementen: Vier Jahreszeiten; Victoria; Bellevue; Hôt. du Parc; Russischer Hof; Hôt. Riechelmänn, alle van den 1en rang, met tuinen: k., s. & b. 3 à 3.50 Mk.; 2e dej. 2 à 2.50 Mk.; din. 4 Mk. — Van den 2en rang: Hôt. Rieser, tegenover den ingang van het Kurhaus (din. ten 1 ure 2 Mk., 's avonds van 6—8 uur 3 Mk.); Hôt. Windsor, goed en niet duur; Englischer Hof; Hôt. Adler, voor passanten aanbevelenswaardig; Eisenbahnhotel bij het station; Goldene Rose, zeer gezocht door reizigers uit de middenklasse.

Café-Restaurant: In het Kurhaus, (din. ten 1 ure 3 Mk., ten 6 ure 4 Mk., zeer goed).

Bier: Schützenhof; Adler; Saalbau, Untere Louisenstrasse.

Muziek: 's Zomers des morgens ten 7 ure aan den Elisabethbrunnen; 's middags, ten 3 $\frac{1}{4}$ ure, nabij het terras van het Kurhaus, en ook 's avonds ten 7 $\frac{1}{2}$ uur. Komedie, concerten, bals, enz.

Kurtaxe: Te betalen, wanneer men langer dan veertien dagen blijft: 1 pers. 12 Mk., 2 pers. 20 Mk., 3 of 4 pers. 25 Mk., een nog grooter getal 30 Mk.

Rijtuigen: Met 1 paard, van het station naar de stad, 1 of 2 pers. 60 Pf.; 3 of 4 pers. 90 Pf.; een koffer 20 Pf. Rit binnen de stad of naar de bronnen, met 1 pd., 50 en 70 Pf.; met 2 paarden 80 Pf.; naar Cronberg 7 en 9 Mk. of 12 Mk. (2 paarden); naar Saalburg 4.50 en 5.50 Mk. of 7 Mk.; langs den Kaiser-Wilhelmsweg, 5.50 en 6.50 Mk. of 8 Mk.

I.

54. Idar. (*Zie pag. 99.*)

Logement: Hot. Veek of Schützenhof.

55. Ilanz. (*Zie pag. 221.*)

Logementen: Hôtel Oberalp, k., l. & b. van 2½ Fr. af, ontbijt 1½ Fr.; Hôtel Rhätia, niet duur, aan den rechteroever bij de brug; Hôt. Lukmanier, aan den linkeroever, table d'hôte 3½ Fr.; Hôt. zum Grauen Bund, nieuw; Krone, eenvoudig.

Rijtuig: Naar Dissentis 20 Fr. benevens fooi.

56. Ingelheim. (*Zie pag. 105.*)

Logementen: In Nieder-Ingelheim de herberg „Zum Hirsch.”
In Ober-Ingelheim de herberg „Zum Lamm.”

J.

57. Johannisberg. (*Zie pag. 102.*)

Logement: Zum Schloss Johannisberg (goed).

K.

58. Kaisersberg. (*Zie pag. 180.*)

Logementen: Krone (kamer 1—2 Mk.); Jagdtasche.

Café's: Jacques; Kuhn.

59. Kehl. (*Zie pag. 171.*)

Logementen: Post of Weisses Lamm; Salmen, nabij het station; Blume, allen goed.

Biertuin: Fingado nabij het station; aan den linkeroever van den Rijn: de druk bezochte, groote restauratie Rheinlust (met tuin).

Rivierbaden: In den Rijn.

60. Keulen. (*Zie pag. 18.*)

Stations: Keulen, met inbegrip van Deutz, dat aan den tegenovergestelden oever is gelegen, heeft 4 stations:

10. Central-Bahnhof te Keulen zelf, voor alle treinen van den linker Rijn-oever, alsmede voor de post-treinen en de express-treinen van den rechteroever.

20. Südbahnhof, alleen voor de gewone treinen van den linkeroever.

30. Westbahnhof.

40. Rechtsrheinischer Bahnhof te Deutz, voor alle gewone treinen naar Ehrenbreitstein (Coblenz), Giessen, Dusseldorf, Berlijn via Elberfeld, en Cassel.

Omnibus van den Central- naar den Rechtsrheinischen Bahnhof, in correspondentie met alle treinen.

Pakjesdragers: Tot 5 KG. 30 Pf.; 25 KG. 50 Pf.; 50 KG. 75 Pf. enz.

Logementen: Hôtel du Nord, Frankenplatz 6, met post- en telegraafkantoor, in de nabijheid van het Centraalstation en de vaste Rijn-brug (kamer van af 3 Mk., bed. 80 Pf., 1e dej. 1.25 Mk., table d'hôte 3.50 Mk., verkoop van kaartjes voor de sporen, expeditie van bagage); Hôtel Disch, Brückenstrasse 13—21, in het midden der stad, in de nabijheid van komedie en postkantoor, hydraulische lift (k. & b. 3 Mk., bed. 60 Pf., ontbijt 1.20 Mk., table d'hôte ten 1 ure à 3.50 Mk.); Hôtel Victoria, Heumarkt 46—50, in de nabijheid van de oude schipbrug en de stoombooten (k., l. & b. van af 2.50 Mk., table d'hôte 3 Mk.); Hôtel Ernst, Trankgasse 1—5, nabij het Centraalstation, veel door Hollanders en R. K. geestelijken bezocht (k. & b. 3 Mk., onth. 1 Mk., din. 3 Mk.) — Eenigszins minder weelderig: Hôtel de Hollande, Thurnmarkt 36—40, nabij den Rijn; Hôt. du Dome, Domhof 5—11, met aangebouwd café, waar men de ruimste keuze van couranten heeft (k., s. & b. van af 3 Mk., din. 3 Mk.); Hôtel Weber, Hochstr. 27 op den Augustinerplatz (goede keuken en goede wijnen), alle van den eersten rang; Mainzer Hof, Glockengasse 14—20, kamer van af 2 Mk., din. 2.50 Mk., zeer goed. Van den 2en rang: Laacher Hof, Am Laach 6—8; H. St. Paul, Unter Fethenhennen 19; Ewige Lampe, Komödienstrasse 8; Wiener Hof, Glockengasse 6—10; Koelnischer Hof, aan den Rijn-oever; Europäischer Hof, Komödienstr. 2, niet ver van den Dom; Englischer Hof, Trankgasse; Rheinischer Hof, tegenover den Dom (k. 1.50—3 Mk.); Hôt. Fischer, Burgmauer 3, goed (k. 2 Mk., ontbijt 75 Pf., din. 2 Mk.); Tils (Bergischer Hof), Thurnmarkt 3—5, niet ver van de schipbrug, aanbevolen; Pfaelzer Hof, nabij den Dom, zeer goed, (kam. van af 1.50 Mk., din. 2 Mk.) en nog vele anderen van mindere beteekenis.

Restaurants: Buffetten der stations: G. Bettger, Kl. Budengasse, 8 en 10 (Moorsch salon, bekend om zijne oesters); Mosler, Obenmarspforten; Vollmer, Herzogstrasse 10 (din. 3 Mk.), alle van den 1en rang, evenals dat van Gürzenich; Beckmann, Am Hof 42; Ewige Lampe; Alt-deutsche Weinstube, Am Hof 14; Zum Freischütz, Am Hof; 16; Guthnick, Lintgasse 9 (Rijn-wijnen); Deiss, Unter-Goldschmidt 26 (Moezel-wijnen); Massau, Kleine Sandkaule 7, wel een weinig afgelegen, maar toch aanbevelenswaardig wegens het uitmuntende (Neuwieder) bier, goed eten; onder de benaming „Ein Schnitten Warm" wordt hier voormiddags en 's avonds ¼ portie warm vleesch à 20 Pf. verstrekt, zeer druk bezocht.

Bierhuizen: Fischer, Königin Augusta-Halle 2, hoek Hochstrasse; Kaiserhof, Salomons-gasse 5—11; Im alten Praesidium, Schildergasse 84; Im Römer, Unter Goldschmidt 48; Kraenkel, Martinstr. 24 (Pilsener bier); Englischer Hof, Trankgasse 1, aardig lokaal; Schatto, Breitestr. 137; Aldenkirchen, Herzogstr. 4.

In de nieuwe wijken: **Ander Ulrepforte**, Sachsenring 38; **Drei Kaiser**, Chlodwigplatz; **Adler**, Hohenzollernring 70.

Café's: **Tewele**, op den hoek van den Perlenpfuhl; **Palant**, Hochstrasse 119, hoek van de Minoritenstrasse; **C. du Dôme**, Domhof 7—9; **Rheinberg**, Friedr. Wilhelmstr.; **Kaiser Wilhelm**, Kaiser-Wilhelm-Ring; **Wiener Café**, Brückenstr. 4.

Delicatessen: **Reichard**, Hochstr. 104; **Eigel**, Schildergasse 36; **Esser**, Hochstr. 53.

Uitspanningsplaatsen: **Zoölogische Tuin**, $\frac{1}{4}$ uur van Keulen verwijderd, met behulp van stoomboot, rijtuig en tram te bereiken. **Entrée** in de week 1 Mk., 's Zondags 50 Pf., kinderen de helft. **Militair concert** 's Zondags, 's Woensdags en 's Zaterdags in den namiddag, zonder prijsverhooging. **Goede Restaurant**, — **Flora**, nabij den Zoölogischen Tuin, op dezelfde wijze te bereiken. **Entrée** 1 Mk., 's Zondags 50 Pf.; **aquarium** 50 Pf. 's Zondags en 's Woensdags concert, in den zomer ook op andere dagen. **Restaurant**, — **Kurfürstengarten**, aan den Rijn-oever, op den hoek van de Frohngasse bij de laadplaats der booten naar Mülheim. 's Namiddags concert. — **Kaisergarten**, 10 min. van Keulen, halt der locale booten en de tramway naar den Zoölogischen tuin, dikwijls concert, meestal zonder entrée, goede restaurant. — **Marienburg**, $\frac{1}{2}$ uur van het Zuiden der stad verwijderd, tramway van de Waidmarkt, stoomboot alle uren van den Rheingassenthor. Als er een muziekuivoering wordt gegeven (gewoonlijk 's Zondags), is de entrée 50 Pf., voor ieder kind 10 Pf.

Schouwburgen: **Stadttheater** in de Glockengasse (voorstellingen van 1 Sept.—1 Mei); **Koelner Sommertheater** in de nabijheid van het **Flora-park**; **Circus Carré**, Gertrudenstrasse 4, niet ver van de **Neumarkt**.

Muziek: De **Gürzenich-concerten** hebben eene Europeesche vermaardheid. Gedurende den winter worden er tien gegeven. De vreemdelingenkaarten kosten, voor de zaal, 5 Mk.; voor de galerij 2 Mk. Deze laatste plaats is echter niet aan te bevelen vanwege de verstikkende warmte, die er heerscht. — Het **Conservatorium voor Muziek** (Wolfsstr. 3), gesticht in 1851, ontvangt subsidies van stad en staat, terwijl bovendien door particulieren belangrijke geldelijke bijdragen worden verstrekt (des Zaterdags vinden uitvoeringen plaats, waarbij muziekvrienden worden uitgenoodigd). — De **Männergesangverein** heeft insgelijks eene welverdiende reputatie, de uitvoeringen daarvan vinden plaats in het lokaal in de **Wolkenburg**. — Om de drie jaren op **Pinksteren** wordt te Keulen, afwisselend met **Dusseldorp** en **Aken**, het groote **Niederrheinische Musikfest** gehouden.

Baden: **Hohenstaufenbad**, **Hohenstaufenring**, prachtige inrichting, met groote zwembassins voor dames en heeren; **Siegen**, Schildergasse 72. — **Rijnbaden**, koud en warm, nabij de schipbrug, ook bij **Schiefer** te **Deutz**, niet ver van de schipbrug; **Nolden**, **Rheinau**, beide met zwembassins en gereserveerde ruimten voor dames; **Pionier-Schwimmanstalt** te **Deutz**, tegenover de vaste brug.

Rijtuigen: **Stationeerende**: **Centraal-station**, ligplaats der stoombooten tusschen Keulen en **Dusseldorp**, **Gereonsdriesch** (**Albertusstrasse** bij de **Ehrenstrasse**), **Neumarkt**, **Severinsstrasse** (**St. Johann-Platz**), **Augustiner-Platz** (**Hochstrasse**), **Heumarkt**, **Drususgasse** (**Museum**), **Wallrufplatz**, **Komödienstr.** (bij de **Paulus-Wache**), bij de **kettingbrug**, **Eigelstein** (bij de **St. Mauritius-kerk**).

Tarief.	Personen . . .	1	2	3	4
		Mk.	Mk.	Mk.	Mk.
a. Rit binnen de stad tot de Ringstr.		0.60	0.75	1.—	1.25
b. Rit van een punt binnen de stad tot den Bischofsweg		1.—	1.—	1.25	1.50
c. Naar den Stadtgarten, den Zoologischen tuin of Flora		1.—	1.—	1.25	1.50
d. Naar Deutz (met bruggegeld)		1.75	1.75	2.—	2.25
				1—4 pers.	Mk.
e. Naar Altenburg, Arnoldshöhe, Bayenthal, Ehrenfeld, Klet- tenberg, Lind, Lindenburg, Lindenthal, Linderhöhe, Melaten, Nippes, Sülz, Weyenthal of Weisshaus					1.50
f. Naar Braunsfeld, Mulheimer Heide of Marienburg					2.—
g. Naar Bickendorf, Merheim b. Nippes of Raderberg					2.50
h. Naar Ossendorf of Rodenkirchen					3.—
i. Naar Müngersdorf, incl. Fort					3.50
j. Naar Mulheim am Rhein (incl. bruggegeld)					3.75
Tarief volgens den tijd:	Personen . . .	1—2	3	4	
		Mk.	Mk.	Mk.	
Een half uur		1.—	1.50	1.50	
Een uur		2.—	3.—	3.—	
Ieder verder kwartier		0.50	0.75	0.75	

Ieder begonnen kwartier wordt als een geheel berekend. Ritten van 10 u. 's avonds tot 7 u. 's morgens worden met het dubbele betaald, als de rit niet reeds vóór 10 u. was begonnen. Een kind beneden 10 jaar vrij, 2 gelden voor één, 3 of 4 voor 2 volwassen personen. Groote bagage 25 Pf., ieder stuk meer 10 Pf.

Tram-tarief: Ringbahn, geheele of gedeeltelijke afstand . . . 15 Pf.
 Frankenplatz-Zoölog. tuin 10 "
 Ringbahn en lijn Frankenpl.-Zool. tuin 20 "
 Kinderen beneden 10 jaar op beide lijnen 6 "

's Avonds na tien verhooging met 5 Pf. per persoon.

Pakjesdragers: Van het station naar het rijtuig voor 1—2 stuks 10 Pf., voor ieder stuk meer 5 Pf., bij gebruik van een kar, onverschillig het aantal pakjes, 70 Pf. Dit tarief geldt ook voor het transport naar Deutz, bruggegeld extra. Voor een draagbaren koffer in de stad 25 Pf. Mannen ter begeleiding van vreemdelingen binnen de stad zonder vracht, tot $\frac{1}{4}$ uur 15 Pf.; voor ieder $\frac{1}{4}$ uur meer 15 Pf.; met vracht tot $\frac{1}{4}$ uur 20 Pf.; voor ieder $\frac{1}{4}$ uur meer 20 Pf.

Post: Hoofdstation, Glockengasse 25—27.

Telegraaf: Cäcilienstr. 4; Centraalstation, enz.

Eau de Cologne: Dit beroemde reukwater, volgens sommigen door Jean Marie Farina in 1709, volgens anderen door Paul de Fémis in 1690 uitgevonden, wordt tegenwoordig in een dertigtal fabrieken bereid. Een mandje met 6 flacons kost 7.50 Mk.

Permanente tentoonstelling van schoone kunsten: Ed. Schulte, Richartzstr. 16, nabij het Museum (entrée 50 Pf.).

Bij beperkten tijd, bezichtige men den Dom van binnen (van tien uur af vrij ter bezichtiging), bestijge den Dom, bezoeke het Museum, volge de Hochstrasse, bezichtige het stadhuis, de Gürzenich, het kolossale ruiterstandbeeld van Friedrich Wilhelm III op de Heu-

markt en de kerk St. Maria im Kapitol, ga van daar naar de Neumarkt en de kerk der St. Aposteln, vervolgens naar St. Géréon en St. Ursula. Verder bezichtige men de vaste Rijn-brug. Ook verzuime men niet, een bezoek te brengen aan Flora en den Zoölogischen Tuin. Een vluchtig bezoek aan de voornaamste bezienswaardigheden vereischt omstreeks 2 dagen. De kerken bezoeken men bij voorkeur des morgens van af 10 uur, na den dienst. Men wordt lastig gevallen door aanbiedingen van gidsen, wier diensten onnoodig zijn.

61. Kiderich. (*Zie pag. 108.*)

Logementen: Engel, Burg Scharfenstein, Krone. Alles vrij eenvoudig.

62. Kirn. (*Zie pag. 97.*)

Logementen: Stroh, nabij het station; Kothen.

63. Kleef. (*Zie pag. 2.*)

Logementen: Hôt. Styrum & Badhaus (pension 5 Mk.); Hôt. Robbers (k. 1. & b. 3 Mk.; table d'hôte 3 Mk.; pension 6—7.50 Mk.), beide in het Westen der stad in den Thiergarten, met mooie tuinen; Maywald (din. 3 Mk., pens. 7 Mk.) en Prinzenhof (pens. 7 Mk.) in het Z. W. in de hoogte, ook met fraaie tuinen; Hôtél Loock, tegenover het postkantoor, goed, door R. Kath. veel bezocht; Holtzem, nabij het kasteel; Schmitz, nabij het station, eenvoudig maar goed.

Bier: Zum deutschen Kaiser; Caspari.

Kurtaxe: Te betalen, indien men langer dan zeven dagen blijft: de eerste kaart 5 Mk., de tweede 3 Mk. en iedere volgende 1 Mk. Entrée voor ieder concert afzonderlijk 50 Pf.

Koudwaterinrichting: Volgens de methode van Pastoor Seb. Kneipp.

64. Königstein. (*Zie pag. 135.*)

Logementen: Pfaff, met een grooten tuin (k. & bed. 2—4 Mk., din. 2.50 Mk., omnibus aan het station Cronberg 70 Pf.); Stadt Amsterdam, ook met tuin en zeer goed; Frankfurter Hof, eenvoudiger.

Bier: Messer en Prokasky, met tuinen.

Watergeneesinrichting: Van Dr. Pingler (beroemd).

Baden: Hainbad (pension, door de geestelijkheid veel bezocht).

65. Krefeld. (*Zie pag. 10.*)

Logementen: Wilder Mann, Hochstrasse; Beltz, hoek Rheinstr. en Friedrichsstr., aanbevelenswaardig; Herfs, Ostwall; Crefelder Hof, Central, Bongartz, Hochstrasse, allen goed; Germania nabij het station.

Restaurants: Liese, Südwall; Brüren, Heiligers, Rheinstr.; Enzler, Koenigsstr.

Verkoop in 't klein van wijn: Zahner, Wilhelmsstr.; Soentgen, Ostwall.

66. Kreuznach. (*Zie pag. 93.*)

Stations: Kreuznach heeft twee stations: Stadt Kreuznach, op

10 min. afstand van de stad en 25 min. van de baden; **Bad Kreuznach**, in het Oosten van het **Bade-Insel**. Er zijn omnibussen en rijtuigen aan de stations.

Logementen: In de stad: **Adler**, **Hochstr.** (k., l. & b. 2.50 Mk., din. 2.50 Mk., pens. van af 6 Mk.); **Pfälzer Hof**, naast het postkantoor (dezelfde prijzen), beide aan den linkeroever van de **Nahe**, met tuinen en omnibussen naar den **Elisabethbrunnen**; **Huff**, **Salinerstr.**; **Tivoli**, beiden nabij de baden. In het hartje van den zomer zijn al deze hotels meestal gevuld.

Op het **Bade-Insel** en omgeving, ten deele 's winters gesloten: **Kurhaus** (kamer 12—36 Mk. per week); **Oranienhof**, dat zijn eigen bron heeft; **Englischer Hof**, **Kauzenberg**, **Dheil-Schmidt** (k. 12 à 15 Mk., pension van af 6 Mk.); **Hôtel de l'Europe**, **Hôtel Royal** (k. 15—50 Mk., pens. 8 Mk.); **Riedel**, **Gr. Hôt. du Nord**, tegenover de **Elisabeth-Quelle** (goed). Vele pensions. Het seizoen is op zijn drukst van 15 Juni tot 15 Augustus.

Restaurants: **Parkrestaurant**, niet ver van het **Kurhaus**; **Heilquelle Gravius**, rechteroever van de **Nahe**; **Tivoli**, op het **Bade-Insel** met tuin; **Taube** bij het **Stadhuis** (wijn); **Kiskys Woerth**, met een grooten belommerden tuin, **Kaiserau**, aan den voet van den **Kauzenberg**, insgelijks met een fraaien tuin.

Kurtaxe: Voor 1 pers. 9 Mk., eene familie 15 Mk. Een enkele kaart voor het bezoeken van het **Kurhaus** 50 Pf.

Post en telegraaf: In de nieuwe stad, linker **Nahe-oever**, gedurende het seizoen ook in het **Kurhaus**.

Rijtuigen: Rit in de stad: met 1 pd., 1—2 pers., 60 Pf.; 3—4 pers. 90 Pf.; met 2 paarden 1 Mk. en 1.50 Mk. Bij 't uur, 2 en 3 Mk. in de stad, 2.50 en 3 Mk. daarbuiten.

Andere ritten, voor heen en terug, met twee uren oponthoud:

	1 paard.	2 paarden.
Rheingrafenstein	7.50 Mk.	9.— Mk.
Rheingrafenstein via Münster	9.— „	12.— „
R. via Münster en Ebernburg	10.— „	13.50 „
Münster	4.— „	6.— „
Münster (alleen heen) ,	2.— „	3.— „
Ebernburg, Altenbaumburg of Ermitage	6.— „	9.— „
Rothenfels ,	9.— „	12.— „
Disibodenberg	10.— „	15.— „
Sponheim	7.50 „	10.50 „
Schloss Dhaun	18.— „	24.— „

Ezels: Standplaats nabij het **Kurhaus**, 1e uur 1 Mk., ieder volgend 50 Pf.; naar **Münster am Stein**, **Rheingrafenstein**, **Ebernburg** of **Rothenfels** 3 Mk. heen en terug.

L.

67. Laufenburg. (Zie pag. 200).

Logementen: In **Klein-Laufenburg:** **Hotel zur Post**. In **Groot-Laufenburg:** **Rheinsoolbad**.

68. Lauremburg. (Zie pag. 53).

Logement: **Herberg** van **Bingel**.

69. Limburg. (*Zie pag. 55.*)

Logementen: Preussischer Hof, Nassauer Hof, beide goed; Alte Post, allen nabij het station.

Restaurants: Alte Post en Victor Wenz.

70. Lindau. (*Zie pag. 211.*)

Logementen: Bayr. Hof, goed, k. l. & b. $2\frac{1}{2}$ —4 Mk., table d'hôte 3 Mk.; Hôt. Greiner zur Krone, k. $1\frac{1}{2}$ —2 Mk., ontbijt 80 Pf., din. 2.20 Mk.; H. Reutemann, Lindauer Hof, Helvetia (niet duur), alle aan het meer; Sonne, Reichsplatz; Pension Gärtchen auf der Mauer.

Restaurants: Rupflin's Weinschank; Inselbrauerei; Bahnhof-Restauratation.

Baden: In het Noordwesten der stad.

Over het meer naar Rohrschach ($1\frac{1}{4}$ uur) voor 1.65 of 1.10 Mk., table d'hôte aan boord 2 Mk.

71. Ludwigshaven. (*Zie pag. 151.*)

Logement: Deutsches Haus (in de stad).

M.

72. Maienfeld. (*Zie pag. 216.*)

Logementen: Hôtel-Pension Vilan, bij het station; Hirsch; Zum Falknis.

73. Mainau. (*Zie pag. 210.*)

Stoomboot: Van Constanx in 55 min.; roeiboot (heerlijk tochtje) 5 Mk. en fooi.

74. Mainz. (*Zie pag. 117.*)

Stations: In het W. der stad het Centraal-station van de Hessische Ludwigsbahn. Verder heeft men daar de halte van Neuthor; deze beide stations zijn onderling verbonden door een tunnel van 1195 M. lengte. Het Centraal-station staat door omnibussen in verbinding met het Taunusstation te Castel, waar de treinen naar Wiesbaden, Rudesheim, enz. afrijden. De omnibussen zijn kosteloos voor reizigers met doorgaande biljetten. Er is ook een tram.

Logementen: Aan de oevers van den Rijn, alle in de Rheinstrasse: Holländischer Hof (kam. van af 2.40 Mk., licht 50 Pf., bed. 70 Pf., ontbijt 1.20, din. 3 Mk. zonder wijn); Rheinischer Hof (k. l. & b. van af 2 Mk.); Englischer Hof, alle gerenommeerde hotels van den 1en rang; — Stadt Coblenz, goed; Germania, Stadt Bonn. In de oude stad: Karpfen, tegenover het postkantoor, door handelsreizigers veel bezocht (k. l. & b. 2.65 Mk., din. 2.50 Mk.); Landsberg, Loehrgasse, aanbevelenswaardig (k. 2 Mk., din. 2.50 Mk.); Post, Brandgasse 14. In de nieuwe stad, niet ver van het Centraal-station: Pfälzer Hof, Münsterplatz, met rest. (k. l. & b. van af 2 Mk.), van den 2en rang; Central-Hôtel,

Bahnhofplatz 8; Mainzer Hof, op den hoek van de Bahnhofstrasse en de Porcusstr. (k. 2 à 3 Mk.); Taunus-Hotel, Bahnhofstr. 15; — Hessischer Hof en Hôt. Pfeil, dezelfde straat, 12 en 14; Stadt Bingen, Kaiser-Wilhelm-Ring 6.

Restaurants: Casino, Schusterstr.; Volk. Theaterplatz; Schwan. Liebfrauenplatz 7; Kirsch, hetzelfde plein no. 12, goed en niet duur; Gundlach, Tritonplatz; Hanaczik, Jakobsberggasse, fijne Oostenr. en Hong. keuken; Bahnhofsrestaurant, goed maar niet goedkoop; Stadthalle.

Café's (met restaurant): Café de Paris, Gutenbergplatz; in de Neue Anlage; Schulte, Rheinstr. 61; Kaiserhof, Gutenbergplatz; Gallhof, Liebfrauenstr.; Deutscher Kaiser, Kaiserstrasse, in de nieuwe stad.

Delicatessen: Volk, Theaterplatz (restaurant).

Bier: Café de Paris, Wocker, Bavaria, Dominikaner Eck, alle Tritonsplatz; Rheinische Brauerei, Actien-Brauerei in het Centraal-station.

Baden: Langs den Rijn-oever vindt men verschillende bad- en zwem-inrichtingen met koude en warme baden (Mk. 0.40—0.70). In den winter: C. Martin, Mauritiusbogen (een bad 1 Mk.). Romeinsche baden: Kellerweg 3.

Rijtuigen: Met 1 pd.: rit, 1—2 pers., 50 Pf.; 3—4 pers., 70 Pf.; 1 uur 2 Mk. en 2.30 Mk., voor een koffer 20 Pf. meer, een reiszak 10 Pf., handbagage vrij; — naar de Neue Anlage of het kerkhof 90 Pf. en 1 Mk.; naar Zahlbach of Weisenau 1 en 1.20 Mk.; naar Castel, bruggegeld extra, 70 en 90 Pf.; naar de Ingelheimer Aue 2 en 2.50 Mk. — Met 2 paarden, omstreeks $\frac{1}{2}$, meer: rit, 1—2 pers., 70 Pf.; 3—4 pers. 90 Pf. enz.; — naar Zahlbach of Weisenau 1.20 en 1.40 Mk.; Castel, bruggegeld extra, 1.40 en 1.50 Mk. Voor de uren terug en op-onthoud de helft dezer prijzen. Des zomers, van 10 uur 's avonds tot 6 uur 's morgens, het dubbele; in den winter, na 7 uur, $1\frac{1}{2}$ maal het dagtarief en het dubbele van 9 uur 's avonds tot 7 uur 's morgens.

Tramway: Vracht, al naar gelang van den afstand, 20 en 10 Pf. Kinderen de helft.

Stoombooten: Naar Bingen, St. Goar, Coblenz enz. Kleine booten naar Biebrich, des zomers alle halve uren, afvaart van de nieuwe brug.

Post en telegraaf: Hoofdpostkantoor op het Brand, ook in het Centraal-station.

Concerten: Zondag, Woensdag, Vrijdag en Zaterdag, 's namiddags in de Neue Anlage; Zondag, Dinsdag- en Donderdagavond in de Stadthalle.

Indien men groote haast heeft, bezichtige men den Dom, het Gutenberg-Denkmal, den Eigelstein, de verzamelingen in het Kasteel, de Rheinquai en de Neue Strassenbrücke.

75. Mannheim. (Zie pag. 149).

Stations: De Hauptbahnhof bevindt zich in het Zuiden van de stad, voor alle treinen; de Neckarbahnhof is voor de verbinding tusschen Mannheim en Lampertheim. Een weinig verder is het station van de tram naar Weinheim en Freudenheim.

Logementen: Pfälzer Hof, hoek Paradeplatz en Rheinstrasse (k., l. & b. van af 2.50 Mk., din. 3 Mk.), hotel van den eersten rang met goede wijnen; Kaiserhof, Heidelbergerstr., tegenover het postkantoor; Deut-

scher Hof, op den hoek van Theaterstr. en Leopoldstr., veel door handelsreizigers bezocht, (aanbevelenswaardig); Hôt. National, nabij het Centraal-station; Landsberg; König von Portugal, Rheinstr.; Zum Neckarthal, nabij de Neckar-brug.

Café-restaurant: Zur Oper, Goldner Stern, Francais, alle Schillerplatz nabij den Schouwburg; Metropole, nabij Pfaelzer Hof; Victoria, Wiener Café, Heidelbergerstr.; Scheffeleck, Kurfürstenstr.; Ballhaus, Schlossgarten (grootte inrichting); Rest. in het Stadtpark.

Rijtuigen: Van het station of de ligplaats der stoombooten naar de stad, 1, 2, 3, 4 pers. 50, 70, 90 Pf. en 1.10 Mk.; naar Ludwigshafen 1.50, 1.70, 1.90 en 2.10 Mk. — Rijtoeren in Mannheim, $\frac{1}{4}$ uur, 1—2 pers., 50 Pf., 3—4 pers., 60 Pf.; $\frac{1}{2}$ uur 80 Pf. en 1.20 Mk. enz.

Tramway: Van het hoofdstation naar Rheinthor en van Freudenheim naar de Rhein brücke, 15 Pf., naar Ludwigshafen 25 Pf.

Stoombooten: De aanlegplaats is nabij de Rijnbrug op 15 min. afstand van het station te Ludwigshafen en 20 min. van dat van Mannheim.

Post en telegraaf: Hoofdkantoor in de Heidelbergerstrasse. Hulpkantoor in het hoofdstation.

76. Mulhausen. (Zie pag. 182).

Logementen: Central, met een restaurant, van den 1^{en} rang, Wagner, beide Wilde Mannsgasse; Hôt. du Nord, nabij het station (2^e rang).

Restaurants: Stationsbuffet, Federmann, Moll.

Bier: Bürgerbräu, Modenheimerstr.; Luxhof en Schützenhaus, Wilde Mannsgasse.

Rijtuigen: 1.60 Mk. per uur.

Stoomtram: In verschillende straten en naar Ensisheim.

Post en telegraaf: Colmarstr. 6.

77. Münster-am-Stein. (Zie pag. 95).

Logementen: Alle met baden: Kurhaus (k., l. & b. 3.50 Mk., din. 3 Mk.); Löwe, Baum, Zipp (k., l. & b. 2 Mk., din. 2.20 Mk.); Stolzenfels, wordt geroemd; Schwan, Englischer Hof, Pariser Hof (goed).

Restaurants: Kurgarten, Kursaal en in het Hüttenthal.

Kurtaxe: 1 pers. 10 Mk., 2 pers. 15 Mk., 3 pers. 18 Mk.

N.

78. Nassau. (Zie pag. 52).

Logementen: Müller, nabij het station, goed (kam. & ontb. 2.50 Mk., din. 1.75 Mk.); Krone, insgelijks bij het station; Nassauer Hof, linker-Lahnsoever, nabij de kettingbrug.

Bier: In Kilps Privathôtel.

Ezels: Standplaats aan den voet van den berg nabij de kettingbrug: Burg Stein 70 Pf., Burg Nassau 1.50 Mk.

79. Neuenahr. (Zie pag. 38).

Logementen: Aan den rechter Ahr-oever: Kurhaus (kamers van $1\frac{1}{4}$ —8 Mk. per dag), bevattende 150 kamers, een post- en telegraafbureau

en baden in den Oostvleugel. Lees-salon met vele couranten. — Victoria. (din. 3 Mk.); Concordia (k., l. & b. 2.50—4 Mk., din. 2.50 Mk.); Heimes enz. — Aan den linkeroever, waar zich het station bevindt: Rheinischer Hof. Flora. Hof von Holland. Bonn zur Krone. Germania, alle aanbevelenswaardig. Men heeft ook vele privaat-woningen.

Wijn: In den Winzerverein, nabij het station.

Café's: Bellevue, Johannisberg, met tuinen en uitzicht.

Rijtuigen: Van het station naar het dorp, 1 pers. 60 Pf., iedere persoon meer 30 Pf.; naar Walporzheim enz. als van Ahrweiler.

Ezels: Naar het kasteel van Neuenahr 1 Mk., heen en terug 1.75 Mk.; naar Landskron 1.20 en 2 Mk. Paarden een weinig duurder.

80. Neukirchen. (*Zie pag. 99*).

Logementen: Hôt. Mester, Hôt. Simon (bij het station).

81. Neuss. (*Zie pag. 15*).

Logementen: Rheinischer Hof ('t voornaamste); Berghausen. Weinhaus, Pelzer.

82. Neuwied. (*Zie pag. 39*).

Logementen: Wilder Mann, Anker, beide aan den Rijn-oever (k. 2 Mk., din. 2.50 Mk.); Moravian Hôtel, druk door Engelschen bezocht; Mader, nabij het spoorwegstation van den rechteroever.

Verbinding tusschen de beide oevers door een gierbrug (3 Pf.) en een stoomboot (5 Pf.).

83. Niederlahnstein. (*Zie pag. 49*).

Logementen: Hermann, Bungartz, Douqué, Noll-Hammermann (de beide laatste veel bezocht door R. K. geestelijken).

Restaurant: In het station.

84. Niederwald. (*Zie pag. 86*).

Tandradspoor van Rüdesheim naar het Denkmal en van Assmannshausen naar het Jagdschloss, overtocht in 10 à 12 min. (1 Mk. bij het stijgen, 50 Pf. bij het dalen).

Rijtuigen met 2 paarden: van Rüdesheim naar het Denkmal en het Jagdschloss, 1—2 pers., 6 Mk.; 3—4 pers. 7 Mk., heen en terug 7 en 8 Mk.; terug over Assmannshausen 9 en 10 Mk. Van Assmannshausen naar het Jagdschloss 5 Mk.; naar Rüdesheim langs Niederwald en Johannisberg 17 Mk.

Gebruik makende van de tandradspoor, kunnen 1½ à 2 uur volstaan voor een bezoek aan het Niederwald. Heeft men meer tijd tot zijne beschikking, dan geniet men ook meer.

Logement: Jagdschloss (k., l. & b. 2.50 Mk., din. 3 Mk., pension 6 Mk.), goede wijn.

85. Niederwalluf. (*Zie pag. 114*).

Logementen: Schwan, aan den Rijn-oever (goede wijnen en keuken), veel bezocht; Zum Gartenfeld, insgelijks goed, beide met tuinen; Zur schönen Aussicht, bij het station, aanbevelenswaardig.

O.

86. Oberlahnstein. (*Zie pag. 57*).

Logementen: Weller aan den Rijn (k. l. en b. 2—2.50 Mk., din. 2.50 Mk.), mooie tuin, goede keuken; Lahneck, met tuinen en een prachtig uitzicht, beide hotels van den 1^{en} rang en zeer goed. Rheinischer Hof en Stolzenfels tegenover het station van den 2^{en} rang, maar toch goed.

Stoomboot naar Capellen om de drie kwartier, afvaart nabij Hôtel Weller, 20 en 10 Pf.

87. Oberstein. (*Zie pag. 98*).

Logementen: Neue Post en Stark, naast de nieuwe brug, beide goed.

Restaurant: In het station. Uit het paviljoen heeft men een prachtig gezicht.

Voorwerpen van agaat in vele winkels.

88. Oberwesel. (*Zie pag. 74*).

Logementen: Rheinischer Hof, tegenover de losplaats der booten en naast den spoorweg, maar op 4 minuten afstand van het station (k. l. en b. 1.50—2 Mk., din. 2 Mk.); Goldener Propfenzieher, aan het uiterste einde van de stad, een weinig achteraf (kam. 1.50 Mk., din. 2 Mk.); Deutsches Haus, meer aan den weg.

Restaurant: Gertum aan den spoorweg. **Bier** in den Propfenzieher (druk bezocht door schilders en studenten).

89. Odiliënberg. (*Zie pag. 177*).

In het klooster bestaat gelegenheid tot goed logies (k. 1½—2½ Mk., pension 5 Mk.).

90. Oppenheim. (*Zie pag. 145*).

Logement: Zum Ritter (goed).

Restaurant: Ph. Schwibinger op de Markt.

P.

91. Pfäfers. (*Zie pag. 216*).

Logementen: In het dorp, Adler en Löwe; Pension Wartenstein (6 à 7 Fr., omnibus van het station bergop 1.50 Fr., bergaf 1 Fr., groote stukken bagage extra).

Entrée Tamina-engte: 1 Fr. (parapluie en regenmantel raadzaam).

92. Pfaltzgravenstein. (*Zie pag. 77*).

Sleutel: Verkrijgbaar te Caub (75 Pf.).

93. Platte. (*Zie pag. 114*).

Entrée: Een gezelschap per persoon 1.50 Mk. (Restaurant).

R.

94. Ragaz. (Zie pag. 215).

Logementen: De meeste zijn alleen gedurende het bad-seizoen geopend; Rosengarten, Krone en Lattman ook 's winters. Quellenhof (k., l. & b. van 6—8 Fr., ontbijt $1\frac{1}{2}$ Fr., Lunch 4 Fr., table d'hôte 5 Fr., pension met kamer 12—18 Fr.); Hof Ragaz (k., l. & b. 5 Fr., ontbijt $1\frac{1}{2}$ Fr., table d'hôte 5 Fr., souper $3\frac{1}{2}$ Fr., pension 8—13 Fr.); Hôt. Tamina. (k., l. & b. $3\frac{1}{2}$ —4 Fr., table d'hôte 4 Fr., pension met kamer 7—10 Fr.); Schweizerhof (k. $2\frac{1}{2}$ — $3\frac{1}{2}$ Fr., table d'hôte $3\frac{1}{2}$ —5 Fr.); H. P. Lattmann, pens. 7 Fr., goede keuken; Krone (k., l. & b. 3 Fr., table d'hôte 3 Fr.); H. P. Scholl, k. $2\frac{1}{2}$ —4 Fr., pens. 6 Fr.; Villa Louisa; H. P. Fröhlich; Freieck; National; Post (niet duur); Bar; Ochse; Löwe, eenvoudig. Nabij het station: Rosengarten, k. & b. $2\frac{1}{2}$ Fr., ontbijt 1.20 Fr., din. 3 Fr., pens. 6—7 Fr. — Pens. Villa Flora met grooten tuin, op den weg naar den Freudenberg; Pens. Home Villa; Pens. Wartenstein.

Café's en Restaurants: Restaurant in den Kursaal; Café Rhein-villa, Bahnhofstr.; Nussbaum, Churerstr.; Felsenkeller, op den weg naar den Freudenberg; Buol, niet ver van de ruïne Freudenberg, met prachtig uitzicht. Bier in de Löwe en Kreuz (met tuinen).

Postkantoor niet ver verwijderd van het Dorfbad.

Omnibus van het station naar het dorp Ragaz 75 centimes, koffer 25 cts., naar den Rest. Wartenstein $1\frac{1}{2}$ Fr. (terug 1 Fr.).

Rijtuigen, met 1 pd., van Ragaz naar Bad Pfafers en terug met 2 uur oponthoud: voor 1—2 pers. 7 Fr., 3—4 pers. 10 Fr. en fooi; naar Wartenstein 6 en 10, Dorf Pfafers 8 en 14, Vättis 18 en 25, Maienfeld 6 en 10; Luziensteig 10 en 15 Fr.

Kur- en muziek-taxe: Per persoon in Juni en Sept. 2 Fr., in Juli en Augustus 3 Fr. per week.

95. Rappoltsweller. (Zie pag. 179).

Logementen: Lamm, Hôtel de Nancy, goed en niet duur.

96. Rauenthal. (Zie pag. 108).

Logementen: Nassauer Hof, met tuin; Rheingauer Hof, beide goed.

97. Reichenau. (Zie pag. 206).

Logementen: Te Mittelzell: Mohr en Baer.

98. Reichenau. (Zie pag. 220).

Logement: Adler.

99. Remagen. (Zie pag. 36).

Logementen: Fürstenberg & König von Preussen, met tuin aan den Rijnsoever, van den 1en rang, 's winters gesloten (k., l. & b. 2.50—4.50 Mk., din. 3 Mk.). Eenvoudiger: Rheinhôtel, goed (k., l. & b.

met ontbijt 2.50—3 Mk., din. 2.50 Mk.); Anker (k., l. b. en ontbijt 2—2.50 Mk.) — Fassbender, Cramer aan den grooten weg; Deutscher Kaiser en Westfaelischer Hof nabij het station.

Rijtuigen: Naar den Apollinaris-berg, met 1 pd., 1.25 Mk.; met 2 paarden 1.50 Mk.; naar Rolandseck 4 en 6 Mk., 7 en 10.50 Mk. heen en terug; naar Altenahr 10 en 13.50 Mk., 14 en 18 Mk. heen en terug, 15 en 21 Mk., indien men overnacht; naar de Laacher See 14.50 en 18 Mk. heen en terug, 18 en 22 Mk. via Andernach.

100. Rheineck. (Zie pag. 213).

Logementen: Hôtel zur Post; Rössle en Hecht, het eerste 't beste van deze drie.

101. Rheinfelden. (Zie pag. 200).

Logementen: Hôtel des Salines, 5 minuten buiten het stadje, pens. 5—6 Fr.; Hôt. Dietschy zur Krone, met tuin aan den Rijn; Gasth. Dreikönig (goed), met belommerden tuin, pens. 5 Fr.; Zum Schützen; Schiff. Aan den rechter-Rijnoever Bellevue (aanbevelenswaardig).

Bier: In den Salmen.

102. Rheinstein. (Zie pag. 84).

Entréeprijs voor de collectie wapenen en antiquiteiten, 1 pers. 1 Mk., verscheidene 50 Pf. ieder.

103. Rhense. (Zie pag. 60).

Logementen: Zum Königsstuhl; Stern. Beide middelmatig.

104. Rolandseck. (Zie pag. 35).

Logementen: Rolandseck (k., l. & b. 2.90 Mk., din. 3 Mk.); Rolands Hôt., beide aan den Rijnoever, met fraaie tuinen en heerlijk uitzicht; Bellevue, Decker, nabij de aanlegplaats der stoombooten en het station.

Restaurant: Die van het station is zeer goed en wordt 's zomers druk bezocht. Van het terras geniet men een verrukkelijk uitzicht op het Zevengebergte en den Rijn tot Remagen.

Ezels tot aan den Rolandsbogen 75 Pf.

Paarden 1 Mk., tot aan den toren 1.50 Mk., terugweg $\frac{1}{3}$ of de helft meer.

Roeibooten naar het eiland Nonnenwerth, heen en terug 1 Mk., naar Rhoendorf, heen en terug 1.50 Mk.; naar Koenigswinter 2.50 à 3 Mk. Pont naar Honnef 5 Pf.

105. Rudesheim. (Zie pag. 101).

Logementen: Darmstädter Hof (k., l. & b. van af 2.50 Mk., din. 3 Mk.); Jung, nabij het station (k., l. & b. 2.50 Mk., din. 2.50 Mk.); Rheinstein (kam. van af 1.50 Mk., din. 2.50 Mk.); Ehrhard, zeer

aanbevelenswaardig; Krass, insgelijks goed; Massmann, Doerhoefer, Bellevue, Goldne Traube, alle aan den Rijn-oever.

Restaurant: Buffet van het Rijn-station; Rheinhalles, met terras aan den Rijn-oever, goed.

Wijn: In den Rudesheimer Winzer-Verein en bij Joh. Müller, beide in de Drosselgasse; ook in de Altddeutsche Weinstube (Wallmach), nabij het Niederwald-station, enz.

Bier: In Germania aan den Rijn-oever; bij J. Moos en bij Kilb nabij het Niederwald-station.

Niederwald-station: Dit is in het hooger gelegen gedeelte der stad bij den Adlerthurm te vinden. Afstand van het Rijn-station 8—10 min., van de aanlegplaats der stoombooten 3—4 min. Omnibus van de eene lijn naar de ander 10 Pf.

Rijtuigen: Naar het Niederwald, zie pag. 31. Rijtuig naar Johannisberg, met 2 paarden. 1—2 pers. 5 Mk., 3—4 pers. 6 Mk.; heen en terug 7 en 8 Mk.; met 1 pd. 4, 5 en 6 Mk.

Stoomboot: Naar Bingen en Bingerbrück bijna alle uren.

Roeibootten: Naar Bingen of Bingerbrück, 1—4 pers., 2 Mk., iedere persoon meer 10 Pf., ieder pakje 10 Pf.; naar Rheinstein, met het recht om daar 2 uur te vertoeven, en naar Assmannshausen 5 Mk., onverschillig het aantal personen.

106. Ruhrort. (Zie pag. 6).

Logementen: Clevischer Hof; Preussischer Hof; Rheinischer Hof.

S.

107. Säckingen. (Zie pag. 200).

Logementen: Soolbad of Löwe; Schütze.

108. Sarganz. (Zie pag. 214).

Logement: Hôtel Thoma, nabij het station.

109. Schaffhausen. (Zie pag. 202).

Logementen: Post, am Herrenacker, 3 min. van het station; Müller, kamer van 2 Fr., ontbijt 1¼ Fr.; Rheinischer Hof; Riese, alle drie nabij het station; Schwan (goed); Tanne (burgerlijk); Schiff aan den Rijn; Krone (eenvoudig).

Restaurants: Rebmann, nabij het station; Stationsrestaurant.

Badinrichting in den Rijn, dagelijks van 6—1 uur en 5—8 uur voor mannen, in de week van 2—5 's nam. voor vrouwen.

NB. Wie den waterval wil zien, rijde door tot het station Neuhausen.

110. Schierstein. (Zie pag. 114).

Logementen: Seipel, Drei Kronen, Bechtold, die alle drie kunnen worden aanbevolen.

111. Schlangenbad. *(Zie pag. 108).*

Logementen: Alle met tuinen: Nassauer Hof (kam. van af 1.50 Mk., din. 3 Mk.); Hôt. Victoria (din. 2.50 Mk.); Werner; Germania (2e rang); Russischer Kaiser (goed); Pariser Hof; Rheingauer Hof (2e rang) enz. Behalve het Königliche Kurgebäude (kam. 1 à 10 Mk. per dag) bestaan er nog talrijke gelegenheden voor pension.

Baden: In het Kurhaus 1.50 Mk., in het Badhaus 2 Mk.

Kurtaxe: 12 Mk. voor 1 persoon, 9 Mk. voor iedere persoon meer. Kinderen beneden 10 jaar en bedienden vrij.

Leeskabinet: In het zoogenaamde Neuhaus. Bezoek vrij.

Rijtuigen: Met 2 paarden 5 Mk., met 1 pd. 3.50 Mk. per uur; 7 en 5 Mk. na 11 uur 's avonds.

Ezels: 1.20 Mk. per uur.

112. Schlettstadt. *(Zie pag. 178).*

Logementen: Hôt. Bock-Adler; Zum goldnen Lamm, in de nabijheid van het station, verdienen beide aanbeveling.

113. Schwalbach. *(Zie pag. 109).*

Logementen: Hôtel de la Promenade of Allee-Saal, van den 1en rang (din. 4 Mk.); Herzog von Nassau (din. 3 Mk.); Hôt. des Sources (kam. van af 3 Mk., pens. 8 à 10 Mk.); Métropole (kam. van af 2 Mk., din. 3 Mk., pension van af 8 Mk.); Berliner Hof (pension van af 6 Mk.); Taunus; Wagner; Russischer Hof, de beide laatste ook als restaurant aan te bevelen. Bovendien heeft men te Schwalbach een menigte Logirhäuser, waaronder met zeer veel comfort.

Restaurants: Kursaal (din. 3 Mk.); Dille (Berliner Hof); Gartenlaube (din. 2 Mk.); Weidenhof (1.50 Mk.).

Baden: Badhaus (bad 1.20—3 Mk., van 6 uur 's morgens tot 1½ uur 's namiddags); Stadt Coblenz; Linde; Zum Lindenbrunnen (bad 2.20 à 2.50 Mk.) enz.

Kurtaxe: 10 Mk. per persoon. Trinkkarte 2.50 Mk. Aan de personen, die het water aanreiken, geeft men een fooi. De muziek speelt 's morgens van 7½—9 uur en 4½—6 uur, afwisselend nabij den Stahlbrunnen, den Weinbrunnen en de Trinkhalle.

Leeskabinet in de Allee-saal, geopend den geheelen dag met uitzondering van 2—2½ uur 's namiddags, toegang vrij.

Rijtuigen: Met 2 paarden 6 Mk., met 1 pd. 3.50 Mk. per uur (8 Mk. of 5.50 Mk. na 11 uur 's avonds); naar Eltville, 15 Mk. of 9.50 Mk.

Ezels: 1.50 Mk. per uur.

114. Soden. *(Zie pag. 135).*

Logementen, alle met restaurants en tuinen: Kurhaus; Colloseus (kam. 2 Mk. à 2.50 Mk., pension van af 6 Mk.); Europäischer Hof; Holländer Hof; Russischer Hof (pens. van af 5 Mk.); Uhrig; Adler, alle goed.

Rijtuigen: Per uur 3 Mk., naar Koenigstein 3.50 Mk.; naar Cronberg 4.50 Mk.; naar de Groote Feldberg 20 Mk.

Kurtaxe: 1 pers. 12 Mk., 2 pers. 18 Mk., 3—4 pers. 24 Mk.

115. Spiers. (Zie pag. 158).

Bij aankomst stapte men in een omnibus naar de stad (30 Pf.). De afstand van het hoofdstation tot den Dom bedraagt 15 min. gaans, van het Rijn-station 5 minuten.

Logementen: Wittelsbacher Hof, Ludwigstr. (k., l. & b. 1.50—5 Mk., din. 2.50 Mk.); Rheinischer Hof, Maximilianstr. (k., l. & b. 1.50—2.50 Mk., din. 2.50 Mk.); Pfälzer Hof, zelfde straat, alle goed.

Restaurant: Deutsch nabij het station.

Bier: Schultz, Schwarz, Bahnhofstr., de tweede met een tuin.

De Dom is ter bezichtiging open: voormiddags van 9—11 uur en 's namiddags van 2—6 uur. Voor het koor, de fresco's en het oud-Duitsche schilderstuk in de St. Catherina-kapel moet resp. 35 Pf., 35 Pf. en 1 Mk. worden betaald.

Post en telegraaf: Maximilianstrasse.

116. Splügen. (Zie pag. 226).

Logementen: Bodenhaus (Post), k., l. & b. 4½ Fr., table d'hôte 4½ Fr., pens. 7—8 Fr., goed; Hôt. Splügen, insgelijks aanbevelenswaardig (kamer 2 Fr.).

117. Stein. (Zie pag. 205).

Logementen: Sonne, Rabe, beide niet duur.

Entrée: Klooster St. Georg 50 Pf.

118. Straatsburg. (Zie pag. 171).

Stations: De verschillende spoorlijnen komen samen in den prachtigen Centralbahnhof in het W. der stad. De vestibule daarvan is versierd met fresco's. Goed buffet. Men vindt hier de omnibussen der voornaamste hotels (50 Pf. voor ieder stuk bagage 20 Pf. meer). Vreemdelingen, die van Kehl komen en niet in de naaste omgeving van het Centralstation moeten zijn, doen 't verstandigst aan het Metzgerthor-station uit te stappen, waardoor een lange wandeling naar het centrum der stad wordt bespaard.

Logementen: Nabij het station: Hôt. National, van den 1en rang, met lift (k., l. & b. 2—5 Mk., 1e ontb. 1 Mk., din. 3 en 4 Mk. zonder wijn); Hôt. Pfeiffer, van den 2en rang, goed (k., l. & b. 2.50 Mk.); Victoria, Küssstrasse 7 (k., l. & b. 1.50—2 Mk., din. 2.50 Mk., met inbegrip van wijn); Geist, Küssstrasse 5. — In de stad: Hôt. de la Ville de Paris, Meisengasse, van den 1en rang, met lift (k., l. & b. 2—5 Mk., din. 3 en 4 Mk.); Hôt. de l'Europe, Blauwolkenstrasse 19, met restaurant en tuin (k., l. & b. 3 Mk.); Hôt. d'Angleterre (k., l. & b. van af 2 Mk.; din. ten 1 ure à 2.50 Mk.; ten 6 ure à 4 Mk.); Roth's Haus (Hôt. de la Maison Rouge), Kleberplatz 19 (k., l. & b. 2.40 Mk., din. 3 Mk.); Hôt. de France, St. Petersplatz (kam. 2 Mk., bed. 50 Pf.); Hôt. de la Vignette, Langstrasse; Hôt. Türk, Metzgerplatz (din. 2 Mk. met wijn); Hôt. Stadt Basel, Metzgerthor.

Café's (met rest.): Café Broglie, meest door Franschen en Elzassers bezocht. Wiener Café, beide op den Broglieplatz; Meisencafé, Meisengasse; Laterne, Laternegasse 1, nabij de Gewerbslauben; St. Stephan, Stephansplan.

Restaurants (wijn): Valentin, Alter Weinmarkt; Dollmötsch, Neukirchgasse; à la Pomme-de-Pin (Tannenzapfen), Kleberplatz (din. 2.50 Mk.); Schrempf, Fasanengasse; Pfeiffer in het station; Kempff, Kinderspielgasse; Schmutz, Zürichstr.

Bierhuizen (rest.): Strassburger bier, sinds 1446 beroemd: Taverne Alsacienne, mooi lokaal op de Alte Kornmarkt; Espérance, Kalbgsasse 22; Ville de Paris, Bruderhofgasse; Zum Fischer, Kinderspielgasse. Beiersch bier: Piton nabij de Gewerbslauben; Hofbräuhaus, Laternengasse; Luxhof, Luxhofgasse; Zum Münchener Kindl, Brandgasse 12.

Rijtuigen:	Overdag.		's Avonds.		Van middernacht tot 6 uur 's morg.	
	1—2 p.	3—4 p.	1—2 p.	3—4 p.	1—2 p.	3—4 p.
Ritten: in destad, naar Tivoli en het station van den Metzgerthor . . .	0.75 Mk.	0.90 Mk.	1.— Mk.	1.20 Mk.	1.50 Mk.	1.80 Mk.
Naar de groote Rijnbrug	1.20 „	1.50 „	1.60 „	2.— „	2.40 „	3.— „
Naar Kehl	2.— „	2.40 „	2.80 „	3.40 „	4.80 „	5.70 „
Bij het uur: $\frac{1}{2}$ uur	1.— „	1.20 „	1.20 „	1.45 „	1.60 „	1.90 „
1 uur	1.60 „	1.90 „	2.— „	2.40 „	2.40 „	2.90 „
Ieder volgend kwartier	0.35 „	0.40 „	0.40 „	0.50 „	0.50 „	0.60 „
Bagage: 20 Pf. per stuk.						

Tramways: In de stad, alle 10 à 20 min. (10 Pf.): 1o. Van den Steinthor naar den Metzgerthor; 2o. Van den Kleberplatz naar den Weissenhurmring; 3o. Van den Kleberplatz naar de Königsstrasse; 4o. Van den Kleberplatz naar het Centraal-station. — Buiten de stad, stoomtram: 5o. Van den Steinthor naar Schiltigheim, Bischheim en Hoenheim, om de 20 en 40 min., 15 Pf.; 6o. Van den Metzgerthor naar de Rijnbrug, alle 20 minuten, 20 Pf.; 7o. Van den Weissenhurmrthor tot Königshofen-Wolfsheim, alle 30 min., 15 Pf.; 8o. Van de Königsstrasse naar Ruprechtsau, alle 20 min., 15 Pf.; 9o. Van den Metzgerthor naar Neudorf en Neuhof. — Hulp-lijnen: Van den Nicolaussteden naar Markolsheim met bifurcatie naar Erstein en Rheinau. Van het oude station naar Truchtersheim.

Pakjesdragers moeten hun tarief overhandigen, voordat men hen in dienst neemt.

Baden: Warme baden: Speierbad, Alter Weinmarkt 13; Rosenbad, Sandplatz; Kleberbad, Rijnbaden, bij de Kehlerbrug en de Rijnbrug.

Komedievoorstellingen, van 15 Sept. tot einde April, 6 maal per week. Fransche operettes in het Casino, 's zomers in de Thiergartenstr., 's winters in de Kinderspielgasse.

Militaire muziek op den Broglieplatz, Dinsdag- en Vrijdagnamiddag, van 4—5, van 5—6 of van 6—7 uur, al naar het seizoen.

Post: Hoofdpostkantoor op den Schlossplatz.

Telegraaf: Hoofdkantoor op den Pariser Staden.

Pâtés de foie gras: Bij L. Henry, Münstergasse 5; M. Schott, Küssstrasse; Hummel, Langestrasse; Martin, Blauwolkengasse; Müller,

Judengasse; Schneegans-Reeb. Münsterergasse 27; A. Michel, Kraemergasse. De prijs der terrines is van 4—30 Mk.

Indien men weinig tijd heeft, bezichtige men den Münster, stijge tot het platform, ga vervolgens naar de St. Thomas-Kirche, de standbeelden van Kleber en Gutenberg om te besluiten met den Broglieplatz, den Kaiserplatz en de Universiteit. De gidsen, die de vreemdelingen aanklappen, zijn totaal overbodig.

T.

119. De Taunus. (Zie pag. 133).

Tot het bezoek van de interessantste gedeelten van den Taunus kan men met $1\frac{1}{2}$ à 2 dagen volstaan. Met den trein ga men naar Homburg, waar men overnacht; den volgende morgen met den eersten trein naar Oberursel en van daar naar den Feldberg (3 uur), tenzij men er de voorkeur aan geeft, rechtstreeks van Homburg naar den Feldberg te gaan (insgelijks 3 uur); men dale naar Königstein ($1\frac{1}{4}$ uur) en naar Cronberg via Falkenstein ($1\frac{1}{2}$ uur) of naar Eppstein over den Rossert ($2\frac{1}{2}$ uur). Te Eppstein kan men weer in den trein stappen.

120. Thusis. (Zie pag. 224).

Logementen: Hôt. Pens. Viamala, aan den ingang der Via Mala, met tuin, k., l. & b. 4—5 $\frac{1}{2}$ Fr., ontb. $1\frac{1}{2}$ Fr., table d'hôte 4—5 Fr., pension met kamer 8—10 Fr., in het voorjaar en den herfst 7—8 Fr.; Post und Kurhaus, met baden, k., l. & b. 3.30 Fr., ontb. $1\frac{1}{4}$ Fr., table d'hôte 3 $\frac{1}{2}$ Fr.; Rhätia, k. & l. 3 Fr., ontb. $1\frac{1}{4}$ Fr., din. 3 Fr., pens. met kam. 7 $\frac{1}{2}$ Fr., zeer aan te bevelen; Weisses Kreuz, niet duur; Gemsli, eenvoudig.

Bier: In den Felsenkeller op den Rosenbüchel aan den ingang der Via Mala (prachtig uitzicht).

Rijtuigen: Met 1 pd., tot de derde brug van de Via Mala en terug voor 2 pers. 6, 3 pers. 8, met 2 paarden 12 Fr.; naar Audeer 11.50, 14 en 22.50 Fr.; Splügen 22.50 en 39 Fr.; Schyn (Solisbrücke) 7, 9 en 14 Fr.; Tiefenkasten 13.50, 16.50 en 24.50 Fr.; Reichenau 11, 14 en 22 Fr.; Chur 17 en 33 Fr. Fooien in al deze prijzen begrepen.

121. Trier. (Zie pag. 46).

Stations: Aan den rechteroever van de Moezel bevindt zich het station, vanwaar de treinen in alle richtingen vertrekken. Het station aan den linkeroever is alleen voor goederen bestemd.

Logementen: Trierscher Hof, Brodstr.; Zum Rothen Haus, Hauptmarkt (kam. 2 à 5 Mk., ontb. 1 Mk., din. 2.50 Mk., 'szomers 3 Mk., pension 6 Mk. met kam.); Luxemburger Hof, Palaststr., door handelsreizigers druk bezocht (k., l. & b. 2 Mk., ontb. 1 Mk., din. 2.50 Mk.); Stadt Venedig, Brückenstr. (kam. en ontb. 2.25 Mk., din. 2 Mk.); Zur Post, Kornmarktplatz, wordt geroemd; Wirtz, bij het station.

Café's & Restaurants: Zum Stern (Fischer), Hauptmarkt; Altdeutsche Weinstube (F. L. Laven), tegenover de St. Antoniuskerk; Kuff, Neuestr. 222 (goede Moezelwijnen); Kaiserhofen Baur in de Fleischerstr.;

Steinhaus en Germania (tuin), insgelijks aldaar; Schneidershof en Weisshaus op eene hoogte aan den linkeroever van de Moezel, met verrukkelijk uitzicht.

Bier: Münchener Kindl. Simeonsstr.; Franziskaner (met tuin) in de Fahrstr.; Gartenwirthschaft Jos. Gretscher, met tuin en mooi uitzicht.

Komedievoorstellingen: Alleen 's winters in het Stadttheater in de Fahrstr. Besproken plaatsen 2 Mk.

Rijtuigen: Binnen de stad: per rit, 1 pers., 50 Pf., 2 pers. 60 Pf., iedere persoon meer 25 Pf.; bij 'tuur. $\frac{1}{2}$ u., 1—2 pers. 50 Pf., 3—4 pers. 75 Pf.; naar Schneidershof en het Weisshaus 1 pers. 1.50 Mk., iedere persoon meer 50 Pf. Ondanks het tarief verdient het aanbeveling, eerst den prijs met den koetsier overeen te komen.

Post en telegraaf: Fleischerstr. 75.

122. Truns. (Zie pag. 221).

Logementen: Krone. Zum Tödi. Beide hotels kunnen worden aanbevolen.

W.

123. Walporzheim. (Zie pag. 38).

Echte Walporzheimer in de herbergen St. Joseph en St. Peter.

124. Wezel. (Zie pag. 6).

Logementen: Dornbusch; Giesen, veel bezocht door R. K. geestelijken (logies en ontbijt 2.50 Mk., din. met wijn 2.50 Mk., omnibus aan het station).

125. Wiesbaden. (Zie pag. 109).

Stations: De stations van den Rechts-Rijnschen spoorweg, van de lijn van Schwalbach, van den Taunus en de Hessische Ludwigsbahn, liggen naast elkander in het Zuiden der stad.

Logementen: Hôt. de Nassau. Theaterplatz met eene dépendance, de Villa Nassau, in de Sonnenbergerstr., no. 1; Vier Jahreszeiten, insgelijks Theaterplatz, met lift; Hôt. de la Rose, Kranzplatz 7—9, met tuin; Park-Hôt., Wilhelmstr. 30, met lift; Englischer Hof, Kranzplatz 11, voornamelijk familie-hotel, met lift; Hôt. Victoria, hoek Rheinstrasse en Wilhelmstr. (kam. 2—4.50 Mk., din. 3 Mk.), lift; Adler, Langgasse 32, nabij den Kochbrunnen (kam. van af 2.50 Mk.); Bär, Langgasse 41 (k., l. & b. 3 Mk.); Hôt. Block (lift); Hôt. Bellevue, Wilhelmstr. 26; Bristol, zelfde straat no. 28; Petersburg, Museumstr. 3; Rheinhotel, links van het Rijnstation op den hoek van de Rheinbahnstr. (lift); Hôt. du Nord, Wilhelmstr. 6 (k., l. en b. van af 2.50 Mk.), alle van den 1^{en} rang en met baden.

Minder weelderig zijn: Schützenhof, Schützenhofstr. 3 en 4; Allee-saal, Taunusstr. 3, tegenover de Trinkhalle; Prince of Wales, Taunusstr. 23; Badischer Hof (Israël), Nerostrasse 7. Doortrekkende reizigers

logeeren meestal in: Taunus-Hôtel, Rheinstr. 19 (k., l. en b. van af 2 Mk., din. 3 Mk.), goede kamers, maar zeer bedompte eetzaal; Eisenbahn-Hôtel, tegenover het Taunus-station; Grüner Wald, Marktstr. 10 (kam. van af 1.50 Mk.); Weins. Bahnhofstr. 7 (k., l. en b. van af 1.50 Mk., din. 2 Mk.); Taunhäuser, dezelfde straat no. 8; Vogel, Rheinstrasse 26; Hôtel Central, De Laspéestr. 3, kan aan Hollanders in alle opzichten worden aanbevolen; Nonnenhof, Kirchgrasse 39—41, eenvoudig maar goede tafel en wijnen; Deutsches Reich, Rheinbahnstr. 5; Einhorn, Marktstrasse 34 en vele anderen.

Hôtels garnis: Berliner Hof; H. Dasch (restaur.) in de Wilhelmstr., comfortable en betrekkelijk duur; Ritter, Taunusstr. 45; Hôt. Garni, Wilhelmstr. 38.

Pensions: Quisisana, Parkstr. 3, van den 1en rang; Mon repos, Frankfurterstr. 6 (4.50—8 Mk.); W. Hausmann, Rheinstr. 31; E. Schweicker (Villa Carola), Wilhelmsplatz 4 (4—6 Mk.); Pens. internationale, Mainzerstr. 8; Villa Beatrice, Gartenstr. 12; P. Germania, Sonnenbergerstr.; Fiserius, Leberberg 1; Villa Helene, Erathstr. 4; Britannia, Wilhelmstr. 40; Villa Heubel, Leberberg 4. Ook in de meeste hotels gelegenheid tot pension, van 3—8 Mk. per dag.

Badinrichtingen: Behalve in de hotels van den 1en rang vindt men deze bij menigte in andere logementen: Europäischer Hof, Kochbrunnenplatz 5; Kaiserbad, Wilhelmstr. 42; Roemerbad, Kochbrunnenplatz 3; Engel, Kranzplatz 6; Weisser Schwan, Kochbrunnenplatz 1; Krone, Langgasse 36; Schwarzer Bock, Kranzplatz 12; Koelnischer Hof, Kleine Burgstr. 6; Spiegel, Kranzplatz 10; Weisses Ross, Rheinstein en vele andere, alle zeer goed ingericht. De prijzen der kamers verschillen aanzienlijk naar gelang van het seizoen; in Weisser Schwan zijn zij b. v. van 14 tot 30 Mk. per week. 't Is derhalve verstandig, deze prijzen eerst vast te stellen.

Restaurants (wijn): in de Kursaal, goed maar tamelijk duur; Christmann, Untere Webergasse; Dahlheim, Taunusstr. (ook logies); Pohl, Michelsberg; Nonnenhof (zie hierboven); Roth's Haus, Kirchgrasse 40; Rheinische Weinstube, Spiegelgrasse 4; Meier, Luisenstr. 12 (mooi lokaal, din. 1.20 Mk.); Tivoli, Wilhelmstr. 4 (din. 1.50 Mk.), alle goed, met table d'hôte gedurende het seizoen.

Café's: Roeder, Webergasse 12 (fijn); Lehmann, Grosse Burgstr. 14; Brenner & Blum, Wilhelmstr. 42; al deze kunnen worden aanbevolen; Saher, Museumstr. 3; Kaiser-Café, Webergasse 8; Holländischer Hof, Schillerplatz 1; Gagé, achter de oude kolonnade.

Bier: Biersalon van het Kurhaus; Schützenhof, Schützenstr. 3, met een mooien tuin; Krokodil, Luisenstr. 37, alle goed. — Felsenkeller aan den Bierstäedter Weg, 15 min. ten Oosten van de stad, met een mooi uitzicht, in de nabijheid daarvan heeft men de Bierstädter Warte, vanwaar het uitzicht nog uitgestrekter is; Beau-Site, laatste station van de tramway naar het Nerothal; Schiesshalle unter den Eichen, 10 min. verder, nabij het nieuwe kerkhof. 's Winters wordt ook veel bier geschonken in het Grand-Hôtel.

Kurtaxe: Voor een jaar, 1 pers., 30 Mk., andere personen van het gezin 10 Mk.; voor zes weken, 1 pers., 15 Mk., andere personen van het gezin 5 Mk.; voor één dag 1 Mk. Door het betalen van deze Kurtaxe heeft men het recht tot het gebruik van al de stedelijke Kur-instellingen (Kochbrunnen, Trinkhalle, Kurhaus enz.) en van het Lees-

kabinet in de Kursaal; men mag daarvoor ook de concerten bezoeken, die 's zomers alle morgens bij den Kochbrunnen en den Warme Damm van 6—8 uur gegeven worden, en het geheele jaar door in den Kurgarten, van 4—5½ uur en van 8—10 uur 's avonds. — Voor nadere inlichtingen wende men zich tot het bureau van den Kurverein in het Kurhaus, die 's zomers alle dagen een courant uitgeeft, getiteld: „Badeblatt.”

Komedievoorstellingen: Alle dagen, met uitzondering van Juni en Juli, 's Zomers worden dikwijls gastrollen vervuld door artisten van naam. Aanvang ten 6½ uur. Prijzen: Balkon-loge op den 1en rang 5 Mk.; vreemdelingenloge op den 1en rang 4.50 Mk.; Galerij (1e rang) 4 Mk.; Loge 1e rang en besproken plaats 3 Mk.; Parterreloge, genummerd parterre en vreemdelingenloge op den 2en rang 2 Mk., Galerij vooraan (2e rang) 1.50 Mk., achteraan 1.20 Mk., staanplaats in het parterre 1 Mk., Loge 2e rang 80 Pf., Amphitheater 50 Pf.

Muziek: Entrée kunstenaars-concerten 2—5 Mk.

Tarief der rijtuigen (het dubbele van 11 uur 's avonds tot 6 à 7 uur 's morgens, bagage 20 Pf. per stuk).

		Met 1 pd.	Met 2 pd.
Bit binnen de stad en de voorsteden tot	{ 1—2 pers.	0.60 Mk.	0.90 Mk.
Dietenmühle	{ 3—4 pers.	0.80 „	1.10 „
Bij het uur, in den omtrek v. d. stad, 1—4 pers.		2.— „	3.— „
Buiten den naasten omtrek, 1—4 pers.		2.80 „	4.— „
Met inbegrip van ½ uur wachten (ieder kwartier meer 30 of 50 Pf. terug de helft)	{ Kapelle of Sonnenberg.	1.70 „	2.— „
	{ Neroberg of Klarenthal.	2.40 „	3.— „
	{ Biebrich.	6.90 „	3.40 „
Naarde Platte, heen en terug, met 1½ uur oponthoud.		6.90 „	9.— „
Schwalbach, heen en terug (1 dag).		15.— „	18.50 „
Schwalbach, terug over Schlangenbad (1 dag).		16.— „	20.— „

De rijtuigen van de hotels kosten ¼ à ½ meer.

Tramway's: Met stoom, naar Biebrich, van de spoorwegstations naar Beau-Site in het Nerothal (20 Pf.); met tandradspoor, van Beau-Site naar den top van den Neroberg (25 Pf. heen, 15 Pf. terug), met paarden (10 en 15 Pf.) van de stations door de Rheinstrasse, de Kirchgasse, de Taunusstrasse tot de Roederstrasse.

Post en telegraaf: Centraal-bureau in de Rheinstrasse no. 25.

Godsdienst: Evangelische, op Zon- en feestdagen des voor- en namiddags in de hoofkerk op de markt en de bergkerk; Katholieke in de Friedrichsstrasse, 's zomers ten 5½, 6½, 7 en 9 uur, 's winters ten 6½, 7½, 8 en 9 uur H. Mis, op Zon- en feestdagen ten 10 ure Hoogmis en predicaat. Bovendien nog Engelsche, Russisch-Grieksche en Israëlitische godsdienstoeefeningen.

Algemeene opmerking: Wiesbaden staat bekend als een wel voorname, maar niet onmogelijk dure badplaats. Inderdaad is het leven daar voor iemand, die eenige kennis van de stad heeft, niet duurder dan elders, ja, men kan te Wiesbaden betrekkelijk goedkoop leven dan in de andere groote badplaatsen van Duitschland. Daarvoor huurt men eene woning in een der vele Logir- of Privathäuser, of als men nog goedkoop wonen wil, in een der villa's, die verder van de Kursaal verwijderd zijn.

Enkele bezienswaardigheden met entree-prijzen: Permanente schilderijen-tentoonstelling 50 Pf.; Evangelische Kerk, aan den kosten 50 Pf. à 1 Mk.; Schilderijengalerij, catalogus 30 Pf.

126. Worms. (*Zie pag. 146*).

Logementen: Nabij het station: Europäischer Hof (kam. 2 à 2.50 Mk.; ontbijt 1 Mk.; din. 2.50 Mk., restaurant); Kaiserhof en Pfaelzer Hof, beide eenvoudig maar goed. — In de stad: Alter Kaiser, Andreasstrasse, nabij den Dom; Hartmann, Kaemmererstrasse, beide van den eersten rang. — Bij de aanlegplaats der stoombooten: Rheinischer Hof.

Restaurants: Stationsbuffet; Worret nabij het station. Bauer in het Festhaus, goed; Leichtweiss, naast het Festhaus enz.

Café's: Betz en Delaporte, Kaemmerergasse 17 en 21.

X.

127. Xanten. (*Zie pag. 6*).

Logement: Hôt. Hoevelmann.
